

Галіль ІНАЛДЖИК

ОСМАНСЬКА
ІМПЕРІЯ

КЛАСИЧНА ДОБА 1300–1600

Інститут сходознавства ім. А. Кримського
Національної академії наук України

Галіль ІНАЛДЖИК

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ

КЛАСИЧНА ДОБА 1300–1600

Переклав з англійської

Олександр ГАЛЕНКО

• КРИТИКА •

Київ 1998

Це перше українське видання книги, що вже стала класичною працею про османську цивілізацію, а її автор – професор Чикагського університу Галіль Іналджик, здобув визнання як найбільший авторитет в галузі османістики. В ній показується, як за короткий час маленьке прикордонне князівство перетворилося на світову потугу, лідера ісламського світу. Розкриваються рушійні сили османського піднесення. Османська династія, Палац, центральна і провінційна адміністрація, правлячі класи, військо, право, судочинство, релігійні інститути, селянство та сільське господарство, міжнародна торгівля, ремісничі цехи, освіта, інтелектуальне життя, духовність та культура – ось ті проблеми, які розглядаються в цій книзі. Певну увагу приділено також Північному Причорномор'ю, що пропонує українському читачеві ширшу перспективу історії України.

Книга вдало поєднує наукову ґрунтовність з барвистими деталями східної екзотики і тому розрахована як на фахівця-сходознавця, так і на аматора історії.

Наукова редакція
Віктора Остапчука

Редакція
Юрія Іванченка

Переклад здійснено за виданням:

Halil Inalcik
The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600.
Phoenix, 1994

Перше видання
1973

На 1-й та 4-й стор. обкладинки використано фрагменти з мініатюр Наккаша Османа, на яких зображено султана Сюлеймана Пишного та османських везирів, друга пол. XVI ст.

- © Галіль Іналджик, 1973
- © Англійський переклад
Weidenfeld&Nicolson, 1973
- © Український переклад О. Галенка, 1998
- © Критика, 1998

ISBN 966-02-0564-3

ВІД ВИДАВЦІВ

У 1996 р. Інститут сходознавства ім. А. Кримського перевидав книжку свого патрона *Історія Туреччини*¹, щоб український читач мав нагоду познайомитись з минулим держави, яка справила величезний вплив на хід історії України. Завдяки оригінальності концепції та ерудиції автора *Історія Туреччини* навіть через три чверті століття, що минули від часу її першого видання (1924 р.), багато у чому зберігає наукову вартість. Та за цей час османістичні студії зробили в світі значний поступ. Упередженість, надмірний потяг до східної екзотики, а то й дилетантство в багатьох творах про Османську імперію. І за що їх критикував А. Кримський у своїй книзі, поступилися місцем науковим дослідженням. Не лише літературні пам'ятки, літописи, європейські джерела та поодинокі документи, які свого часу були доступні А. Кримському та його попередникам, а й величезні османські архіви відкрилися дослідникам. Османістика перетворилася на квітучу галузь історичних наук з численними дослідницькими напрямками та школами, які розвинулися не лише в самій Туреччині та сусідніх країнах, а й у Європі та США. Україна донедавна так чи інакше залишалася осторонь цього процесу відкриття османської цивілізації. Українські історики та письменники (про кінематографістів годі й казати), коли мова заходила про османців, надто часто переповідали десь почуті міфи і вигадували свої, а для переконливості ввертали випадково підхоплені турецькі слівця, й гадки не маючи про їхнє значення. Все це ще більше перекручувало уявлення про сусіда України, який справив на її історію не менший вплив, ніж Польща чи Росія. От, скажімо, слово «яничар» стало, дякуючи письменникам, синонімом зрадника та запродавця не так вже й давно – в усякому разі А. Кримський нічого такого про яничар не каже. «З'ясувалася» безліч інших деталей турецького історичного побуту, як наприклад те, що тростинове перо – калам гострили шаблею, що гареми були нібито прохід-

¹ *Історія Туреччини: Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла своєї слави й могутності*, Київ, 1996.

ним двором, де вештався усіякий люд, тощо. Зате мало хто згадає про те, що Орликову конституцію було написано у колись турецькому місті Бендери, і що її навіть офіційно визнав султан Агмед III (до речі, сам на чверть українець). Про значення звичайнісінького турецького слова «касап», тобто різник, яке причепилося до москалів чи не з легкої руки того ж таки Орлика, українці забули вже у кінці XVIII сторіччя. З тих пір народна етимологія перетворила його на незрозумілого «кацапа». Словом, потреба у поширенні сучасних знань про колишнього сусіда вже давно назріла. Тому Інститут сходознавства радий нагоді запропонувати українському читачеві переклад однієї з найкращих сучасних праць про Османську імперію.

Автор книги, Галіль Іналджик, відомий як найавторитетніший сучасний історик Османської імперії. Народився він у Стамбулі 1916 р., у 1952 – 1972 рр. займав посаду професора османської історії в Анкарському університеті. Опісля був професором Чикагського університету до виходу на емеритуру 1986 р. Йому належать сотні ґрунтовних праць в різних галузях османістики та тюркології, зокрема з соціально-економічної, інституціональної та політичної історії Османської імперії. Нині професор Г. Іналджик викладає в університеті Бількент в Анкарі. Він є почесним членом Королівського Азіатського Товариства, членом Американської Академії мистецтв та наук, почесним доктором багатьох університетів.

Книжка *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600* вперше побачила світ 1973 р. у відомій серії «Історія цивілізації», що випускалася видавництвом «Weidenfeld&Nicolson» під загальним редагуванням сера Роналда Сайма (Sir Ronald Syme). У цій серії з'явилися праці таких відомих істориків як Майкл Грант, Фрідріх Катс, Річард Фрай, Дж. Г. Паррі, Д. Оболенський, Е. Дж. Гобсбаум, Річард Пайпс та ін. Від часу появи книги стало очевидним, що внесок Галіля Іналджика стане класичним твором про одну з найважливіших імперій в історії людства, а особливо того тисячоліття, з яким ми прощаємося. Хоч у передмові автор пише, що мета його праці – «ознайомити з інститутами та суспільством Османської імперії насамперед масового читальника, проте вона може стати в добрій пригоді й більш підготовленому шанувальникові історії», насправді вона стала і досі залишається найавторитетнішим викладом в одній книзі османської цивілізації.

Причина успіху цієї книжки полягає в тому, що її автор сам займався майже всіма аспектами Османської держави. Можна стверджувати, що своїм науковим доробком Галіль Іналджик заклав підвалини модерних османістичних історичних студій. Через це практично за кожним висновком або сюжетом в цій книзі стоїть копітка дослідницька праця самого автора або критичне осмислення досягнень його колег та попередників. Уважно вчитуючись у рядки цього шедевра, студент університету, професійний історик, а, може, й письменник чи просто любитель – матимуть можливість здобути

досить ґрунтовне уявлення про оригінальне та складне явище, яким була Османська імперія, зокрема про такі важливі інститути, як Палац, уряд та фінансова адміністрація, тимарна система, тощо. Отже, незважаючи на те, що вже минуло 25 років від появи *The Ottoman Empire: The Classical Age*, книжка й далі зможе послужити студентові й дослідникові як свого роду *vade mecum*. Лише англійською мовою книжка друкувалася п'ять–шість разів². Сьогодні вона також видана в перекладах на сербо-хорватську, грецьку та румунську мови. Це наочно свідчить про її успіх у світі. Для українського ж читача книжка цінна ще й тим, що Галіль Іналджик у своїй науковій кар'єрі приділив багато уваги історії османського Причорномор'я³, Кримського ханату⁴ (між іншим сам автор походить з Криму – його дід десь до 1905 р. був головним муедзином у Багчесараї) та зв'язкам Порти з країнами Східної Європи⁵. Отже, в цій книзі матимемо нагоду побачити історію України з іншої перспективи, тобто на тлі османської історії.

Певна річ, наука не стоїть на місці, і за останню чверть сторіччя побачило світ чимало нових наукових розвідок про Османську імперію. Тут неможливо згадати й всі важливі праці самого Галіля Іналджика, але насамперед треба відзначити виданий 1994 р. під його керівництвом колективом авторів ґрунтовний том з економічної та суспільної історії Османської імперії; перша половина праці, присвячена періоду XIV–XVI ст., належить перу нашого автора⁶. У 1996 р. Український науковий інститут Гарвардського університету у своїй серії «Студії з османських документів відносно України

² Точно підрахувати кількість видань цієї праці досить важко. Упорядникам відомо, що крім першого видання 1973 та репринта 1975 рр., випущених видавництвом «Wiedefeld & Nicolson», в США книгу друкувало ще видавництво «Praeger», у Греції – видавництво «Karatzis».

³ Наприклад «The Question of the Closing of the Black Sea Under the Ottomans», *Арχειου Πουτου*, Athens, 1979, pp. 74-110.

⁴ Наприклад, великі статті у турецькій *İslâm Ansiklopedisi*, “Giray” та “Kırım”; статті про найвизначніших кримських ханів у *Encyclopaedia of Islam*; важливе дослідження “The Khan and the Tribal Aristocracy”, *Harvard Ukrainian Studies* 3-4 (1979-1980) [*Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*] (Cambridge, Mass., 1980), pp. 445-446; “Знахідка судових книг Кримського Ханату”, *Мappa Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя*, Львів–Київ–Нью Йорк, 1996, с. 308-329.

⁵ Наприклад: “The Origin of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal (1569)”, *Annales de l'Université d'Ankara* 1 (1947), pp. 47-110; “Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400-1700: Кримський Ханат, Османи та піднесення Російської імперії”, *Кримські татари: історія та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 50-ї річниці депортації кримських татар*, Київ, 1995, с. 116-129.

⁶ “The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600”, у книзі *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge, 1994, pp. 9-409.

та Причорномор'я» під редактуванням Омеляна Прицака та Віктора Остапчука видав результат багаторічних дослідів Галіля Іналджика – найдавніший османський митний реєстр Кафи та інші документи разом з розвідками про чорноморську торгівлю, османську митну систему та багатим науковим апаратом⁷. Також за ці роки вийшло п'ять збірників, до яких увійшли як статі, що вказалися раніше, так і нові праці⁸.

Пропонований переклад в перше зроблено на одну із східно-слов'янських мов. Текст перекладено за репринтом 1995 р. з поправленого видання, що вийшло у видавництві «Phœnix» 1994 р. Треба зауважити, що у цьому виданні ніде не зазначається про те, що в ньому помічені помилки видання 1973 р. були виправлені автором. Цей факт був виявлений упорядниками під час роботи над перекладом.

Принципом перекладу було прагнення зберегти максимально точно думки автора і довести до мінімуму власне інтерпретування. Разом з тим, орієнтуючись на зацікавленість та підготовленість українського читача, переклад доповнено деякими примітками від перекладача. Також було внесено деякі зміни до ілюстративного матеріалу. Три з тих ілюстрацій, що містилися в оригіналі книги⁹, було замінено на інші, причому дві досить рідкісні – вигляд османської Кафи та битва козаків з османськими гале-рами – мають безпосереднє відношення до теми українсько-турецьких взаємин. Крім того, для наочного ознайомлення українського читача з османською архівною спадщиною, упорядники подали окремим додатком копії деяких документів. Вони показують певні канцелярські і навіть естетичні стандарти османської державної документації. Підписи до ілюстрацій, відібраних упорядниками, показані позначкою *. Підписи до ілюстрацій, взятих з оригінального видання, збережено. Переважна більшість оригінальних ілюстрацій відтворена повністю, лише в деяких з них зроблено купюри несуттєвих фрагментів.

Додаткові труднощі при перекладі створювала проблема транскрипції в українській мові османських термінів. Упорядники, спираючись на свій попередній досвід, намагалися максимально наблизити написання термінів

⁷ *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea*, v. 1: *The Customs Register of Caffa, 1487–1490*, Cambridge, Mass., 1996.

⁸ *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, London, 1978 (Variorum Reprints); *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London, 1985 (Variorum Reprints); *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington, 1993; *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, Istanbul, 1993; *From Empire to Republic: Essays in Ottoman and Turkish Social History*, Istanbul, 1995; *Esseys in Ottoman History*, Istanbul, 1998; У Festschrift з нагоди 70-річчя Галіля Іналджика знаходиться повна його бібліографія до 1986 р.

⁹ До цього видання не ввійшли такі ілюстрації, як «План Палацового мису», «Турецькі жінки у вітальні» та «Мечеть Сюлеймані».

до їх оригінального звучання в османсько-турецькій мові¹⁰. Те саме стосується географічних назв та власних імен. Принагідно звернемо також увагу на вживання слів *Османи* та *османці*. Перше вживається як ім'я династії та інколи як назва держави; так само традиційно вживається слово *Габсбурги*. Османцями ми називаємо підданих Османської імперії, щоб уникнути плутанини із етнонімом *турки*.

Інститут сходознавства висловлює подяку Турецькій республіці, зокрема Турецькій агенції міжнародної співпраці (ТІКА) та Посольству Турецької республіки в Україні за допомогу, без якої цей переклад не міг би вийти в світ. Особливо треба відзначити підтримку цього проекту з боку першого Турецького посла в незалежній Україні Аджара Гермена, а також теперішнього посла Алпа Караосманоглу.

Окрема подяка за технічну допомогу Фонду Катедр Українознавства при Українському Науковому Інституті Гарвардського Університету.

*Олександр ГАЛЕНКО
Віктор ОСТАПЧУК*

¹⁰ За взірць транскрипції послужив словник Дж. Редгауза, один з класичних для османсько-турецької мови: (Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople, 1890).

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Призначення цієї книги – ознайомити з інститутами та суспільством Османської імперії насамперед масового читальника, проте вона може стати в добрій пригоді й більш підготовленому шанувальникові історії. Так сталося, що з різних причин ця книга чекала на вихід у світ майже п'ять років, і нині деякі частини можна було б розробити ґрунтовніше. А ще слід застерегти, що з огляду на лінгвістичні проблеми, які неминуче виникають у процесі підготовки такої праці, не обійтися без того, що фахівець не знайде в ній деяких непослідовностей у транслітерації імен і термінів.

Мені хотілося б висловити вдячність професорові Бернарду Люїсу, який заохотив мене написати цю книжку. Професор Норман Іцковіц та доктор Колін Імбер люб'язно погодилися перекласти цю книгу по-англійськи, що вимагало не тільки компетентного знання турецької мови, а й також ґрунтового фаху з османістики. Докторові Коліну Імберу я також завдячую підготовкою глосарія.

Складаю подяку докторові Метіну Анду за дозвіл використати фотографії з альбомів Національної бібліотеки у Відні (кодекс 8626 та кодекс 8636), а також з альбомів Музею «Чівіко коррер» у Венеції. Ще я вдячний пані Єві Галаші-Кун за її люб'язну допомогу у прочитанні старонімецьких заголовків в альбомах Національної бібліотеки у Відні, панові Кемалю Чигу, директорові музею палацу Топкапи, пані Філіз Чагман та пані Зерен Акалай за їхню допомогу та консультації у підборі мініатюр в музейній бібліотеці.

Нарешті, написання цієї книги було б для мене неможливим без постійної допомоги та підтримки з боку моєї дружини.

Г. І.

Частина перша

НАЧЕРК
ОСМАНСЬКОЇ ІСТОРІЇ
1300–1600

Вступ

ПЕРІОДИ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У час свого заснування на зламі чотирнадцятого сторіччя Османська держава була маленьким князівством на кордоні ісламського світу, відданим справі Гази, тобто Священної війни проти невірницького християнства. Ця незначна прикордонна держава поступово завоювала і поглинула колишні візантійські території в Анатолії та на Балканах і з завоюванням арабських земель у 1517 р. стала наймогутнішою державою ісламського світу.

За правління Сюлеймана I (1520–1566) стабільні військові успіхи на терені, що простягався від Центральної Європи до Індійського океану, надали Османській імперії статусу світової потуги, але у тривалих війнах XVII сторіччя терези перешилилися на користь Європи. Османська сила занепадала і з визнанням переваги Заходу у XVIII сторіччі імперія стала політично та економічно залежною від Європи. Нарешті, тривале існування та можливий розпад імперії став проблемою європейської політики, так званім східним питанням. Османське політичне життя протривало до 1920 р. під європейською опікою.

Структура та інститути імперії змінювалися разом із мінливими обставинами, що склалися за цих періодів. Зміни у її внутрішній структурі та політичному розвитку показують, як це спершу прикордонне князівство стало на кінець XVI століття імперією в традиціях близькосхідних держав, таких як Сасанідська, а особливо Аббасидська імперія. Османська імперія, з її традиціями державності та адміністрації, фінансовою політикою, земельною системою та військовою організацією, була одним з найрозвиненіших взірців близькосхідної імперії. Однак протягом періоду занепаду європейська воєнна та економічна перевага змусила османців усвідомити, що традиції близькосхідної держави віджили та стали малоприсадатними для нової доби.

Відтоді Османська імперія стала літописом занепадлих стародавніх форм імперських інститутів; або ж, правильніше, історією спроб близькосхідної держави пристосуватися до європейського економічного, політичного та

культурного виклику. Лишень з 1924 р., і то після радикальної революції, турки остаточно відмовилися від своєї концепції держави.

Таким чином, 1590-ті рр. позначають головну межу в османській історії. Ця ж книга описує перший її період і розповідає про те, як османці переймали інститути близькосхідної держави та як ці інститути почали занепадати під тиском модерної Європи.

Розділ I

ПОЧАТКИ ОСМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Від самого початку XIV століття жорстокі внутрішні кризи потрясли великі імперії, розташовані між Аму дар'єю та Дунаєм – імперію Ільханідів в Ірані, Золоту Орду у Східній Європі та Візантійську імперію на Балканах та Західній Анатолії. Під кінець того самого сторіччя нащадки Османа, прикордонного газія та родоначальника османської династії, утворили імперію, що простяглася від Дунаю до Евфрату. Правителем цієї імперії був Баєзід I (1389–1402), відомий як Йилдирим, Блискавка. У 1396 р. він розбив під Нікополем військо хрестоносців, що складалося з цвіту європейського лицарства; він зчепився із Мамлюцьким султанатом, наймогутнішою у той час ісламською державою, і захопив його міста на Евфраті. Нарешті, він кинув виклик великому Тімурові, новому правителеві Центральної Азії та Ірану.

Цей перший період османської історії ставить питання, яким чином маленьке прикордонне князівство Османа Газі, що присвятило себе Священній війні проти християнської Візантії, зросло настільки, що стало імперією з такою силою і такими обширами? Одна теорія стверджує, що з прийняттям ісламу та об'єднанням мусульманського та грецького населення навколо Мармурового моря Візантійська імперія відродилася як мусульманська держава. Вчені, знайомі зі східними джерелами, визнають тепер цю теорію безпідставною. Вони стверджують, що витоки Османської імперії слід шукати у політичному, культурному та демографічному розвитку Анатолії XIII–XIV сторіч¹.

Монгольська навала на мусульманський Близький Схід після 1220-х рр. позначила першу стадію цього розвитку. Після перемоги монголів у битві при Кьоседагу 1243 р. Сельджуцький султанат в Анатолії став васальною державою Ільханідів в Ірані. Негайним результатом монгольської навали була міграція на захід могутнього тюркського племені туркменів. Ті спершу прийшли з Центральної Азії до Ірану та Східної Анатолії, а тоді знову посунули на захід і скупчилися на кордоні між Візантією та Сельджуцьким султанатом, у гірських районах Західної Анатолії. У 1277 р. в Анатолії відбулося повстання проти монголів-ідолопоклонників. Сили мамлюків-

мусульман вступили в Анатолію на допомогу повстанцям, та монголи жорстоко придушили повстання. Опісля монголи утримували в Анатолії постійно розміщене військо, затягуючи на країні зашморг. Та все-таки і в другій половині сторіччя спалахували часті повстання, що викликали відповідні дії монголів. Прикордоння стало тоді притулком для військ та політичних вигнанців, що тікали від монгольського уряду, і водночас місцем, де знедолені селяни та городяни шукали нового життя та майбутнього. Внаслідок цього населення прикордонних округ зросло. Шукаючи можливості оселитися у багатих долинах з візантійського боку кордону, невтомні прикордонні кочовики підбурювали людей до гази – Священної війни проти Візантії. Вояки збиралися навколо ватажків-газіїв, різних за своїм походженням, і їхні напади на візантійську територію ставали дедалі частішими.

У 1260–1320 рр. ці ватажки-газії згуртували войовничих туркменів і заснували незалежні князівства у Західній Анатолії, на землях, відібраних у Візантії. Тогочасний візантійський історик Пахімер зазначає, що Палеологи, які відвоювали Константинополь лише 1261 р. (доти від 1204 р. місто знаходилося в руках латинників-хрестоносців – прим. перекл.), були поглинуті справами на Балканах, відповідно не переймаючись азіатським кордоном, і таким чином відкривали дорогу для наїздів туркменів. В останній декаді XIII сторіччя рейди цих туркменських газіїв перетворилися мало не на тотальне вторгнення. Осман Газі єдиний з усіх *беїв* тримав територію, найдалі висунуту на північний захід та найближчу до Візантії та Балкан. За Пахімером, приблизно 1302 р. Осман Газі взяв в облогу Ізнік (Нікею), колишню (до 1261 р. – прим. перекл.) візантійську столицю. Імператор послав проти нього армію з близько двох тисяч найманців, проти якої Осман влаштував засідку і завдав їй поразки коло Бафеона влітку 1302 р. Ця поразка імперської армії поширила його славу. Османські та тогочасні візантійські джерела описали, як газії з усєї Анатолії згуртувалися під його прапором; як і в інших князівствах, вони взяли собі ім'я свого проводиря і стали відомі як *османли* (тобто послідовники Османа, османці – прим. перекл.). Перспектива швидкого завоювання та оселення приваблювала з Центральної Анатолії свіжі хвилі поселенців різноманітного походження. Саме після перемоги у 1302 р. Османське князівство утвердилося посправжньому.

Ідеали гази, цебто Священної війни, були важливим чинником в утворенні та розвитку Османської держави. Суспільство у прикордонних князівствах відповідало особливим культурним взірцям, просякнутим ідеалами безперервної Священної війни та постійного поширення *дарюльісламу* – царства ісламу – доки воно вкрило б цілий світ. Газа була релігійним обов'язком, натхненником усіляких героїчних діянь та офірувань. У прикордонній спільноті всі суспільно вартісні чесноти відпо-

відали ідеалові гази. Передова цивілізація центральних районів (гінтерланду), з її релігійною ортодоксією, схоластичною теологією, двірцевою літературою, писаною штучною літературною мовою, і правом *шаріату*, поступилася на цих землях народній культурі, витвореній еретичними релігійними орденами, містицизмом, епічною літературою та звичаєвим правом. У князівствах Анатолії турецька мова вперше стала діловодною та літературною мовою. Прикордонне суспільство було толерантним, хоч і складним. Спільні корені та рід занять привели *акритай* – прикордонні візантійські війська до тісних стосунків з мусульманськими газіями. Міхал Газі, грецький князь з прикордоння, який прийняв іслам та діяв спільно з воїнами Османа, є відомим прикладом процесу асиміляції.

Священна війна була спрямована не на знищення, а на підкорення неправовірного світу – *дарюльгарб* (тобто царство війни – прим. перекл.). Османи побудували свою імперію завдяки тому, що об'єднали мусульманську Анатолію та християнські Балкани під своїм правлінням. І хоч постійна Священна війна була основоположним принципом їхньої держави, ця імперія виникла водночас як покровителька православної церкви та мільйонів православних християн. Іслам гарантував збереження життя та власності християнам і євреям за умов їхньої покірності та сплати подушного податку. Це дозволяло їм вільно відправляти свої релігійні культи та влаштовувати життя за власними релігійними законами. Живучи у прикордонному суспільстві та вільно змішуючись із християнами, османці запроваджували ці засади ісламу з найбільшим лібералізмом і толерантністю. Впродовж перших років імперії вони дотримувалися політики спроб завоювання добровільної лояльності та прихильності християн, перш ніж вдаватися до воєнних дій.

Покровительське правління ісламської держави, з її релігійними законами та гарантіями терпимості, прийшло услід за страхітливими нападами газіїв. Крім того, покровительство над селянством як джерелом податкових надходжень було традиційним принципом у політиці близькосхідної держави і живило толерантний характер стосунків. Прибуток від подушного – *гарачу* – складав значну частку доходу Османської держави, так само він становив важливу частину прибутків у ранньому ісламському халіфаті.

Таким чином, Османська імперія стала справжньою «прикордонною імперією», космополітичною державою, що однаково ставилася до всіх народів та рас і прагнула об'єднати православні християнські Балкани та мусульманську Анатолію в єдину державу.

Західноанатолійські князівства газіїв швидко перейняли традиції та інститути Сельджуцького султанату. Такі міста як Кастамону, Карагісар чи Денізілі, розташовані на старому сельджуцькому пограниччі, стали цент-

рами сельджуцької цивілізації. Адміністратори та вчені принесли традиції ісламської державності та цивілізації звідти, а також з міст Центральної Анатолії, до Меласа, Балата, Біргі, Ізміра, Маніси та Бурси, що стали столицями газійських князівств, створених на колишній візантійській території. Кожне князівство стало невеличким султанатом. Наприклад, Орхан, син Османа, відкарбував свої перші срібні монети в Бурсі 1327 р. та заснував *медресе* в Ізніку 1331 р.; у 1340 р. він створив центр торгівлі у Бурсі з базаром та *бедестаном* – критим ринком для продажу коштовних речей. Арабський мандрівник Ібн Баттута² відвідав Бурсу близько 1333 р. й описав її як «велике місто з гарними базарами та широкими вулицями».

Таким було загальне соціально-культурне підґрунтя для утворення Османського та інших прикордонних князівств. Священна війна та колонізація були рушіями османських завоювань; державні та культурні форми, що були заведені на завойованих територіях, впливали з традиційних засад близькосхідної політики та цивілізації.

ВІД ПРИКОРДОННОГО КНЯЗІВСТВА ДО ІМПЕРІЇ
1354–1402

У 50-х рр. XIV сторіччя Османська держава становила собою не більше й не менше, як звичайне прикордонне князівство, принаймні одне з багатьох, але події після 1352 р. настільки зміцнили її перевагу над іншими, що за якихось тридцять років вони стали васалами династії Османів. Подією вирішального значення було здобуття османцями плацдарму на Балканах, що давав можливість необмеженої експансії в західному напрямку. Перша переправа з Анатолії в Європу була важким завданням, оскільки Дарданелли перебували в руках християн, і жодна потуга, що її османці могли висадити у Фракії, не втрималася б там і була б знищена візантійцями. Князівство Каресі на східному боці Дарданелл вирішило цю проблему для османців.

Успіхові османців сприяла ціла низка подій. Боротьба за трон Каресі у 1345 р. створила для Орхана нагоду для загарбання цього князівства. Війська з Каресі, які вступили на службу до Османів, почали виступати за похід за Дарданелли і під орудою Османового сина Сюлеймана, командувача на західному кордоні, вони підготувалися до походу. Події були їм на руку. У 1346 р. Орхан уклав союз з Іоанном V Кантакузином, який тоді домагався візантійського трону і оженився на Іоанновій доньці Феодорі. Це надало османцям зручну можливість втрутитися у внутрішні справи Візантії та взяти участь у воєнних діях у Фракії. Коли у 1352 р. Сюлейман пішов на Адріанополь на допомогу Кантакузинові проти сербських та болгарських сил, він заволодів Цимпою на східному березі Галіпольського перешийку. Ігноруючи наполегливі вимоги Кантакузина, він відмовився забратися геть з фортеці і почав зміцнювати цей плацдарм свіжими військами з Анатолії, взявши водночас в облогу фортецю Галіполі. У ніч з 1 на 2 березня 1354 р. землетрус зруйнував мури Галіполі та інших фортець у тій місцевості, після чого Сюлейманові сили негайно зайняли ці укріплення. Він поправив замки і поставив там гарнізонами війська з Анатолії, міцно утвердивши османців на європейському ґрунті. Ця подія викликала велику стурбованість Візантії та усього західного християнського світу. У серпні 1354 р. венеційський байло у Константинополі писав, що Константинополь, зіткнувшись із такою загрозою, був готовий піддатися протекції якоїсь потужної християнської

держави. Європа заходилася будувати плани хрестового походу, спрямованого не на відвоювання Єрусалима, а на врятування Константинополя від османців; вкотре з запалом дискутувався проект об'єднання латинської та грецької церков.

Григорій Паламас, архієпископ Салонік, якого османці захопили 1354 р. після загарбання Галіполі, повідомляв, що його поневолювачі розповідали йому про постійне просування ісламу зі Сходу на Захід і що це було ясным доказом того, що Бог допомагав їм, бо, мовляв, іслам був істинною релігією¹.

Щоб зміцнити свій європейський плацдарм, Сюлейман привозив з Анатолії до Європи мусульман, особливо кочовиків, які легко переселялися. Було засновано нові турецькі поселення, а кордони при загальному командуванні Сюлеймана було розподілено на праву, ліву та центральну смуги, кожен з-поміж яких очолював командувач газіїв. Османські наїзди продовжувалися, і терен османської окупації розширився. Однак Сюлейманова нагла смерть 1357 р. та захоплення у полон фокейцями наймолодшого Орханового сина Галіля змусили Орхана піти на мир із Візантією. Такі події підбили візантійців спробувати повернути собі Фракію дипломатичним шляхом. Завоювання Сюлеймана опинилися під загрозою, тому прикордонні сили були схвильовані та насторожені. Коли Галіля було звільнено 1359 р., газії зрозуміли, що зволікання означатиме накликання поразки та необхідність забиратися геть з Європи. Султанів син Мурад, командувач Галіпольської округи, та його наставник Лала Шагін, завзятий воїн, розпочали наступ, спрямований по суті на захоплення Адріанополя. У перший рік вони захопили фортеці вздовж долини річки Маріци та далі дорогою з Константинополя до Адріанополя, перехопивши, таким чином, лінію постачання міста. У 1361 р. остання вилазка захисників зазнала невдачі, і Адріанополь, столиця Фракії, підкорилася того самого року.

Завоювання у Фракії відбувалися за прикладом тих, що вже були в Анатолії. Перед загрозою постійних набігів газіїв місцеві греки рятувалися у міських цитаделях. Жителі міст, що добровільно піддавалися, залишалися незайманими; та коли якісь городяни вчиняли опір, їм доводилося зрештою кидати своє місто туркам. Османський уряд заохочував турків з Анатолії, інколи вдаючись до примусових депортацій, оселятися на новозавойованих землях. Дервіші також засновували численні *zavie* – притулки, яким судилося пізніше стати зародками нових турецьких селищ. Турецька колонізація йшла услід завоювань у Фракії, створюючи ґрунт для майбутньої османської експансії в Європі.

Географічні умови також визначили хід османського завоювання на Балканах. Воно просувалося стародавнім шляхом *Via Egnatia* у західному напрямку і досягло 1385 р. узбережжя Албанії через Серрес, Монастир та Охрид. Місцева знать у Македонії та Албанії прийняла османську зверхність.

Другим напрямком наступу була Фесалія; там порт із містом Салоніки піддалися 1387 р. Третій напрямок йшов дорогою від Константинополя до Белграда, й 1365 р. долина річки Маріци після незначного спротиву перейшла під Османський контроль². Пройшовши через Балканські перевали, 1385 р. вони вступили у долину Морави через Софію та Ніш і наступного року поставили Сербське князівство у васальну залежність. Газії на лівому фланзі просувалися долиною Тунджі і перебралися за Балканський хребет через Карнобадський прохід. У 1372 р. деспот Добруджі і цар Болгарії стали османськими васалами. Тепер османці контролювали головні шляхи на Балканському півострові, і так само, як після завоювання Галіполі, вони привели з собою кочовиків з Анатолії, зокрема могутні племена *юрюків*, і оселили їх уздовж найзначніших шляхів, що пролягали у гірських районах. Найбільші османські міста на Балканах були спочатку прикордонними поселеннями у напрямках наступу османців. Густо населені турецькі колонії були засновані у прикордонних районах Фракії, долинах Маріци та Тунджі. Володарі приграничних з османськими територіями на Балканах місцевостей прийняли зверхність османського султана, віднині господаря на півострові.

Можна подумати, що османські завоювання на Балканах проходили легко. Справді, османська навала збіглася в часі з політичною роздрібненістю, коли багато незалежних королів, деспотів та володарів маленьких балканських князівств не вагалися шукати допомоги зовні для владнання своїх внутрішніх суперечок. Посеред цієї анархії, що заповонила Балкани, саме османці сповідували стабільну політику, і лише вони володіли військовою силою та централізованою владою, що були необхідні для її втілення в життя. Османи мали ще одну велику перевагу – першу в Європі постійну армію, а саме корпус *яничар*. Султан сформував його з військовополонених після захоплення Адріанополя, і він перебував під його прямим командуванням. Водночас у кожній балканській державі існували партії, готові пристати союзником до угорців чи інших християн-латинників, та партії, готові до співпраці з Османами. На загал аристократія, вище духовництво, інтелектуали та придворні чекали допомоги від західного християнства. Грецьке православне населення фанатично опиралося пануванню італійців та усіляким латинським впливам; і османці, які підтримували їх у цій боротьбі, незабаром почали дивитися на православних християн як на своїх васалів. У 1346–1352 рр. османці увійшли до Фракії як союзники Іоанна Кантакузіна. А в 1355–1366 рр., коли цар Болгарії зазнавав важкого тиску візантійців, угорців та волохів, його османські союзники знов-таки надсилали йому підкріплення.

Османці поважали феодальні порядки, що панували тоді на Балканах. Спершу вони вимагали від васальних князів лише невелику щорічну данину, як вияв їхнього підданства ісламській державі. Пізніше вони почали

вимагати в заручники одного з синів васального князя, щоб останній щороку з'являвся до султанського палацу складати клятву на відданість, і посилав допоміжні війська на султанські кампанії. Від васальних князів вимагалось вважати друзів та ворогів султана, як своїх власних. Якщо васал не виконував цих вимог, його володіння могли бути знову оголошені територією дарюльгарб, тобто ставали відкритими для безжалісних рейдів газіїв.

Після невдалої спроби Папи організувати хрестовий похід для визволення Візантії під умовою унії православної церкви з Римом та після розгрому 1371 р. сербських князів під Черманоном балканські князі один за одним стали переходити під османську зверхність. Саме після цієї перемоги османців візантійський імператор перетворився по суті на османського васала, бо тоді представники родини Палеологів шукали султанової підтримки, щоб утримати візантійський престол. Інші балканські володарі також брали приклад з Візантії.

Протягом раннього періоду жодна велика держава не протистояла османцям ані на Балканах, ані в Анатолії, османці навіть не зустрілися з жодною європейською армією хрестоносців, хоча Папа й оголосив хрестовий похід проти османців у своїй буллі від 25 грудня 1366 р. Великий флот чи армія хрестоносців могли б рішуче припинити османський наступ. Їхнім найсильнішим суперником на той час було угорське королівство, яке шукало способу скористатися османським наступом на Балканах, щоб поширити угорське правління на басейн Нижнього Дунаю. Головна слабкість османців полягала тоді у відсутності в них морської сили. Християнські держави контролювали Дарданелли, місце переправи поміж Румелією та Анатолією. У 1366 р. Амадей IV Савойський захопив Галіполі і наступного року повернув його візантійцям, залишивши турків у небезпечному становищі. Османські сили в Румелії були відрізані від Анатолії, доки у жовтні 1376 р. Андронік IV погодився повернути фортецю Галіполі Мурадові I, який забезпечив йому візантійський престол.

Османській експансії сприяли як соціальні, так і політичні умови³. Невдавні дослідження показали, що занепад центральної влади у Візантійській імперії та її спадкоємних державах на Балканах відбувався водночас із посиленням феодальних порядків. Монастирі та впливові особи у провінції перебирали під свою владу землі *проній*, що спочатку були під державним контролем, і прибутки від них розподілялись в армії. Одержуючи фінансові та правові поступки від держави, вони обернули ці землі у довічні володіння і могли підвищувати податки та феодальні повинності, що стягалися з селянства⁴.

У місцевостях, що перебували під безпосереднім османським правлінням, ці землі знову перейшли під державний контроль і були або пере-

творені на *тімари*, або розподілені як винагорода за військову службу поміж *ля* – турецькими селянами, які служили при війську. Усі місцеві податки, не записані у простих податкових положеннях *канун-і-османі* – османського кодексу законів – були скасовані. Новий вид прибутку чи привілей міг бути запроваджений лише декретом султана. Спочатку все мусило бути зафіксоване юридичними положеннями, виконання яких доручалося *кадіям*, котрі не залежали від місцевої адміністрації. Таким чином, османський режим замінив феодальну роздрібненість централізованим правлінням, а податки та привілеї призначалися на розсуд феодальних сеньйорів⁵. Для селянства новий режим мав бути кращим за старий. Щоб зрозуміти перевагу османців над місцевою балканською адміністрацією, слід лише порівняти османські закони з кодексом законів сербського монарха Стефана Душана. Наприклад, кодекс Душана вимагав від селянина працювати на свого пана два дні на тиждень; османські ж правила вимагали, щоб *реайя* працювали на землях сіпаги тільки три дні на рік. Протекція селянства від експлуатації місцевої влади була основоположним принципом османського правління. Водночас Османи офіційно визнали православну церкву, по суті утискуючи католицьку по всіх своїх володіннях. Ці фактори важливі для пояснення, чому так легко і швидко поширювалася османська експансія на Балканах та чому селянство не пристало до спротиву своїх панів Османам.

Завойовники, однак, не вбачали у собі представників якихось специфічних соціальних переконань. Вони знали, що проводячи політику примирення стосовно християн, вони могли легше розширювати свої володіння та збільшувати джерела доходів. Це також було частиною їхньої експансіоністської доктрини – толерантно обходитися з місцевою знаттю та військовим класом. Османи брали представників військового класу собі на службу, за винятком тих, хто відкрито опирався їм, і в такий спосіб у Болгарії, Сербії, Албанії, Македонії та Фесалії вони утримували на службі кількатисячні місцеві війська, відомі під слов'янською назвою *войніків*. Вони задовольнялися правом на використання фіксованої ділянки державної землі, були увільнені від сплати податків і служили вояками в бойових частинах османської армії. Волохи, сербські християни-кочовики, були увільнені від сплати певних податків в обмін на службу прикордонною сторожею та в загонах для рейдів на ворожі території. Османи розподіляли тімари поміж колишніми державцями проній, які, служачи вершниками, були трохи вищим соціальним класом, але водночас були позбавлені своїх феодальних привілеїв. Багато солдатів, набраних із васальних держав, служили в османському війську під командуванням своїх князів та сеньйорів, не приймаючи ісламу. Іслам з часом охоплював все більше новонавернених, але наприкінці XV сторіччя все ще траплялися державці тімарів,

сім'ї яких залишалися християнськими й через три-чотири покоління. Османізація новонавернутої місцевості не мала рис раптової та радикальної трансформації, а навпаки була поступовою, еволюційною⁶.

Коли в середині XIV сторіччя османці почали свою завойовницьку кар'єру на Балканах, вони вже заснували сильну державу в Анатолії, що простягалася від Анкари до Дарданелл. По розвалі сербської імперії Стефана Душана та Болгарського царства жодна балканська держава не могла зрівнятися із Османською державою своїм розміром та силою. Османські просування у Європі завжди проходили паралельно із розширенням їхньої території в Азії: спочатку поступ на одному фронті, за ним – поступ на іншому. Впродовж всієї своєї історії османи ретельно уникали ведення війни водночас на обох фронтах. Протягом раннього періоду, коли вони ще не контролювали Дарданелли, це було справою життя та смерті.

У другій половині XIV сторіччя дві потужні держави сперечалися з османцями в Анатолії: князівство Еретна із столицею у Сівасі, колишньому осередку монгольських намісників, та князівство Караман, що володіло Коньєю, старою сельджуцькою столицею. У 1354 р. османці відібрали Анкару в Еретни, але все ще мали перед собою союз Еретни та Караману.

Протягом правління Мурада I (1362–1389) розширення Османської держави було привабливою перспективою для газіїв та поселенців з Анатолії. Сучасні близькосхідні джерела показують султана паном всіх прикордонних князівств, і з цієї причини османи без великих труднощів захопили значні частини князівств Герміян із столицею Кютагья та далі на південь – Гаміділі. Однак вони завжди намагалися узаконити ці агресивні дії, удаючи, ніби вони прийняли цю територію від Герміяну як частину приданого (Девлетшаг, доньки герміянського князя – прим. перекл.) для принца Сюлеймана і що Гаміділі серйозно загрожував столиці Караману. Коли караманські сили рушили проти них, османці проголосили це зрадою Священної війни, яку вони вели, стверджуючи, що цей караманський наступ грав на руку ворогам віри і що тому, згідно із шари'атом, покінчити із Караманідами було благочестивим обов'язком. Османи частенько вдавалися до такої політики, коли нападали на своїх мусульманських сусідів на сході. Пізніше їм доведеться повторити таке звинувачення проти єгипетських мамлюків, Узун Гасана та Сефевідського Ірану, розголошуючи про це у *фетвах* на цілий ісламський світ.

У 1387 р. Мурад зустрів напад Караманідів разом із силами своїх християнських васалів з Балкан – візантійського імператора, сербського деспота та інших сербських князів – і завдяки їм завдав рішучої поразки своїм мусульманським суперникам, військо яких складалося головним чином з племенних ополчень. Після цієї перемоги незалежні правителі Анатолії – Караманіди, Джандариди з Кастамону та відгалуження га-

мідської династії в Анталї визнали османського султана своїм сюзереном. Один лише Кадїй Бурганеддін, який заступив династію Еретна у Сівасі, виступив проти османського правителя і перешкодив османській експансії в бік Амасї, важливого міста на Шовковому шляху.

Поки Мурад був заклопотаний справами в Анатолії, Сербія, Болгарія та Боснія об'єдналися проти нього на Балканах, і босняки 1388 р. завдали поразки османському війську при Плошніку; але блискавична кампанія проти Болгарії того самого року повернула подунайську Болгарію до покори. Наступної весни Мурад переправився у Європу разом із допоміжними силами, що були надані васальними князями, і 15 червня 1389 р. завдав поразки об'єднаній сербсько-боснійській армії у запеклій битві на Косовому полі. Ця перемога рішуче зміцнила османську владу на Балканах.

Таким чином, 1389 р. Османи заснували імперію з васальних балканських та анатолійських князівств. Однак необхідно додати, що ці останні прагнули скористатися будь-якою нагодою, щоб повстати проти османської влади, чим, можливо, примушували османців до зміни правлячих там династій та перетворення всіх князівств на провінції, які перебували під прямим правлінням.

Коли поширилися чутки, що якийсь серб убив Мурада I у битві на Косовому полі, династичні правителі в Анатолії підняли повстання. У 1389 – 1392 рр. новий султан Баєзід I (1389–1402) анексував більшість анатолійських князівств, призначивши правити ними невільників, які були виховані при його Палаці.

Поки Баєзід окупував Анатолію, османський вплив на Балканах ослаб. Амбіції Угорщини та Валахії у Подунайській Болгарії та Добруджі поставили вже досить урізане болгарське царство у скрутне становище. Мірча, валашський князь, що користувався протекцією Угорщини, зайняв Добруджу та місто Сілістрію на правому березі Дунаю в його нижній течії, тоді як угорці намагалися утвердитися у Відіні. А османська протекція не була засобом позбавитися від усіх цих небезпек. Османський правитель прийшов на Балкани й запровадив у 1393 р. пряме османське правління у Подунайській Болгарії; він поставив болгарського царя васальним князем у Нікополі та вигнав Мірчу із Сілістрії та Добруджі. Незважаючи на своє важке становище буферної держави поміж угорцями та османами, сербський деспотат не спіткала така сама доля. Деспот піддався султанові. У той же час смерть Мурада I додала впевненості Палеологам у Візантії та Мореї. Обіцянками церковної унії вони хотіли переконати Папу організувати хрестовий похід. У Мореї досяг апогею вплив венеціанців.

Потрапивши у таку ситуацію, Баєзід скликав 1394 р. усіх васальних князів з Балакан, включно з Палеологами, до Верії, щоб підтвердити їхні васальні стосунки. Після втечі Палеологів він блокував Константинополь,

окупував Фесали та послав загони у Морею. Інша османська армія поставила Албанію під пряме османське правління, повиганявши місцевих панів. У 1395 р. Баезід здійснив похід по самий Сланкамен на Дунаї, а потім, вступивши у Валахію, розбив коло Аргеша Мірчу. Наступаючи на Нікополь, Баезід схопив і стратив болгарського царя Шишмана, звинувативши його у співпраці з ворогом. Усунувши місцеві династії, він пішов шляхом створення імперії із централізованим урядом замість конфедерації васальних держав. Знищивши Болгарське царство, Османська держава взяла на себе відповідальність за захист дунайського регіону проти Угорщини, не залишаючи його надалі слабкій буферній державі. Статус Валахії був також обмежений до васального. Нікопольський хрестовий похід 1396 р. позначив найвище піднесення боротьби між османцями та угорцями за контроль над Нижнім Дунаєм. Венеція також була зацікавлена боротьбою за Балкани. У цій війні вона намагалася скористатися своїм флотом, щоб перервати сполучення між Балканами та Анатолією на Дарданеллах; для західних рицарів ця кампанія була просто авантюрою, в якій військо хрестоносців зазнало нищівної поразки.

Перемога під Нікополем не тільки підтвердила османський контроль над Балканами, а й водночас значно підняла престиж османів в ісламському світі. Баезід в апогеї своєї слави повернувся до Анатолії 1398 р. і анексував Караман та князівство Кадія Бурганеддіна, утворивши централізовану імперію від Дунаю до Евфрату. Намагаючись захопити Константинополь, що мав би стати природним центром його імперії, він посилив блокаду міста. А тим часом в Центральній Азії та Ірані Тімур (1336–1405) заснував могутню імперію і проголосив себе спадкоємцем суверенних прав Ільханідів на Анатолію. Османський султан кинув виклик Тімурові, але у битві під Анкарою 28 липня 1402 р. був переможений і захоплений у полон. Під час битви провінційна анатолійська кіннота перейшла на бік своїх колишніх володарів, які знайшли притулок при дворі Тімура. Під Тімуровою протекцією ці колишні правителі повсюди реставрували свої старі незалежні князівства. Баезідова спроба утворити імперію скінчилася невдачею. Османські території, що залишилися, були розподілені поміж Баезідовими синами, які визнали своє підданство Тімурові. По смерті Тімура вони розпочали боротьбу один з одним за контроль над усією територією⁷.

Розділ 3

МІЖВЛАДДЯ ТА НОВЕ ПІДНЕСЕННЯ

Після поразки під Анкарою Османська держава напевно могла б цілком розпастися, але вже у 1415 р. османці були в змозі відновити свої колишні позиції в Румелії та Анатолії. Із захопленням Константинополя у 1453 р. вони втілили у життя амбіції Баєзіда I. Центральна історична проблема періоду 1402–1453 рр. полягає у тому, щоб пояснити, як Османська імперія змогла так швидко підвестися, до того ж, за умов, коли громадянська війна, наскоки хрестоносців та інші лиха загрожували їй цілковитим знищенням.

Наймолодший син Баєзіда, Мегмед Челебі, запанував в Анатолії, спершу в Амасї, затим у Бурсі, й прагнув поставити Румелію та Едірне (Адріанополь) під свій контроль. Його старший брат Сюлейман Челебі (правив у 1402–1411 рр.), пануючи в Едірне, сам намагався поширити свою владу на Анатолію. Обоє розуміли, що османська держава не могла вижити окремо у Румелії чи в Анатолії. Місцеві держави та володарі на Балканах та в Анатолії відіграли шкідливу роль у цій боротьбі, намагаючись зберегти *status quo*, встановлений у 1402 р. Щойно після 1402 р. в Анатолії було відновлено незалежні князівства, в Румелії правителі Візантії, Сербії, Волощини та Албанії також позабирали назад деякі свої землі і почали діяти незалежно. 1403 р. Сюлейман Челебі підписав угоду із візантіяцями, за якою він залишив деякі території на узбережжі, включно із Салоніками. Для збереження рівноваги під час міжвладдя візантійські імператори завжди підтримували найслабшого з османських князів у його боротьбі з найсильнішим. Коли влада Муси Челебі (1411–1413) у Румелії занадто зросла, візантіяці допомогли Мегмеду Челебі переправитися на Балкани. Деспот Сербії також уклав угоду з Мегмедом і допоміг йому остаточно перемогти. Однак коли Мегмед захопив деякі з анатолійських князівств, а деякі поставив у васальну підлеглисть, Візантія з балканськими князями побачила в ньому загрозу. 1416 р. Венеція, Візантія та Валахія вдалися до такої агресивної політики, що Османська держава знову зустрілася із загрозою розчленування та розпаду.

Мегмедів брат Мустафа, підбурений Візантією та Валахією, очолив повстання проти нього у Румелії; 29 травня 1416 р. венціанський флот розбив османські морські сили при Галіполі. Волоський князь Мірча спочатку підтримував Мустафу, а згодом протегував Шейхові Бедреддіну, який очолив небезпечне повстання у Західній Анатолії та в областях Добруджа та Деліорман на румелійському кордоні. Мірча спробував оволодіти цим регіоном. Мегмед Челебі змусив Мустафу шукати притулку у візантійців, а восени 1416 р. придушив повстання Шейха Бедреддіна. Він бачив необхідність миру з Візантією і підписав з нею угоду, згідно з якою імператор брався утримувати Мустафу в ув'язненні, тоді як Мегмед із свого боку обіцяв зберігати *status quo*. Тим часом в Анатолії Тімурів син Шагрух загрожував кожному, хто міг би спробувати змінити ситуацію, яку спричинив його батько. Мегмед відписав Шагрухові, виставляючи себе лояльним васалом і стверджуючи, що він напав на князівства тільки через те, що ті заважали йому вести Священну війну. На Балканах Мегмед напав лише на Мірчу, прогнавши його за Дунай, і перетворивши 1419 р. Джурджу на передовий османський плацдарм на лівому березі. Розуміючи, що відроджувати централізовану імперію Баезіда поки що зарано, Мегмед після 1416 р. проводив примирну політику.

Події цього періоду свідчать, що впливові анатолійські родини, які тримали землі як *вакф* – добродійну фундацію, чи *емляк* – повноправну власність, а також племена, що складали бойові сили, протистояли централізованому правлінню османців. Вони підтримували у боротьбі проти них ті колишні династії, які гарантували їм їхні привілеї. Місцеві династії на Балканах були у такому самому становищі. Населення прикордоння, продовжувало давні традиції прикордонної держави і так само чинило спротив централізації, підтримуючи претендентів на султанат і відіграючи найактивнішу роль у громадянських війнах. У XV сторіччі Добруджа-Деліорман – найщільніше населений прикордонний регіон, перетворився на вогнище повстання.

Та все-таки були потужні фактори, що працювали на користь османської єдності та централізованої адміністрації. Найдієвішим з-поміж них був османський інститут *кулів* – невільників. Насамперед яничарський корпус, чисельність якого зростає до шести-семи тисяч, надає османському султанові незаперечну перевагу над його суперниками. У провінціях Османі створили корпус військових адміністраторів рабського походження та армію сіпагів, які значною мірою зміцнили центральну владу, що її вони представляли і яка гарантувала їм збереження їхнього статусу. Селяни та купці також більше вигравали від централізованої османської адміністрації, ніж від колишніх феодалних режимів. Останнім фактором був величезний

престиж османського султана в очах мусульманського населення – він був найвеличнішим проводирем Священної війни, і цей статус надавав йому важливі моральні та матеріальні переваги.

По смерті Мегмеда I 1421 р. настала трирічна криза. Візантія звільнила принца Мустафу, який погодився повернути їм назад Галіполі. Вся Румелія визнала його за султана. Яничари разом з *улемами* підтримали сімнадцятирічного Мегмедового сина Мурада, який зійшов на трон у Бурсі, османській столиці. У 1422 р. той завдав поразки своєму дядькові, який вирушив проти нього з Румелії на чолі пограничних панів. Мурад II зібрав всі свої сили й між 2 червня та 6 вересня 1422 р. взяв в облогу Візантію, що підтримала його суперника. По тому всі піддані анатолійські князі підняли повстання, повідбиравши всі важко здобуті Мегмедові завоювання. Вони підбили молодшого Мурадового брата Мустафу на повстання і оточили Бурсу. Мурад зняв облогу з Константинополя, 20 лютого 1423 р. розбив військо свого брата та покарав анатолійських правителів, які підбурили того. Він підкорив князівства Західної Анатолії, за винятком Джандарідів та Караманідів. Таким чином, молодий султан розв'язав тепер внутрішні державні проблеми і відновив становище, що було перед батьковою смертю; затим він звернув свою увагу на держави, що загрожували його балканським володінням.

Угорці користувалися османським тиском, щоб поширити свій вплив на Нижньому Дунаї, а венеціянці займалися тим самим для того, щоб завладіти візантійськими землями. Під час облоги Константинополя венеціянці почали переговори із візантійцями щодо контролю над Салоніками та Мореєю. Влітку 1423 р. візантійці віддали Венеції Салоніки, що тоді були в османській блокаді. Побоюючись, що вони можуть здати також Константинополь, османці пішли на угоду з візантійцями. В обмін на щорічну данину та повернення територій, захоплених 1403 р., вони погодилися не нападати на Візантію. Водночас Мурад II уклав мир із анатолійськими правителями й зібрав усі свої сили, щоб атакувати венеціянців у Салоніках. Венеціанська війна тривала, доки османці у 1430 р. оволоділи Салоніками.

Упродовж османських громадянських воєн у Волощині та у Сербії зріс угорський вплив, і 1427 р. розгорівся конфлікт між Угорщиною та османцями через сербську спадщину. Георгій Бранковіч був тоді визнаний деспотом Сербії, а сам деспотат став буферною державою між угорцями у Белграді та османцями у Голубачі. У 1428 р. дві сторони підписали між собою угоду.

Після завоювання Салонік 1430 р. османці вдалися до агресивнішої політики на Балканах. Вони ясно усвідомлювали, що території на південь

Дунаю можна зберегти тільки за умов безпосереднього контролю, і тому вони мусили відкинути угорські претензії на Сербію та претензії венеціянців на Морею та Албанію.

Коли термін угоди з Угорщиною 1431 р. закінчився, посол Сигізмунда зажадав від султана визнати угорського короля сюзереном Боснії, Сербії та Подунайської Болгарії. Фружин, претендент на болгарський трон, утік до Сигізмунда. Затиснуті суперечними претензіями Угорщини та Османської імперії, ці буферні держави боролися за саме своє існування. Бачачи зростаючий вплив Угорщини у Сербії та Волощині, османці після 1434 р. провадили агресивну політику. Сигізмундова смерть у 1437 р. створила для них зручні обставини. Наступного року османська армія під особистим командуванням султана перейшла через Дунай й дійшла аж до Сібіу (Германштадт), адміністративного центру Трансильванії. Після цієї демонстрації сили проти Угорщини османці окупували сербський деспотат і оголосили його 1439 р. османською провінцією. У 1440 р. вони невдало спробували витиснути угорців з Белграда. У 1441–1442 рр. Янош Гуньяді завдав поразки османським румелійським силам, що вступили у Трансильванію, а наступного року угорська армія під його командуванням перейшла через Дунай і дійшла аж під самі Балканські гори, посіявши паніку на османському боці. В Анатолії Караманіди перейшли у наступ і зайняли колишню територію князівства Гаміділі. Мурад повернувся до мирної політики, підписавши в Едірне мир з Угорщиною 12 червня 1444 р., король та деспот Сербії підтвердили договір у Сегеді. Османці допустили відновлення Сербського деспотату, тоді як угорці погодилися не переходити Дунай і не висувати претензій на Болгарію.

Мурад повернувся до Анатолії, але договір, укладений у Єнішегірі влітку 1444 р., відступав Караманідам землі Гаміділі. Таким чином, він був задоволений тим, що забезпечив східний та західний кордони. Візантіїці, однак, надавали тоді притулок Орханові, Басєзідовому синові, створюючи загрозу громадянської війни, і це викликало велике занепокоєння в Мурада. У 1444 р., все ще маючи добре здоров'я, він зрікся престолу на користь свого сина Мегмеда, сподіваючись у такий спосіб надійно утвердити його на престолі. Візантіїці та Папа, не бажаючи втрачати зручного моменту, підтримали в Угорщині партію війни. Владислав, король Угорщини та Польщі, вважав мирний договір недійсним і готувався до війни. Колишні місцеві правителі по всій Румелії підняли зброю проти османців. Одним з них був Георгій Кастріота, відомий як Іскендер Бег (або Скандербег – прим. перекл.), який намагався заволодіти спадщиною свого батька Івана Кастріота у Північній Албанії.

Багато людей, охоплених панікою, тікало з Едірне до Анатолії. Орхан, звільнений візантіїцями, подався у Добруджу, де спробував підняти повстання. Дванадцятирічний султан Мегмед II не контролював розвиток

подій. Розгорнулася запекла боротьба між великим везіром Чандарли Галілем та султановими наставниками Заганосом та *бейлербеєм* Румелії Шігабеддіном. Пожежа в Едірне знищила тисячі будинків; з'єднане угорсько-волоське військо перетнуло Дунай і пройшло через всю Болгарію до османської столиці; венеціанський флот заклав Дарданелли. Посеред цієї кризи колишнього султана було покликано в Румелію. Перейшовши протоки з великими труднощами, Мурад II зустрів ворога коло Варни 10 листопада 1444 р. Перемога османців остаточно вирішила долю Балкан та Візантійської імперії. Звинувативши візантійців у цій війні, османці почали планувати остаточний штурм Візантії. Шігабеддін та Заганос, двоє старих вояків, палко захищали цей план, гадаючи, що він дозволить молодому султану надійно забезпечити собі трон. Чандарли Галіль, виходець з улемів, опирався цьому, побоюючись, аби це не зменшило його владу і знову б не поставило державу в скрутне становище.

Османська політика стосовно Візантії була, таким чином, тісно пов'язана з боротьбою за владу. Зрештою Чандарли Галіль зорганізував яничарське повстання, усунув Мегмеда II та його радників від влади і у травні 1446 р. ще раз звів Мурада II на трон.

Мурад II провів свій другий султанат у кампаніях, націлених на підкорення балканських васалів, які повстали під час кризи 1444 р. У 1446 р. він воював із деспотом Мореї, а 1448 і 1450 р. – проти Іскендер Бега. 1448 р. він відбив вторгнення Гуньяді під час жорстокого бою на Косовому полі. На час його смерті 3 лютого 1451 р. Османська імперія повністю оговталася від удару 1402 р.

Мурад, як і його батько, після кризи 1416 р. вірив, що міцність його трону залежала від збереження *status quo*. Хоч він і загарбав деякі князівства у Південній Анатолії, він залишався у мирі із Караманідами та Джандарідами і пильнував, щоб не спровокувати конфлікт із Тімуровим сином Шагрухом. Однак скоро він зрозумів, що його політика підтримання миру поставила під загрозу османське правління на Балканах, і був змушений був продовжити боротьбу. Протягом цих воєн османцям довелося швидко перейняти від своїх ворогів найважливішу західну зброю – гармати та мушкети – і тактику оточення своїх таборів зусібіч возами (саме цей маневр успішно застосовував Гуньяді). Османці користувалися великими гарматами під час облоги Константинополя 1422 р. та мушкетами – при Варні 1444 р. Так само війна з Венецією спричинила розвиток османського військового флоту. У 1442 р. османці утримували шістдесят кораблів у Галіполі, а також річковий флот, що мав від вісімдесяти до ста легких кораблів на Дунаї. Дедалі зростаюча сила османського флоту примусила венеціанців зміцнити власний флот¹.

Роки царювання Мурада II були періодом значного економічного розвитку. Зросла торгівля, і османські міста, такі як Бурса та Едірне, істотно розрослися. У 1432 р. мандрівник Бертрандон де ла Брокьєр відзначив, що османський щорічний прибуток підвищився до 2 500 000 дукатів і що якби Мурад використав усі наявні ресурси, то зміг би легко вдертися до Європи².

Коли Мурад II помер, Османська імперія була досить сильною, щоб дозволити молодому Мегмедові II та його радникам, Шігабеддіну та Заганосу, здійснити їхні завойовницькі плани. Головною метою Мегмеда було відродити імперію свого прашура Баєзіда і поставити під пряме османське правління всі європейські землі південніше Дунаю та всі азіатські землі західніше Евфрату; втім, на відміну від свого великого діда, його першою метою було завоювання Константинополя. Він розумів, що це забезпечило б йому престиж та авторитет, необхідні для створення імперії. Сівши на престол, він хоч і залишив Чандарли на посаді великого везіра, все-таки реальна влада перейшла до партії війни. Після короткої кампанії проти Караманідів, які по смерті Мурада підняли повстання влітку 1451 р., вони розпочали підготовку до завоювання Константинополя.

ОСТАТОЧНЕ УТВЕРДЖЕННЯ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
1453–1526

Упродовж півстоліття після Тимурової навали Візантійська імперія була здатна протистояти османам, маніпулюючи османськими претендентами на трон та погрожуючи хрестовими походами. Поки Мегмед II наступав на Караман, візантійські послы спромоглися здобути деякі поступки, погрожуючи випустити на волю претендента на трон Орхана. 12 грудня 1452 р. у присутності імператора у храмі Святої Софії відбулася перша церемонія згідно з угодою про церковну унію; це було не що інше, як демонстрація єдності проти османців.

Причини, як зовнішні, так і внутрішні, змушували Мегмеда завоювати місто якнайшвидше. Щоб розвіяти підозри Угорщини та Венеції, Чандарли підписав з ними угоди. Часу до того, коли Венеція вислала свій флот у травні 1453 р., залишалось надто мало. Перш ніж взяти в облогу місто, Завойовник здобув контроль над Босфором, побудувавши фортецю Румелі Гісари на європейському боці, напроти Анadolу Гісари, укріплення, зведеного його дідом Баезідом. Всі кораблі просили дозволу проходити Босфором. Облога Константинополя тривала п'ятдесят чотири дні, від 6 квітня до 29 травня 1453 р. Сили оборони налічували 8 500 воїнів; у діючому османському війську налічувалося щонайменше п'ятдесят тисяч. Завойовник бомбардував місто з гармат небаченого до того часу розміру. Штурм міських мурів, що являли собою найсильнішу оборонну систему середньовіччя, означав перемогу тієї модерної зброї. Османські та західні джерела одно-стайні у тому, що турки вступили у місто після генерального штурму через пролам, зроблений гарматами. Загін генуезьких найманців складав головну дієву силу захисників, і коли генуезький командир Джюстініяні Лонго дістав поранення і втік на свій корабель, настрої захисників занепа. Венеціанський байло та османський претендент Орхан взяли участь в обороні мурів. Протягом облоги багато грецьких воїнів, що були на службі імператора, повернулося додому, і спалахнув конфлікт між італійцями та місцевими греками.

В османському таборі тривали суперечки між Чандарли, який стверджував, що облога не матиме успіху і її треба зняти негайно, та султаном з військовими, чие майбутнє залежало від цього успіху. Цей

Експансія Османської

імперії 1300–1600

конфлікт знову відкрито проявився на військовій нараді, скликаній, коли прийшли новини про те, що Венеція та Угорщина мобілізували свої сили. Коли імператор відмовився поступитися, османці призначили останній штурм на 29 травня. Заганос організував необхідні приготування для атаки. Вранці 29 травня 1453 р., подолавши опір, османське військо вступило у місто через пролам у стіні. Султанові не хотілося віддавати свою майбутню столицю на плондрування, та релігійний закон вимагав від нього виділити три дні на грабунок. Місто взяли силою, тому, згідно з шаріатом, рухоме майно ставало законною здобиччю, а населення можна було на підставі закону брати у полон. У перший день по завоюванні Мегмед вступив до міста на чолі процесії, припинив грабунки, пішов до Айя Софії й помолвився. Він перетворив цю церкву на мечеть і проголосив: «Віднині Стамбул – моя столиця»¹.

Молодий завойовник тепер сидів на троні кесарів. Його завоювання у Священній війні перевершили інших мусульманських суверенів, і він відчував свою необмежену владу. Одразу по завоюванні Чандарли було негайно заарештовано, звинувачено у зраді й страчено, а влада залишалася в руках його суперників. Щоб покінчити з претензіями претендентів на трон, що загрожувало єдності імперії впродовж півстоліття, Мегмед Завойовник розшукав і стратив Орхана, а також удавив свого молодшого брата Агмеда.

Наступну чверть століття Мегмед Завойовник організував одну кампанію за одною і встановив централізовану імперію в Румелії та Анатолії. Нема жодних свідчень на користь припущення, що ці завоювання проходили за наперед визначеним планом, але султан наполегливо заявляв, що був легітимним правителем всіх колишніх територій Східної Римської імперії, оскільки тепер володів візантійським тронном. Папа Пій II заявляв, що для того, аби претендувати на легітимність, Мегмедові слід було б також стати християнином². За сучасним письменником Ібн Кемалем, Завойовник запровадив правило страчувати будь-якого грека царської крові, що могла б стати підставою для претензій на владу.

Мегмед цілком усвідомив стратегічну важливість Стамбула, коли вважав, що, поставивши свій флот у Стамбулі, він міг би правити світом³.

Так само як він заблокував Босфор у 1452 р., побудувавши Румелі Гісари, у 1463 р. він поставив Дарданелли під свій контроль, спорудивши дві фортеці у Чанаккале, по обидва боки протоки. Укріпивши Бозджаада (Тенедос), він ще більше зміцнив оборонну систему, що оберігала Стамбул та протоки від нападу, та забезпечив сполучення між Анатолією та Румелією. У 1470-х рр. військовий флот виріс від тридцяти до дев'яносто двох галер.

У 1454 р. османський флот ходив на Чорне море і примусив всі уряди на його берегах – генуезькі колонії, Трапезундське царство Комнінів та Молдавію – платити данину на знак визнання османської зверхності.

Османці утворили на Дунаї природний північний кордон. Політикою Завойовника стало перешкоджання будь-якій іноземній державі утвердитися на Балканському півострові південніше Дунаю, а також приєднувати всі ті, що вже мали там якийсь плацдарм; це виразно проявилось у завоюванні Мореї 1460 р., Північної Албанії у 1464–1479 рр. та Боснії у 1463 р. Оскільки завжди існувала небезпека, що місцеві уряди та династії будуть допомагати ворогові у випадку вторгнення, Мегмед намагався усунути всіх місцевих династичних правителів Балкан від влади, надавши їм пенсію або пославши у віддалені місцевості губернаторами. Наприклад, після завоювання Мореї він надав Димитрію Палеологу пенсію в 300 000 *акче*. Пізніше йому треба було повністю знищити Комнінів у Трапезунді та деспота Боснії, якого він вважав небезпечним.

Головним завданням Мегмеда на Балканах було підірвати вплив Угорщини. У 1451 р. деспот Сербії Бранкович з угорською допомогою захопив округу Крушеваца, розширивши таким чином угорський вплив за Дунаєм аж по саме серце Балкан. Після завоювання Стамбула Мегмед у чотирьох кампаніях змусив Сербію скоритися і остаточно анексував її 1459 р. Щоправда, 1456 р. угорці змусили його зняти облогу Белграда. У 1461 р. князь Валахії Влад Дракула уклав союз з угорцями і напав на османців на Дунаї. Наступного року Завойовник відповів тим, що вдерся у Валахію, усунув Влада, поставив на його місце Радула і таким чином зменшив угорську загрозу на Балканах. Венеціанський вплив загрожував османському верховенству у Мореї та Албанії.

Тим часом у Мореї спалахнула боротьба між Палеологами – Димитрієм, який шукав допомоги від Османів, та Фомою, який шукав її у венеціянців. У свою чергу венеціянці окупували порти Аргос, Навплію, Корон та Модон.

У двох кампаніях 1458 та 1460 рр. Завойовник анексував деспотат Мореї, де венеціянці та османці тепер змагалися сам на сам. У горах Північної Албанії Іскендер Бег та інші володарі, які пристали до нього, з допомогою Венеції, Папи Римського та короля Арагону успішно опиралися османцям. Користуючись цією ситуацією, венеціянці окупували Скутарі (Шкодер) та Дураццо (Дуррес); але венеціянці, як господарі моря, та османці – господарі на землі, уникали будь-якого рішучого зіткнення. Вже облога Салонік у 1423–1430 рр. показала, як безмежно довго може протривати таке змагання. Проте коли з допомогою православного єпископа міста османи зайняли Аргос, ця спалахоподібна боротьба перетворилася на повномасштабну війну, що тривала з 1463 по 1479 р. Угорці відповіли на Мегмедову навалу на Боснію та Герцеговину 1463 р. вступом у Боснію та захопленням її столиці, а також одночасним підписанням договору з Венецією. Папа наполягав на тому, щоб інші християнські правителі приєдналися до альянсу. В Албанії

Іскендер Бег діяв спільно з Венецією, а венеціянці водночас шукали союзників на сході. Восени 1463 р. вони розпочали переговори з Узун Гасаном, правителем Ак-Коюнлу, найбільшим суперником османів на сході Анатолії. Коли 1464 р. розгорілася боротьба за трон у Карамані, Узун Гасан втрутився у центрально-анатолійські справи. І хоча Мегмед II зайняв Караман 1468 р., він не зміг підкорити певну кількість племен Туркменів, які жили у Таврських горах, що доходили до берега Середземного моря. Туркменські племена не підкорилися і в наступні п'ятдесят років, час від часу піднімали повстання на підтримку претендентів на караманський престол.

Після османської окупації Караману Узун Гасан вдався до агресивнішої політики; на 1471 р. проблема Караману перетворилася на серйозну загрозу для Османської держави. Узун Гасан, тоді правитель Ірану та Східної Анатолії, став таким самим небезпечним ворогом, яким був Тімур. В Узун Гасана була укладена угода із венеціянцями, і він, встановивши зв'язок з родоськими рицарями, королем Кіпру та беєм Аланії, пообіцяв послати їм тридцять тисяч війська. Він також мав намір встановити прямий зв'язок з Венецією, пройшовши до Середземноморського узбережжя через Таврські гори, що тоді перебували під контролем туркменів. Хоча декілька венеціянських кораблів висадили на березі сили, озброєні вогнепальною зброєю, якої так бракувало Узун Гасанові, вони не знайшли Узун Гасанових воїнів. Поки хрестоносний флот нападав на османські береги у 1472 р., Узун Гасанова армія з підкріпленням від Караманідів вигнала османців геть з Караману і пішла на Бурсу.

За угодою між Узун Гасаном та Венецією Узун Гасанові відходила вся Анатолія з умовою, що він не буде споруджувати фортеці на узбережжі чи закривати моря венеціянським кораблям. У свою чергу Венеція могла повернути собі Морею, Лесбос, Евбею та Аргос; передбачалося навіть, що венеціянці захоплять Стамбул.

Мегмед діяв у цій ситуації якнайкраще. Він відбив навалу Узун Гасана та Караманідів і здійснив надзвичайні заходи проти Узун Гасана, зібравши сімдесятитисячну армію. Крім регулярного війська, щедро оплаченого війська його мусульманських та християнських підданих, він за спеціальним податком набрав додаткові ополчення по дві особи від кожного християнського селища на Балканах. Він зустрів Узун Гасана на Евфраті і нещадно розгромив його у битві під Башкентом 11 серпня 1473 р. Венеціянським сподіванням було покладено край; Мегмед повернув свій наступ безпосередньо на Венецію і у 1474 р. взяв в облогу Скутарі в Албанії. У 1478 р. Мегмед прибув туди, щоб особисто керувати облогою; морські комунікації Венеції були перервані; обіцяна Угорщиною допомога ніяк не матеріалізувалася. Відповідно до умов мирної угоди від 25 січня 1479 р. Венеція

віддавала Скутарі, відступалася від втрачених під час війни місцевостей – Маїни у Морей та островів Лімнос та Евбея, і повертала місця, які вона зайняла. До того ж, вона погодилася виплачувати щорічні відшкодування у десять тисяч дукатів. Султан гарантував венеціанцям свободу торгівлі та дозволив венеціянському послові перебувати у Стамбулі.

Мегмед виявився переможцем у всіх цих війнах. Його імперія в Румелії та Анатолії була тепер більшою від Баєзидової. В Анатолії він загарбав Караман, а в 1461 р. Джандарідське князівство у Кастамону і просунув кордон імперії по самий Евфрат. На Балканах він встановив північний кордон імперії по Дунаю від Белграду до Чорного моря. Та Венеція все ще займала важливі пункти на узбережжі Морей, в Албанії та на Егейському морі. Угорці ще володіли Белградом та Північною Боснією; на Егейському морі родоські рицарі, а на Чорному морі та на нижньому Дунаї – молдавський господар Стефан Великий, підтримуваний Польщею, продовжував загрозувати османському пануванню.

Зміцнивши свою імперію в Анатолії та Румелії, Мегмед Завойовник звернув свою увагу назовні. Родоські лицарі не тільки не давали йому доступу в Середземне море, а й утворили під папською орудою постійний авангард для нападів хрестоносців. У 1480 р. Мегмед послав проти Родосу військо під командуванням везіра Месіг Паші; водночас Гедік Агмед Паша (це він 1475 р. очолив османську експедицію, яка завоювала в Криму генуезькі колонії та князівство Феодоро – прим. перекл.) поплив із Авлоньї (Вльора), що на албанському березі, у Південну Італію. Месіг Паша відступив, а Гедік Агмед 11 серпня 1480 р. здобув Отранто і перетворив його на османський плацдарм. Він повернувся до Румелії, щоб набрати велику армію для вторгнення в Італію. Папа, вже готовий утікати з Риму до Франції, закликав усі західні християнські держави на допомогу. Наступної весни Мегмед прийшов у Анатолію на чолі великої армії, але помер на другому привалі.

Мегмед Завойовник був справжнім фундатором Османської імперії. Він створив імперію у Європі та Азії з столицею у Стамбулі, якій судилося залишатися ядром Османської імперії на чотири століття. Він вживав титул «Пан Двох Земель» (Румелії та Анатолії) та «Двох Морів» – Середземного та Чорного. Він був воїном, який жадав світової гегемонії, але водночас він був толерантною й культурною людиною. Він наказав Геннадію, призначеному православним патріархом, написати трактат, у якому б узагальнювалися засади християнської віри. Представники улемів приходили до Палацу у певні дні тижня для того, щоб напучувати його. Він приймав при своєму дворі гуманістів та грецьких вчених; він запросив з Венеції Джентіле Белліні прикрасити фресками Палац та написати його портрет. Але ті, хто ставить Мегмеда в один ряд з тогочасними ренесансними

правителями, перебільшують. Насамперед він був ісламським володарем, який над усе прагнув перетворити свою державу на наймогутнішу в цілому світі імперію⁴.

По смерті Мегмеда 1481 р. сталося жахливе яничарське повстання, спалахнула боротьба за трон між його синами Джемом та Баезідом, почався загальний спротив його адміністративній політиці. Вкрай войовнича політика Мегмеда виснажила країну. Він був жорстоким правителем із необмеженою владою, але у яничарському війську, стомленому походами, що тривали навіть узимку, назрів бунт. Для фінансування своїх великих замірів він збільшив митні збори та деякі податки з селян; він кілька разів знецінював срібну монету та посилив фінансовий контроль. Нарешті, він повернув під державний контроль близько двадцяти тисяч сіл та господарств, що перед тим утримувалися як вакфи та емляки, і розподілив їх у якості тімарів. Цей захід викликав обурення, особливо серед старих та впливових родин, улемів та шейхів з дервішами. Ці невдоволені почали пропагандистську кампанію і згуртувалися навколо старшого Мегмедового сина Баезіда. Це вони підняли після смерті Мегмеда яничарське повстання. Завойовникового верховного везіра було вбито і вжито всіх заходів, щоб посадити Баезіда на трон. Баезідові прибічники могли розраховувати на підтримку Гедіка Агмеда, ідола яничарів; вони покликали цього великого воїна пристати на бік Баезіда у розпалі його воєнних приготувань до італійського походу. Гедік Агмед завдав поразки Джемові і поставив Баезіда на трон, та реальна влада залишалася в руках Гедіка Агмеда і його тестя Ісгака Паші.

Під тиском різних обставин новий султан змушений був відмовитися від батькової політики. Вакфи були повернені їхнім колишнім власникам, а емляки, що були перетворені на тімари, знову обернулися на приватну власність. Втім, ці зміни не обмежилися соціально-політичним життям. Значна частина суспільства вимагала відновлення шариату у всіх сферах життя, проголосивши нового султана захисником справедливості та шариату. Саме в цей час фрески Белліні були порозбивані або продані на базарі. Деякі люди навіть стверджували, що Мегмед надто далеко зайшов у своїх завоюваннях і радили новому султанові повернутися до політики Мурада II.

Однак Гедік Агмед Паша, волів продовжувати напади на західний християнський світ і осуджував поступки нового султана. Тоді Баезід організував його вбивство і звільнив з посади його тестя Ісгака Пашу. Гедік Агмедові соратники в Отранто здалися 11 вересня 1481 р., деякі з них навіть перейшли найманцями на службу до італійських князів. Щоб утихомирити військо та зміцнити свою владу, Баезід здійснив походи на Молдавію, яку Мегмед так і не підкорив остаточно. Він одержав блискучу перемогу, здобувши Акерман та Кілію 1484 р. (це була перша військова кампанія

османців, в якій взяло участь військо кримського хана – прим. перекл.). Після перемоги у Молдавії настала тривала й виснажлива кампанія проти мамлюцького султана, правителя Єгипту та Сирії, і найповажнішого суверена тогочасного ісламського світу. Мамлюки претендували на Південну Анатолію, вважаючи себе сюзеренами не тільки туркменського князівства Зулькадір, а й Ак-Коюнлу та Караманідів. Ворожнеча поміж османцями та мамлюками почалася через завоювання Османами Караману 1468 р. і знову розгорілася, коли османці спробували поширити свій вплив на князівство Зулькадір. Мало того, османці казали, що оскільки Мегмед був найбільшим газієм, то вони ведуть перед в ісламському світі, а відтак мають перевагу у своїх домаганнях на ці буферні князівства на їхніх кордонах. Імовірно, що незавершений анатолійський похід Мегмеда був націлений на підкорення мамлюків.

Після поразки від Баєзіда 1481 р. Джем втік до Єгипту, але у 1482 р. він з допомогою мамлюків вступив в Анатолію, і громадянська війна відновилася знову. Баєзід знову завдав йому поразки, і той втік на Родос. У 1485 р. Баєзід знову розпочав воєнні дії проти мамлюків, але без жодних помітних результатів. На 1491 р. шість великих кампаній виснажили обидві сторони і вони підписали угоду, що підтверджувала довоєнне становище. Безуспішність змусила Баєзіда реформувати армію та модернізувати її шляхом збільшення кількості вогнепальної зброї.

У внутрішній та зовнішній політиці Баєзід був дуже обережний та миролюбний. Такий курс був продиктований фактом, що родоські рицарі могли за наказом Папи будь-коли розв'язати громадянську війну, відпустивши на волю претендента на трон Джема. Щороку Баєзід платив спочатку рицарям, а потім Папі сорок п'ять тисяч дукатів, щоб тримати Джема в ув'язненні.

По смерті Джема 25 лютого 1495 р. європейська політика Баєзіда стала менш обережною, і він оголосив війну Венеції. Спільно з Венецією Угорщина напала на Сербію, але в Морей османці захопили венеційські порти Лепанто, Модон та Корон. Венеційська війна 1499–1503 рр. показала, що османський флот міг вже кинути виклик Венеції у відкритому морі. В ході війни османці спорудили два найбільших натоді воєнних кораблі у 1800 тонілато кожен.

Османська імперія почала на той час відігравати певну роль у європейській політиці. В Італійських війнах (війни за гегемонію у Європі, що точилися переважно між Францією та Іспанією 1494–1559 рр. – прим. перекл.) держава, що зазнавала поразки, як останній засіб пускала в хід погрозу звернутися по османську допомогу проти свого ворога. Османці стали на бік Мілана та Неаполя проти франко-венеційського союзу. Баєзід

пообіцяв послати двадцятип'ятитисячну армію на допомогу неаполітанцям, але натомість хотів отримати Отранто. Османська роль у європейських змаганнях ставала дедалі важливішою.

Після 1500 р. Баєзідова м'яка політика надихнула невдоволених нею верств в Анатолії – родини землевласників, колишніх солдатів, які втратили засоби для існування, а особливо кочові групи – на повстання. Могутні туркменські племінні об'єднання з центральних анатолійських степів, Таврських гір та нагір'їв Токата та Сіваса чинили спротив централізаторській політиці османської адміністрації. Намагаючись захистити осіле населення та зберегти прибутки від сільського господарства, адміністрація шукала шляхів взяти ці племена під свій контроль, записуючи їх у кадастрові реєстри і піддаючи їх систематичному оподаткуванню. Османський режим був несумісний з кочовою економікою та племінним звичаєвим правом. Ці племена були фанатично віддані орденам дервішів, які сповідували різновид ісламу, що був докорінно змінений згідно з племінними звичаями та шаманськими віруваннями, тоді як османський режим відстоював справу *сунітської* ортодоксії. Племена одягали свої анти-османські соціально-політичні устремління в шати еретичної віри і стали відомі як *кизилбаші* – червоноголові (завдяки червоним капелюхам, які вони носили).

Саме туркмени створювали основу для держави Ак-Коюнлу у Східній Анатолії, тому після поразки, завданої Узун Гасанові 1473 р., Мегмед Завойовник безжалісно гнобив їх. Близько 1500 р. Ісмаїл Сефеві, нащадок шейхської родини з Ардебіля та кровний родич Узун Гасана, вирвав владу в Ак-Коюнлу в Східній Анатолії, Азербайджані та Ірані. Як лідер еретичного релігійного ордену, він поширив свій вплив на всіх анатолійських туркменів. Агенти Ісмаїла Сефеві проповідували його справу по всій Анатолії, ба навіть у Румелії. Тисячі османських підданих пішли за Ісмаїлом, і він став релігійним та політичним лідером усіх туркменів. Для османського уряду рух кизилбашів став більше, ніж внутрішньою проблемою.

Як і його попередники, Тімур та Узун Гасан, Ісмаїл проголосив, що зробить Анатолію частиною своєї Іранської імперії. Таким чином, османці, діставши загрозу зі сходу, намагалися скінчити війну з Венецією. Ісмаїл пізніше шукатиме союзу з Венецією, зумисне просячи в неї артилерію. Баєзід взяв курс на замирення у відповідь на виклик Ісмаїла, але 1511 р., в останній період його правління, коли османські принци ворогували між собою за трон, кизилбаші у горах Західної Анатолії підняли повстання під проводом одного з Ісмаїлових послідовників. Спалюючи та знищуючи усе на своєму шляху, вони пішли на Бурсу. Варто зазначити, що повстання очолили сіпаги, позбавлені своїх тімарів.

Було ясно, що старий та хворий султан більше не міг контролювати ситуацію. Принц Селім, який першим зажадав рішучих дій проти Ісмаїла, дістав підтримку яничарів і 24 квітня 1512 р. примусив свого батька зректися трону.

Правління Баєзіда II було періодом значного економічного розвитку в умовах стабільності та безпеки. Едірне та Бурса продовжували швидко розвиватися, набуваючи із своїми мечетями, караван-сараями та іншими величавими будівлями характеру імперських міст. Сучасник подій історик Ібн Кемаль зазначав, що Баєзід не був таким великим завойовником, як його батько, але він зміцнив завоювання, зроблені за часів його батька.

Цей період розвитку створив необхідні умови для великих завоювань Селіма I та Сюлеймана I. Також Баєзід модернізував османське військо та військовий флот; значною мірою саме використання вогнепальної зброї дозволило Селімові досягти рішучих перемог над Ісмаїлом у Ірані та мамлюками у Єгипті⁵.

Селім I (1512–1520) знищив одного за одним своїх братів, які були суперниками у боротьбі за трон. Він ув'язнив та стратив близько сорока тисяч прибічників шаха Ісмаїла в Анатолії, а потім напав і на самого Ісмаїла, оголосивши його *шіїтським* еретиком. У відповідь Ісмаїл, як це робив Узун Гасан, згадав Селімові про Тімура. Селім рішуче зчепився з Ісмаїловим військом у Східній Анатолії й одержав блискучу перемогу при Чалдирані 23 серпня 1514 р. Ця перемога тимчасово усунула загрозу кизилбашів і дозволила Селімові приєднати до Османської імперії гірські райони від Ерзурума до Діярбекіра. У 1516–1517 рр. місцеві династії та племінні вожді цієї країни визнали османську зверхність.

Тепер Анатолія стала безпечною від вторгнень зі сходу, а дороги на Азербайджан, Кавказ та Багдад стали відкриті для османців. Проте у цей самий час туркменські племена з Анатолії, особливо з Східної, почали масову міграцію до Ірану та Азербайджану, де вони служили головною силою у Сефевідських військах.

Наступ Селіма на князівство Зулькадір наступного року зробив невідворотним конфлікт із єгипетськими мамлюками. Мамлюцькі правителі, ця каста військових, що походила з турецьких та черкеських рабів (здебільшого привезених з Північного Причорномор'я – прим. перекл.) і правила Єгиптом та Сирією два з половиною століття, перебували на той час під важким тиском португальців з півдня і просили військової допомоги від османців на морі.

Цілий арабський світ, сполоханий португальськими атаками на Червоному морі, покладав свої надії на османського султана, великого правителя-газія. У 1516 р. шериф Мекки, нащадок пророка Мугаммада, запропонував послати делегацію до Селіма I. Мамлюцький султан аль-Гаврі

перешкодив цьому; проте схоже, що у цей час арабські землі вже були готові прийняти османське правління, тому, коли Селім вирушив проти мамлюків, він оголосив арабам, що прийшов визволити їх з-під мамлюцького гніту і захистити ісламський світ.

Селім пішов спочатку на Алеппо. Правитель міста та населення перейшли на бік османців, і 24 серпня 1516 р. Селім знищив аль-Гаврієве військо біля Марж Дабіку. Мамлюцький султан загинув на полі бою. У великій мечеті Алеппо в присутності аббасидського халіфа аль-Мутаваккіля Селім одержав титул «Служитель Мекки й Медіни». (Мамлюцькі султани носили титул «Покровителів Мекки й Медіни»). Османська армія пододала спротив решти мамлюцьких сил і взяла Дамаск та Єрусалим.

У Єгипті Туман Бай, який проголосив себе султаном, відмовився піддатися османцям. Тому Селім перетнув Сінайську пустелю зі своїм військом, попутно оголошуючи, що гарантуватиме прощення населенню та селянству Єгипту і що його кампанія спрямована лише проти мамлюків. Туман Бай після поразки у битві під Рейданією 22 січня 1517 р. хотів продовжити опір партизанськими методами, але його було схоплено і страчено. Невдовзі по тому, 17 липня 1517 р., шериф Мекки послав Селіму І ключі від Священних міст й оголосив про своє підданство. Сирія, Єгипет та Гіджаз визнавали тепер османський суверенітет, і тоді-то Селім висунув свої претензії на деякі частини Ємену. Призначивши Хайр Бея, колишнього мамлюцького губернатора Алеппо, губернатором Єгипту, Селім повернувся до Стамбула.

Прилучення арабських земель, і особливо Мекки та Медіни, до Османської імперії означало початок нової ери. Імперія вже не була більше прикордонною державою, а стала ісламським халіфатом, і османські султани відтоді вважалися оборонцями не лише кордонів, а й цілого мусульманського світу. Політичні переваги цієї державної концепції проявилися за правління Селімових наступників.

Одним з наслідків нової свідомості османських володарів було піднесення закону ісламу до позиції першочергового значення в управлінні державою. Не менш важливим результатом Селімових завоювань було те, що Османи тепер контролювали найбагатші в світі центри транзитної торгівлі. Прибутки Османської держави зросли удвічі, резервна скарбниця у Палаці була переповнена. І от з такими ресурсами Сюлейман I (1520–1566) міг вже здійснювати свої плани всесвітніх завоювань.

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ ЯК СВІТОВА ПОТУГА
1526–1596

До 1596 р. не було жодного питання міжнародної політики, яке б так чи інакше не стосувалося османців.

У 1519 р. Карл V Габсбург та Франциск I, король Франції, були кандидатами на корону Священної Римської імперії, й обоє обіцяли мобілізувати всі сили Європи проти Османів. Курфюрсти вирішили, що Карл V більше підходив для цього завдання і скоро після виборів, у березні 1521 р., ці два європейські володарі опинилися у стані війни. Європа, на велику користь османців, була розколота, і Сюлейман I обрав цей час для походу на Белград, ворота Центральної Європи. Белград здався йому 29 серпня 1521 р., а 21 січня 1522 р. він захопив у рицарів ордену св. Іоанна о. Родос – ключ до Східного Середземномор'я.

Коли Карл V 1525 р. захопив Франциска I у полон коло Павії, французи, не маючи іншого порятунку, стали шукати допомоги в османців. Пізніше Франциск повідомляв венеціанського посла, що він вважав Османську імперію єдиною силою, здатною гарантувати існування європейських держав на противагу Карлу V. Османці також бачили у союзі з французами засіб перешкодити одній державі домінувати у Європі. Посол Франциска I сказав султанові у лютому 1526 р., що коли б Франциск I пішов на умови Карла V, Священна Римська імперія стала б «володарем світу».

Наступного року Сюлейман з великою армією виступив проти Угорщини. Османська перемога під Мохачем 28 серпня 1526 р. та зайняття Буди загрожували Габсбургам з тилу. Османці відступили з Угорщини, зайнявши лише Срем, а угорський парламент обрав королем Яна Заполюю. Спочатку османці хотіли зробити Угорщину васальною державою на зразок Молдавії, оскільки вважали, що встановити пряме османське правління в абсолютно чужій країні по той бік Дунаю буде надто важко й дорого. Але угорські прибічники Габсбургів обрали ерцгерцога Фердинанда, брата Карла V, королем Угорщини, і той наступного року зайняв Буду й вигнав Заполюю. Сюлейман знову вдерся до Угорщини і 8 вересня 1529 р. знову посадив на троні в Буді османського васала Заполюю. Останній погодився платити щорічну данину та дозволив перебування яничарської залози у цитаделі. Хоч

пора для воєнної кампанії скінчилася, Сюлейман продовжив свій наступ аж по самий Відень, столицю Габсбургів. Він відступив звідти після трьохтижневої облоги.

У 1531 р. Фердинанд знову вступив в Угорщину й обложив Буду. У відповідь наступного року Сюлейман у відповідь повів армію на Угорщину і, наступаючи на фортецю Гюнс, дець за шістдесят миль від Відня, сподівався примусити Фердинанда дати йому битву на задалегідь підготовленому полі бою. У цей час адмірал Карла V Андреа Доріа забрав в османців Корон у Морей. Розуміючи, що тепер йому слід відкрити другий фронт у Середземномор'ї, султан поставив всі османські військово-морські сили під команду знаменитого турецького корсара та завойовника Алжиру Хайреддіна Барбаросси, призначивши його на пост *канудан-і-дерья* – великого адмірала і наказав йому діяти спільно з французами. Після 1531 р. французи намагалися переконати султана напасти на Італію, і тепер їм хотілося формального укладення союзу. У 1536 р. цей союз було укладено. Султан був готовий надати французам як дружній нації право вільної торгівлі у його імперії¹. Посли усно узгодили політичні та воєнні деталі альянсу, й обидві сторони тримали їх у таємниці. Союз Франциска з османцями надав його супротивникам благодатну поживу для антифранцузької пропаганди у західному християнському світі. Наполегливість французів переконала Сюлеймана у тому, що довести війну до успішного завершення можна тільки нападом на Карла V в Італії. Французи збиралися вдертися у Північну Італію, а османці – у Південну. У 1537 р. Сюлейман привів свою армію до Валони в Албанії й узяв в облогу венеціянські порти в Албанії та на острові Корфу, у якій брав участь і французький флот. Однак наступного року французи уклали мир з Карлом. Франциск хотів скористатися османським натиском, щоб загарбати Мілан, і коли імператор не виконав своїх обіцянок, він знову повернувся до своєї таємної політики союзу з османцями.

У Середземномор'ї Карл V захопив Туніс 1535 р., але 1538 р. Барбаросса завдав поразки флоту хрестоносців під командуванням Андреа Доріа біля Преветзи і залишився беззаперечним господарем Середземномор'я.

Коли Франциск знову зблизився із султаном 1540 р., Барбаросса запропонував послам Карла V укласти мирний договір і заявив їм, що не може піти на мир з Карлом V, доки той не поверне французькі території. Тісне співробітництво між османцями та французами мало місце у 1541–1544 рр., коли Франція зрозуміла, що мирні переговори не принесуть їй Мілан.

У 1540 р. Заполья помер, і Фердинанд знову вдерся в Угорщину. Сюлейман ще раз прийшов в Угорщину зі своєю армією і цього разу вже поставив країну під пряме османське правління як звичайну османську провінцію під орудою бейлербея. Він послав вдову та сина Запольї до Трансільванії, яка була на той час османським васальним князівством. З 1526 р. Ферди-

нанд володів лише тоненькою смугою угорської території на заході та півночі, на яку Османи як спадкоємці угорського трону висунули свої претензії. У 1543 р. Сюлейман знову вирушив до Угорщини з наміром завоювати ці землі і водночас послав флот із 110 галер під командою Барбаросси на допомогу французам. Франко-османський флот взяв в облогу Ніццу, а зиму він простояв у французькому порту Тулон. У відповідь на це невеличкий французький артилерійський загін приєднався до османської армії в Угорщині. Це співробітництво не було, однак, дуже продуктивним. З погіршенням стосунків з Іраном Сюлейман хотів на своєму західному кордоні миру. Як і в 1533 р., він уклав з Фердинандом перемир'я, що поширювалося також на Карла V. Згідно з цим договором, підписаним 1 серпня 1547 р., до якого Сюлейман прилучив також Францію, Фердинанд утримував за собою частини Угорщини, що вже перебувала у його володінні, в обмін на щорічну данину в тридцять тисяч дукатів.

За три роки війна з Габсбургами спалахнула знову, коли Фердинанд повторив спробу встановити свій контроль над Трансільванією. Османи вигнали його звідти й утворили у Південній Трансільванії 1552 р. новий бейлербеїлік Темешвар.

Коли новий король Генріх II посів трон у Франції, він зрозумів необхідність збереження союзу з османцями для боротьби з Карлом V. Альянс із Францією був наріжним каменем османської політики у Європі. Османці також знайшли природнього союзника у Шмалькальденській лізі німецьких протестантських князів, які боролися проти Карла V. За намовляннями французів, Сюлейман зблизився з лютеранськими князями, наполягаючи у своїх листах на тому, щоб ті продовжували спільні дії з Францією проти Папи та імператора. Султан запевняв їх, що коли османські армії вступлять у Європу, він подарує амністію усім князям. Недавні дослідження² показали, що османський тиск у 1521–1555 рр. змусив Габсбургів піти протестантам на поступки і був однією з причин офіційного визнання протестантизму. У своєму листі до протестантів Сюлейман зізнавався, що вважав протестантів близькими до мусульман, оскільки вони також порозбивали ідолів й піднялися проти Папи. Підтримка і протекція лютеран та кальвіністів ставали ключовим принципом османської європейської політики, спрямованої на те, щоб зберегти політичну роздрібненість у Європі, ослабити Габсбургів та перешкодити об'єднаному хрестовому походів. Угорщина під османською протекцією мусила стати твердиною кальвінізму, що справило на Європу таке сильне враження, що там почали казати про «кальвінотуркізм». У другій половині XVI століття французька кальвіністська партія стверджувала, що османський альянс планувалося задіяти проти католицької Іспанії і що різанина кальвіністів у Варфоломійську ніч розлютила османський уряд.

Слід додати, що спершу Лютер та його послідовники обрали пасивну політику, стверджуючи, що османська загроза була Божою карою, та коли турецька небезпека стала загрожувати Німеччині, лютерани без вагань підтримали Фердинанда і надали йому фінансову та мілітарну допомогу; в обмін на це вони завжди діставали поступки лютеранству. Таким чином, османська інтервенція була важливим фактором не лише для піднесення національних монархій, таких як Франція, а й для поширення протестантизму у Європі.

Карл V, за прикладом венеціанців, зав'язав дипломатичні стосунки з сефевідським Іраном, примушуючи Сюлеймана уникати конфлікту з Сефевідами, щоб не вести битву водночас на сході та заході.

Однак 1533 р. Шереф Хан, провінційний намісник у прикордонному районі Бітліс, піддався під перську протекцію; водночас шахський губернатор у Багдаді пішов на угоду з османцями, і війна стала неминучою. Сюлейман підписав з Фердинандом перемир'я і пішов на Іран на чолі своєї армії. У цій кампанії 1534–1535 рр. османський султан захопив Тебріз і Багдад і анексував Азербайджан з Іраком. Місцеві володарі з шовковиробних районів довкола Гіляну та Ширвану також визнали османську зверхність. У 1538 р. емір Басри запропонував своє підданство. Запанувавши над Перською затокою, а також над Червоним морем, османці стали контролювати всі шляхи з Близького Сходу до Індії. До 1546 р. вони перетворили Басру на свою другу після Суеца базу для спорядження флоту проти португальців; але у 1552 р. османська експедиція не змогла вигнати португальців з острова Ормуз, що контролював Перську затоку.

Коли османці поновили воєнні дії у Європі, перси перейшли у контратаку, й 1548 р. Сюлейман вдруге виступив проти Ірану. Ця війна йшла з перервами сім років. За угодою, підписаною в Амасї 29 травня 1555 р., Багдад залишався османцям.

Ці заходи османців призвели до того, що у середині XVI сторіччя постала нова система альянсів між державами, що простяглася від Атлантики через Центральну Азію до Індійського океану. У такий спосіб європейська система балансу сил значно розширилася.

У середині XVI сторіччя московський цар Іван IV захопив басейн Волги по саму Астрахань, погрожуючи не тільки османцям, а й центральноазіатським ханатам. Османці та узбеки встановили тоді тісніші стосунки. Центральноазіатські ханати, неспроможні встановити зв'язок із Близьким Сходом через Іран, зазвичай користувалися шляхом, що проходив північніше Каспійського моря і йшов до кримських портів. Коли московити оволоділи цим шляхом, центральноазіатські ханати, і особливо хан Хорезму, постійно закликали османського султана визволити цей торговельно-прочанський шлях з-під московського контролю.

Османи не вбачали у значному розростанні Московщини, яка ще до 1530-х рр. була державою другорядного значення у Східній Європі, загрози на півночі й навіть підтримували союз з Московщиною та Кримським ханатом проти Ягеллонів, які загрожували османському пануванню у Криму. У 1497 р. вони надали московитам право вільної торгівлі в Османській імперії. Але коли у 1530-х рр. великий князь московський вступив у війну з кримським ханом за колишні території Золотої Орди у басейні Волги, хан заходився будити османців перед лицем цієї загрози. Тільки у середині шістнадцятого сторіччя османці стали розуміти, що московське просування на південь загрожувало їхнім позиціям у басейні Чорного моря та на Кавказі. Після того, як Іван IV прийняв титул царя 1547 р., він завоював і загарбав мусульманські ханати у басейні Волги: Казань – у 1552 р., Астрахань – у 1554–1556 рр., і просунувся аж до річки Терек на Північному Кавказі. Тим самим було зведено фундамент майбутньої Російської імперії. У цьому регіоні цар знайшов союзників серед черкесів та ногайців; на заході 1543 р. молдавський воєвода Петру Рареш шукав протекції Москви; і, нарешті, 1559 р. козацький ватажок Дімітраш (князь Дмитро Вишневецький – прим. перекл.) спробував захопити фортецю Азов, найбільше висунутий на північ форпост Османської імперії. Услід за цими успіхами Московське царство успадкувало роль Золотої Орди як першорядної держави у Східній Європі, розвиваючи свій вплив на османські володіння на Кавказі та у Причорномор'ї.

Османи змогли звернути свою увагу на північ тільки після 1566 р., коли війна з Габсбургами більше не заважала. Вони задумали сміливий план – перевезти османську армію і флот вгору по Дону до місця, де він тече найближче до Волги, прокопати канал між двома річками і тим дозволити флоту поплисти униз до Астрахані. Армія та флот мусили діяти спільно задля вигнання московитів з Астрахані, а потім флот вступив би у Каспійське море, щоб допомогти османській армії в Ірані. Таким чином, план був спрямований на витіснення московитів з басейну Волги та оточення Ірану. Така спільна загроза об'єднала дві держави. Взимку 1568 р. цар послав до Ірану посланця з пропозицією укласти союз проти османців, у той же час Папа Григорій XIII включив царя й шаха до своїх планів хрестового походу проти Османів. У 1569 р. османська спроба прокопати канал й взяти в облогу Астрахань зазнала невдачі. Цей план розробив великий везір Соколлу Мегмед Паша, і тепер його супротивники пропонували, щоб імперія зосередила свої сили у Середземномор'ї, аніж продовжувати дорогу та важку війну на півночі. Цар зі свого боку знав, що деякий час йому годі й думати про те, щоб кинути виклик османцям.

Щоб зберегти свої позиції у Поволжі, цар проводив мирну, ба навіть дружню політику стосовно султана. Султан зі свого боку залишив Казань та Астрахань в руках Москви, але претендував на суверенітет над Кримсь-

ким ханатом, Черкесією та Кавказом. Він вимагав від московитів забратися геть з цих країв і тримати відкритим шлях з Центральної Азії до Криму. Але султан не тримався цієї політики послідовно й наполегливо, бо в той час почалися бойові дії у Західній Європі, а на Середземномор'ї – захоплення Кіпру 1570 р. та нищівна поразка біля Лепанто у 1571 р.

Хоч Папа схилив Московію приєднатися до Австрії та Польщі з метою нападу на турків, цар зберігав мир. Утвердившись у басейні Волги, він надалі дотримувався політики зволікань. Він вже ніколи не залишав фортець, побудованих ним на Північному Кавказі.

Османський уряд полишив боротьбу проти Московії на своїх двох васалів – кримського хана та князя Трансільванії Ерделя. Коли цар захотів бути обраним королем Польщі у 1572 р., османці спочатку підтримали Генріха Валуа, а потім їхнього васала, ердельського князя Стефана Баторія. Їм вдалося виграти вибори на користь Стефана, який після того розпочав запеклу війну проти Москви і відібрав у царя всі його завоювання на заході.

Розділ 6

ЗАНЕПАД ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У написі на цитаделі міста Бендер, датованому 1538 р., Сюлейман Пишний виразно висловив свої світові плани:

Я, раб Божий та султан цього світу. Милістю Божою я – проводир громади Мугаммада. Божа потуга та чудеса Мугаммада – мої супутники. Я – Сюлейман, в ім'я якого промовляється *гутба* у Мецці й Медіні. Я – шах у Багдаді, цар у Візантії й султан у Єгипті, який посилає свої флоти у моря Європи, Магрибу та Індії. Я – султан, який узяв корону й трон Угорщини й віддав їх відданому рабу. Воевода Петру підняв свою голову, щоб повстати, але копита мого коня втоптали його у землю, і я завоював країну Молдавію¹.

Проте в останні роки його правління міжнародні умови стали несприятливими для османців, і кроки Сюлеймана до світового панування зазнають перших невдач.

Мир у Като-Камбрезі 1559 р. встановив іспанську гегемонію у Європі, і оскільки Франція була втягнута у громадянську війну, вона перестала бути головним союзником османців у європейській політиці. Відступ з Мальти 1565 р. й остання Сюлейманова кампанія в Угорщині позначили початок призупинення османського просування у Центральній Європі та Середземномор'ї.

Захоплення Кіпру у 1570–1571 рр. стало останнім великим воєнним успіхом османців. Для взяття цього добре укріпленого острова необхідно було перерізати лінії комунікацій найпотужнішого християнського флоту на Середземному морі, перевезти велику армію на острів та забезпечити там її утримання. Ця перемога, досягнута завдяки взаємодії армії з флотом, стала величним подвигом османської зброї; проте утворення християнського альянсу під час цієї кампанії справдило найбільші побоювання османців. Потужний об'єднаний флот під командуванням Дона Хуана Австрійського завдав поразки турецькому флоту в битві під Лепанто 7 жовтня 1571 р. Це була найбільша з битв, що колись відбувалися на Середземномор'ї. Чотириста тридцять вісім кораблів взяло в ній участь; османці

втратили двісті кораблів з двохсот тридцяти, втрати з обох боків доходили до п'ятдесяти дев'яти тисяч чоловік. Вся Європа святкувала цю велику перемогу як кінець турецької загрози. Іспанія, Венеція та папство, об'єднані трирічним союзом, навіть подумували про прямий напад на Стамбул; та коли вони вирушили проти Кіпру, то зустріли новозбудований османський флот. Протягом зими всі османські доки без зупинок ставили нові кораблі замість втрачених під Лепанто. Бачачи це, Венеція пішла на мир з османцями 7 березня 1573 р., зреклася усіх прав на Кіпр і виплатила величезні відшкодування.

За чверть століття, у 1578–1606 рр. османці провели серію виснажливих воєн проти персів на сході та Габсбургів у Центральній Європі. У перських війнах поміж 1578 та 1590 рр. Османи завоювали всі західні провінції Ірану від Кавказу до Негавенду. У 1588 р. центрально-азіатський союзник османців узбецький хан Абдуллаг вдерся у Хорасан. Протягом цієї війни османський командуючий у Західному Ірані Осман Паша, який мав свою штаб-квартиру в Дербенді, діставав воєнну допомогу від Криму через північні степи, а також пробував побудувати флот на Каспії. Проте напади московитів з Північного Кавказу на підкріплення, послані з Криму до Ірану, та поновлення московсько-іранських дипломатичних стосунків викликали велике занепокоєння в османців.

Турки завжди вважали невеличку смугу угорської землі, все ще утримуваної Габсбургами, володінням султана, і після замирення з Іраном 1590 р. вирішили остаточно розв'язати цю проблему. Прикордонні сутички привели дві імперії до війни у 1593 р. Вона була тривалою, сповненою різних несподіванок показала, наскільки ситуація у світі обернулася проти османців. На сході Папа поставив для Австрії сильних союзників. Молдавія, Валахія та васальна Трансильванія повстали проти турків і воювали на австрійському боці, а в цей час дніпровські козаки також атакували османців широким фронтом на суходолі та морі. Османці доклали великих зусиль, і їхня армія в Угорщині, під особистим командуванням султана, одержала велику перемогу під Мезьокерестешем 23–25 жовтня 1596 р. Але ця перемога не мала якихось тривалих наслідків. Імперські сили продовжували атакувати, просувались уперед і, зрештою, взяли в облогу Буду.

У 1599 р. іранський шах Аббас Великий послав своїх послів до Європи й розпочав воєнні та економічні переговори, спрямовані проти османців. У Відні імператор тепло прийняв цю делегацію. Він повідомив, що йому хотілося б утворити антиосманський союз за участю Московії та Грузії на сході і що він намагатиметься підняти християнських королів Європи на Священний хрестовий похід. Наслідуючи приклад османців, шах запровадив у своїй армії нові війська з невільників, озброєних вогнепальною зброєю. У 1603 р. шах Аббас перейшов у наступ. Османцям тепер доводилося битися

водночас на східному та західному фронтах, до того ж, за умов, коли внутрішні заворушення розхитували імперію. Шах Аббас повів свої війська з Азербайджану та Кавказу до Анатолії. У цій ситуації османський уряд вважав за щастя укласти мир із Габсбургами, отож, за Сітваторокським мирним трактатом 1606 р., він відмовився від усіх претензій на землі Угорщини, що перебували в руках Габсбургів, а Габсбурги в свою чергу припиняли виплату щорічної данини у тридцять тисяч дукатів. Таким чином, війна продемонструвала османцям їхню військову слабкість і примусила їх ще неодноразово після 1595 р. шукати миру.

Тягар воєн із Персією та Австрією був головною причиною заколотів та заворушень, що захитали Османську імперію у цей період. Не в змозі були Османи після Лепанто зберігати свою колишню перевагу також на Середземному морі. У Європі іспанський король Філіп II зміцнив своє становище. У Франції різанина Варфоломійської ночі знищила тих кальвіністів, які підтримували османців. У Нідерландах іспанці активізувалися проти повстанців і водночас посилили свій тиск на англійців. У 1580 р. вони приєднали до своїх володінь королівство Португалію та її колонії. Попри мир з Іспанією від 1578 р., який був необхідним кроком, щоб зосередити всі ресурси імперії на війну проти Ірану, османський султан слав підбадьорливі листи до голландців, пробував встановити дружні стосунки з англійцями, даруючи їм капітуляції, виявив зацікавлення у зусиллях щодо відновлення Португальського королівства. Знищення іспанської Великої Армади 1588 р. мало велике значення й для Середземномор'я. Із занепадом своєї потуги Іспанія, цей головний суперник Османської імперії, більше не була в змозі здійснювати широкі заходи на Середземномор'ї. Але від цього виграли не османці.

Із втратою своєї переваги на Середземномор'ї вони також втратили контроль над своїми північноафриканськими провінціями. Військово-морські сили з Тріполі, Туніса та аль-Джазаїра більше не склали значної частки султанових флотів, а перетворилися на корсарів, які діяли на власний розсуд. Поразка під Лепанто стала сигналом для посилення активності християнських піратів у Східному Середземномор'ї. Після 1570 р. мальтійські рицарі та військовий орден св. Стефана створили серйозну загрозу османському рухові у Східному Середземномор'ї. Англійські та голландські пірати невдовзі приєдналися до них і почали нападати не тільки на іспанські, а й також на османські морські каравани, і османському урядові лише з великими труднощами вдавалося тримати відкритими життєво важливі комунікації з Єгиптом та Сирією. На початку XVII сторіччя вплив місцевих мамлюків посилювався у Єгипті, підриваючи османську адміністрацію, а в Лівані емір Фахр-ад-Дін почав діяти як самостійний володар.

Усе це свідчило, що центральний уряд поступово втрачав контроль над своїми віддаленими провінціями.

Навряд чи менш дошкульним симптомом занепаду було те, що османський флот був неспроможний ефективно битися також з козаками на Чорному морі. Від 1590-х рр. запорозькі козаки, спускаючись по Дніпру флотиліями човнів, посилили свої наскоки на чорноморські береги. Їхня відвага ставала дедалі більшою, і вони спалили Сіноп у 1614 р. та Єнікьой на Босфорі у 1625 р. (правильно у 1624 р. – прим. перекл.). У 1637 – 1642 рр. вони навіть володіли Азовом. Чорне море, ця життєдайна артерія османської економіки, стало небезпечним, торгівля та порти на ньому почали занепадати.

Існувало декілька причин занепаду османської морської потуги. Османський флот у битві під Лепанто усе ще складався з галер, які були неефективні проти ворожих кораблів з високими бортами, здатних стріляти бортовими залпами. Цьому типові військових кораблів судилося зайняти панівне становище на Середземномор'ї, особливо після проникнення туди голландців та англійців під кінець XVI століття. У 1607 р. англієць сер Томас Ширлі стверджував, що один англійський корабель міг розгромити десять турецьких галер. Османський військовий флот зрештою перейняв цей новий тип кораблів, але надто пізно і з великими труднощами. Іншим істотним фактором були складнощі спорядження та утримання такого османського флоту, який міг би вистояти перед з'єднаними флотами середземноморських християнських держав. Надзвичайні податки, накладені з метою фінансування флоту, викликали невдоволення широких верств населення й спричинили заворушення, тому після Лепанто провінційні військові сили робили все, що тільки могли, аби уникати участі у морських кампаніях. Імперія, по суті, перевищувала свої можливості.

Протягом усього XVI сторіччя османці билися з португальцями на Індійському океані і були здатні перешкодити їм здобути абсолютний контроль над торгівлею між Індією та Близьким Сходом. Після 1580 р. османці зіткнулися в Індійському океані із силами короля Іспанії, нового правителя Португалії. Філіп II вважав, що зможе завдати смертельного удару османцям, перехопивши їх торговий шлях в Індійському океані. Турки спробували було скористатися нещастям, що спіткало короля Португалії у битві під Алькасаром (місто у Марокко – прим. перекл.) 1578 р., й османський флот відплив з Суєца, захоплюючи одну за одною португальські факторії на східноафриканському березі. У 1585 р. князь Момбаси визнав османський союзеренітет. Але ці османські успіхи тривали недовго. Пославши сильний флот, іспанці з португальцями покарали місцевих вождів, які визнавали зверхність турків, і перед лицем переважаючих португальських сил та нападів місцевих негрів османський адмірал був змушений здатися. Африканський проект скінчився поразкою. Невдовзі голландці та англійці

з їхніми ще потужнішими кораблями встановили своє панування на Індійському океані так само, як і на Середземномор'ї, і османців, так само, як португальців та іспанців перед тим, було вигнано з моря. У 1613 р. голландські та англійські пірати вже діяли на Червоному морі.

На кінець XVI сторіччя англійці все ще купували перець та інші спеції у Каїрі, та після заснування у 1600 р. Ост-Індської компанії їм більше подобалося купувати його безпосередньо в Індії, оскільки мито, що стягалося в османських портах, та більші витрати при сухопутних перевезеннях означали, що такий перець був утричі дорожчий за той, що продавався у близькосхідних портах². Османський історик Алі відносить падіння кількості кораблів, які щороку приходили у Червоне море з Індії – з двадцяти до трьох-чотирьох – на рахунок зажерливості митних службовців. З 1614 р. англійці почали продавати перець, вивезений з Яви та Суматри, просто в османських портах. У 1618 р. англійські кораблі почали привозити індійські вироби у порт Мокка у Ємені, а коли набула великого значення торгівля кавою, вони заснували там цілу факторію. Врешті-решт ніяка індійська торгівля із заходом більше не велася через Близький Схід. Отже, втрата переваги на морях була важливим чинником османського економічного занепаду.

У цей самий період пошук нових шляхів експорту персидського шовку до Європи став новою загрозою для османської економіки. Мала Азія була головним транзитним шляхом для персидського шовку та європейських вовняних тканин. До кінця XVI сторіччя англійські тканини посилалися через Малу Азію аж до Центральної Азії, і було встановлено, що тільки цей транзит забезпечував османській скарбниці 300 000 дукатів у вигляді митних зборів щороку.

Коли шах Аббас I атакував османців, він заборонив експорт персидського шовку до Османської імперії, щоб запобігти недостачі срібла та золота в Ірані. Він спробував продавати шовк безпосередньо в Європу через Індійський океан. Перська дипломатична місія у Лісабон 1603 р. привезла з собою двісті сувоїв шовку і спробувала довести, що перевозити шовк морем було б значно дешевше. Шахові вдалося переконати лише англійців, і за два роки до Англії прибув перший шовк, доставлений через Індійський океан³.

Закінчення війни між Османською імперією та Іраном у 1628 р. та англійське наполягання на бартерному обміні вовняних тканин на шовкові замість розрахунків золотом та сріблом спинило остаточне запустіння османських ринків як центрів торгівлі шовком. А втім, з англійською та голландською торгівлею швидко зріс порт Бендер Аббас у Перській затоці. Так само, як індійська торгівля змістилася до атлантичного шляху, на якому домінували голландці та англійці, торговий шлях між Європою та Центральною Азією потрапив під російський контроль. Османська імперія стала

політично та економічно регіональною імперією, вплив якої обмежувався Малою Азією, Балканами та арабськими країнами, та навіть на цьому терені вона могла боронити свої кордони з великими труднощами. Християнський світ звідусіль турбував її життєві артерії – на Середземномор'ї, Червоному та Чорному морях. Однак головними чинниками занепаду Османської імперії були внутрішні.

Схоже, що до 1580-х рр. османська держава та османське суспільство досягло гармонії та рівноваги внутрішньої системи та ідеалів. Це суспільство було зацікавлене не у зміні, а у збереженні існуючого ладу. Правлячий клас імперії – військові та улеми – були забезпечені й мали постійні та достатні прибутки. Споживання ними предметів розкошів зросло. Не тільки султани чи везіри, а й менш заможні особи замовляли великі архітектурні проекти й утворювали вакфи. Одним з показників соціально-економічної стабільності було збереження впродовж сімдесяти років співвідношення між срібним акче та золотою монетою. У 1510 р. один золотий оцінювався у 54 акче, а у 1580 – у 60. Тисячі людей на державній службі – придворні, солдати, учителі, кадії та чиновники – регулярно одержували платню або прибутки від тімарів, мали чітку систему просування по службі. Це суспільство з оптимізмом дивилося у майбутнє. Виробничий клас точно знав, які податки йому слід обов'язково сплачувати, а ефективна центральна влада захищала від місцевих зловживань. Державні переписи століттями реєстрували членів усіх класів, а держава була здатна жорстко контролювати цю класову структуру. Водночас імперія була самодостатньою стосовно усіх основних предметів споживання, а головними предметами імпорту були предмети розкоші і, зокрема, європейські вовняні тканини, індійський текстиль та спеції, російські хутра та перський шовк. Правителі імперії вірили у те, що вони можуть завоювати цілий світ і посеред пишноти, що засліплювала очі іноземців, вони говорили про імперію, встановлену навіки.

Однак за двадцять-тридцять років це дивовижне створіння захиталося аж до самих підвалин. Посеред безладу та сум'яття, в умовах побоювання втратити засоби існування, занепаду віри у майбутнє ці самі можновладці почали чинити спротив султанській владі, не поважати закон, грабувати державну скарбницю та власність беззахисних людей. В міру поширення насильства, протекціонізму, хабарництва та інших законопорушень цивільні безпорядки посилювалися. Пророки кінця світу пророкували падіння імперії. Тогочасний історик Селянікі, плачучи з приводу торжества анархії, писав так:

Реая більше не слухає наказів монарха; солдати повернули проти султана. Не стало жодної поваги до влади, і на неї нападають не словами, а ударами. Всі роблять те, що хочуть. Оскільки тиранія та несправедливість посилювалися,

люди з провінції почали утікати до Стамбула. Старий порядок та гармонія пішли геть. Коли все це остаточно розпадеться, катастрофа прийде неминуче.

Ті, хто пророкував, що судний день припаде на тисячоліття гіджри*, відчували, що їхні страшні передчуття збудуться. Але сучасний історик мусить шукати причини десь-інде.

Однією з таких причин було зростання народонаселення. Архівні дослідження показали, що у XVI сторіччі людність Османської імперії зростає на 40 відсотків у селах і на 80 відсотків у містах⁴. Коли після 1570 р. уряд послав тисячі безземельних та безробітних анатолійських селян на Кіпр, він усвідомлював надлишок населення. У державних паперах другої половини XVI століття безземельні та безробітні юнаки, відомі як *левенди* або *гурбет-таіфесі*, згадуються усе частіше. Є очевидним зв'язок між зростаючою кількістю левендів, яких не можна було привезти до ареалів нових завоювань, та посиленням розбійництва в Анатолії.

Невільництво та тімарна система були двома фундаментальними інститутами класичної Османської імперії. Вони визначали державний військовий та політичний порядок, податкову систему та форми землекористування, обумовлювали цілу соціально-політичну структуру. Ближче до кінця XVI століття ці інститути почали швидко розладнуватися, і тогочасні османські коментатори вбачали у їх занепаді основну причину занепаду імперії. Вони стояли за те, щоб лише султанові раби несли урядову та військову службу. Однак після 1575 р. реая – податкове населення – стали проникати у їхні ряди, поділяти їхні привілеї і таким способом вступати на палацову та державну службу. Оцим способом було знищено підвалини невільницької системи, і тогочасні спостерігачі вважали, що в цьому полягала причина розладу дисципліни. Султанську владу було підірвано, й оскільки райя вважали меч кращим засобом прожитку, ніж плуг, оброблена земля залишалася напризволяще і прибуток від податків зменшувався.

Постраждала також тімарна система. Багато тімарів було придбано придворними, які обернули їх у приватну власність або вакфи, отже загальна кількість тімарів зменшилася; інші було повіддавано райї в обмін на хабарі. Відповідно зменшилася кількість сіпагів-тімаріотів, які складали опору імперської армії, а ті, які лишилися, були непридатними для військової служби.

Османські письменники, шукаючи причини занепаду, розуміли, що інститути старого османського режиму розладналися, але цей розлад вони приписували занепаду та здрібненню влади султана. Вони стверджували, що колись тільки великий везір уособлював абсолютну владу султана, та

* Це відповідало 1591–1592 рр. християнського календаря.

пізніше слабкі султани доручили свої владні повноваження безвідповідальним особам; державна адміністрація втратила таким чином свою єдність, деякі люди почали зловживати владою султана для своєї особистої користі; підкуп та хабарництво загрозливо зросли. Отож корупцію вони вважали однією з головних причин занепаду організації та управління держави.

У своєму аналізі занепаду більшість цих письменників керувалася близькосхідними концепціями держави та суспільства, що ототожнювали державу із владою правителя. Вони підтримували ті інститути, що гарантували неподільність та абсолютний характер цієї влади. Пропоновані ними засоби оздоровлення не виходили за рамки цієї концепції, а вжиті заходи давалили результат, цілком протилежний тому, що намічалось досягти. Незважаючи на змінені умови, вони твердили, що відродження «старих законів та правил» – з погляду класичних османських інститутів – зупинило б занепад. Помилковість такого погляду стала очевидна не раніше середини XVII сторіччя. Політична думка цього періоду, що розвивалася під впливом детерміністського погляду на історію Ібн Халдуна, була впевнена, що період занепаду можна було тільки продовжити, а не зупинити цілковито.

Годі вважати, щоб османські письменники XVI сторіччя чи сучасні історики пов'язували фундаментальні зміни в імперії з однаковими причинами. Ми почнемо з аналізу причин розладу тімарної системи.

Тімариотська кавалерія, озброєна традиційною середньовічною зброєю – луком та стрілами, мечем та щитом – складала середньовічне військо, дні якого були полічені на той час, коли воно зустрілося з німецькою піхотою, оснащеною вогнепальною зброєю. Ця кавалерія була впевнена, що вона утворює справжній військовий стан у середньовічній традиції і вважала використання вогнепальної зброї несумісним із духом лицарства. Тому-то османський уряд шукав інших шляхів створення армії, здатної змагатися з німецькою піхотою. Від часу Сюлеймана I постійно зростала кількість яничарів, озброєних вогнепальною зброєю. За правління Сюлеймана кількість яничарів становила шістнадцять тисяч, а у 1609 р. їхня кількість зросла вже до трицяти семи тисяч. На противагу цьому, кількість сіпагів, яких було за Сюлейманового правління щонайменше як вісімдесят сім тисяч, впала до сорока п'яти тисяч 1609 р. Кочі Бей писав 1630 р., що залишалось лишень вісім тисяч сіпагів.

У міру розростання війська з *капикулів* місцеві турки були допущені до яничарського корпусу; ця практика підірвала систему *девшірме*. Водночас османський уряд почав наймати на платну військову службу молодих анатолійців, які тямили, як користуватися вогнепальною зброєю. Ці оснащені вогнепальною зброєю загони вершників та піхотинців, відомі як *сариджа* та *секбан*, складалися головним чином з молодих безземельних селян, які покинули свої домівки.

З кінця XVI сторіччя райя в Османській імперії почали виробляти та вживати вогнепальну зброю, й уряд комплектував з цих влучних стрільців з Анатолії роти секбанів та сариджів, звичайно під командуванням султанських рабів, і посилав їх у битви в Центральній Європі. Після 1590 р. їм судилося стати найбоєздатнішими загонами в османському війську. Провінційні губернатори почали використовувати їх у своїх надвірних військах, внаслідок чого стара військова організація на провінції була занедбана. Військо сіпагів тепер більше використовувалося для будівництва доріг та фортифікаційних робіт. Решту старі організації, такі як *яя*, *войніки* та *мюселлем*, було розпущено або призначено для виконання інших обов'язків. Ці зміни у класичній військовій організації, якій колись належало таке важливе місце в імперії, глибоко позначилися на її політичному та соціально-економічному житті. На жаль, ми в змозі подати лишень найзагальніший начерк цих дуже складних змін, насамперед приділяючи увагу розгляду змін у державних фінансах і тих формах землекористування та оподаткування, на яких трималася тімарна система.

Щоб платити яничарам їхню місячну платню, а секбанам – щоденний заробіток, держава мусила накопичувати постійно зростаючу грошову масу у центральній скарбниці. Щоб виконати ці вимоги, деякі землі, виділені як тімари, були поставлені під прямий контроль скарбниці з її правом збирати там всі прибутки; але деякі з них потрапили внаслідок зловживань до рук офіційних осіб з Палацу та уряду, тоді як інші було перетворено на вакфи, і їхні прибутки було втрачено для уряду. Коштів від зібраних податків не вистачало, і скарбниця мала постійний дефіцит. Знецінення срібної монети у 1580-х рр., відповідне збільшення кількості фальшивок та знеціненої монети в обігу поглиблювало фінансову кризу.

У середині XVI сторіччя мексиканське срібло заповнило європейський ринок і спричинило різке зростання цін. Тож у 1580-х рр. ця ситуація мала відгук і в Османській імперії, де золото було дешевше, порівняно із сріблом. Досить низькі ціни на золото заохочували до експорту європейського срібла в імперію такою мірою, що у 1584 р. повідомлялося, буцім «одним з важливих товарів, що йшли до Туреччини, були іспанські реали, які посилалися туди набитими вщерть скринями»⁵. Європейські срібні гроші заповнили османський ринок, і протягом короткого часу ціни підскочили удвоє. Верстви, що одержували фіксований прибуток, такі як сіпаги-тімариоти, капикулу, або ж ті, які жили з прибутків від вакфів, раптово збідніли. Сіпаги радше кидали свої тімари, ніж йшли у тривалі походи, які вони вважали надто дорогими, а яничарський корпус у столиці бунтував усе частіше. Хабарництво та розтрата набули значного поширення серед державних осіб, солдатів та кадіїв. Держава шукала можливостей відповісти на стрімкий злет

витрат скарбниці у знеціненні та девальвації акче; але ці панічні заходи тільки погіршували становище.

У 1534 р. щорічний прибуток центральної скарбниці досягав п'яти мільйонів золотих дукатів, а на 1591 р. він дорівнював лише половині своєї реальної вартості, оскільки більшість податків обраховувалася в акче. Знецінення принесло з собою збільшення підробних монет, контрабанду, значне подорожчання кредиту, лихварство та спекуляцію. Ситуація загострилася з початком бойових дій проти Австрії у 1593 р., війни, що почасти була вмотивована бажанням позбавити столицю від бунтівних яничарів, пославши їх на війну. Та війна тривала значно довше, ніж передбачалося, і витрати на утримання війська та флоту спричинили величезний і постійний дефіцит у державному бюджеті. Уряд збільшив довгострокові податки – наприклад, джизью було збільшено у чотири-п'ять разів – але доход був недостатній. Податки під назвою *аваріз*, що раніше накладалися тільки у надзвичайних ситуаціях, було збільшено і перетворено на регулярні, щорічні, сплачувані грошима.

Суму, яку слід було зібрати надзвичайними оподаткуваннями, ділили між підданими імперії, які для податкових цілей поділялися на спеціальні групи. У 1576 р. на кожен таку групу припадало по 50 акче, а у 1600 р. вже 280. Грошові податки перетворилися на головне джерело державних прибутків, що докорінно змінило податкову систему. Заміна натуральних податків грошовими була прогресивним кроком, але податки були важким тягарем для народу імперії, особливо для християнських підданих, тому невдоволення набуло значного поширення.

Дальші заходи, покликані полегшити фінансову скруту держави, мали руйнівні наслідки. Особливо такі, що надавали бейлербеям право підвищувати місцеві податки для оплати запису військ секбанів. Це надихнуло дрібних військових командирів, навіть командирів загонів секбанів та сариджів, діяти незалежно та грабувати людей на свій розсуд. Більше того, коли держава була неспроможною виплачувати їм платню за кампанії або й навіть звільняла їх зі служби, їхні банди вешталися в провінції, всюди забираючи провізію та гроші, де тільки не з'являлися. Анатолія була у такому самому становищі, як Франція після Сторічної війни, з бандами солдатів, які грабували країну.

Османський уряд вживав суворих заходів проти цих розбійників, оголосивши їх *джелялі* – повсталі проти держави. Задля боротьби з ними він спершу дозволив людям утворювати власні ополчення, але це тільки погіршило ситуацію, оскільки ополчення частіше приставало до джелаліїв, аніж билосся з ними. Врешті-решт уряд зміг здолати їх тільки загонами секбанів та сариджів, що були озброєні вогнепальною зброєю. Сіпаги, чії тімари були конфісковані або ж давали недостатній прибуток, та номади,

які шукали наживи грабунком, приєднувалися до повсталих загонів секбанів та сариджів. До 1598 р. сили повстанців під орудою завзятого Кара Язиджи налічували близько двадцяти тисяч вояків. У 1602 р. урядові сили наледь завдали поразки Кара Язиджи, і його банди розбіглися по всій Анатолії. Багатші анатолійці почали утікати на Балкани, у Крим, Іран та арабські терени; земля залишалася необробленою, що спричиняло нужду та голод, а скарбниця втрачала джерела доходу.

У 1595–1610 рр. ці озброєні банди спустошили Анатолію. У 1603 р. шах Аббас скористався розбурханням анархії для контратаки, повиганявши османські війська з колишніх перських провінцій назад до Анатолії. Перш ніж вести війну проти Ірану, османський уряд змушений був зібрати усі свої сили проти джеляліїв в Анатолії. У 1607–1610 рр. Джанбулатоглу, ватажок усіх анатолійських джеляліїв, був розгромлений, а тисячі повстанців убито. Чимало знайшло притулок в Ірані або утекло до Сирії та Іраку.

У цей період бандитизм набув значного поширення. Важкі податки, корупція та відсутність безпеки уперше призвели до широкомасштабних повстань реайї.

Джелялійська криза припадає на час великої фінансової кризи, що втягнула імперію у занепад, з якого вона вже ніколи не вибралася. У 1607 р. англійський посол писав із Стамбула: «Наскільки я можу бачити, Турецька імперія перебуває у глибокій кризі, майже зруйнована». Подібні ж заворушення ще відбуватимуться у XVII столітті, особливо часто під час воєн.

Внаслідок повстання джеляліїв у провінції було розміщено яничарів, де вони стали представниками нової вищої верстви. Постійна кавалерія султана та яничари, основні сили, кинуті проти джеляліїв, розташовувалися по малих містечках та великих містах. У міру зростання їхньої чисельності вони зайняли місце поряд з улемами, головами гільдій та купцями як найвпливовіша верства у провінційному суспільстві й використовували свій вплив та силу, щоб накопичувати великі статки, ясна річ, добуті насильницьким збиранням податків. Вони привласнили різними способами великі ділянки державних земель, прирівнявши селян на цих землях до статусу здольників. Оскільки центральна влада в провінції слабшала, їхня влада та вплив зростали. Саме ця верства покладе початок багатьом місцевим династіям, які сформуують базис тієї верстви, що стане панівною на провінції у XVIII столітті.

Привілеї військ капикулів – оплачуваної постійної армії держави – служили для загострення суперництва між ними та секбанами й сариджами. Деякі з останніх навіть видавали себе за капикулів, так що по всій імперії, але особливо в Анатолії, були тисячі солдатів, що діяли як яничари. Залишки секбанів та сариджів згуртувалися довкола повсталих ватажків та

безжалісно нападали на капикулів. У 1623–1628 рр. вони під орудою Абази Мегмеда Паші контролювали всю Східну Анатолію.

Фундаментальні інститути класичної Османської імперії розпадалися під впливом нової Європи, а Османи не могли пристосуватися до змінених обставин. Їм не вдалося досягнути новітні економічні проблеми, і вони залишилися скуті традиційними формулами близькосхідної держави. На відміну від меркантилістської політики європейських держав, османські державні діячі чіплялися за політику вільного ринку, їхньою головною турботою було забезпечення внутрішнього ринку достатком необхідних товарів. Нездатні виробити цілісну економічну політику для Османської імперії, вони не вбачали ніякої небезпеки у розширенні капітуляцій, тому з другої половини XVI сторіччя європейці почали контролювати навіть внутрішню торгівлю між середземноморськими портами імперії. Османський уряд, сповідуючи традиційні погляди, заохочував імпорту товарів до імперії і перешкоджав експорту. Він однаково оподатковував експорт та імпорту й забороняв експорт певних товарів, коли це могло спричинити їх брак на внутрішньому ринку. Зберігаючи цехові обмеження, уряд уповільнював розвиток деяких галузей промисловості та експорту.

У той час, коли динамічна та гуманістична Європа позбавлялася усіх форм середньовіччя, Османська імперія дедалі впертіше чіплялася за традиційні форми близькосхідної цивілізації, ставши на час правління Сюлеймана I, коли вони досягли найповнішої стиглості, самодостатньою, обмеженою й закритою для зовнішніх впливів. Навіть якщо османці і запозичували упродовж своєї історії певну кількість відкриттів у промислових технологіях, медицині, фінансах, вони пристосували їх лише для мілітарних та інших суто практичних цілей. Вони ніколи повністю не поривали з системою вартостей близькосхідної культури, освячених шаріатом, і ніколи не бажали зрозуміти менталітет, що створив європейські здобутки. Ще аж у XV столітті були деякі європейські спостерігачі, які намагалися об'єктивно описати Османську державу, її релігію та культуру⁶, тоді як османці, переконані у власній релігійній та політичній перевазі, закривали очі на довколишній світ.

Таким чином, в останні десятиліття XVI сторіччя економічний та воєнний вплив Європи і викликані ним глибокі кризи докорінно змінили Османську імперію, відкрили нову добу в її історії. Інститути класичної близькосхідної держави розвалювалися, а зусилля, спрямовані на пристосування до нових умов, струсували імперію до самих її підвалин. Коли у середині XVII сторіччя в імперії знову запанував відносний спокій, вона вже докорінно відрізнялася від тієї держави, що була до 1600 р.

Частина друга

ДЕРЖАВА

ПОСТАННЯ ДИНАСТІЇ ОСМАНІВ

Історичні літописи показують Османа Газі, засновника османської династії, ватажком напівкочових туркменів, що билися на кордонах під командуванням еміра Кастамону. Яким чином він став засновником династії! Це є центральна історична проблема.

Щоб стати незалежним лідером у сельджуцькій прикордонній організації, місцева традиція вимагала від Османа здобути якусь важливу перемогу над християнами і отримати титул бега від сельджуцького султана. За османською усною традицією, Осман захопив-таки одну важливу візантійську фортецю, і після цієї перемоги султан проголосив його бегом, пославши йому традиційні символи влади – почесний одяг, прапор, коня та барабан. Традиція намагається показати легітимне ісламське походження влади Османа. Згідно з цією ж самою оповіддю, Осман проголосив свою незалежність після славетної перемоги біля Бафеона 1301 р., коли *гумбе* було вперше виголошено в ім'я його. Це знову-таки пізніша традиція, вигадана для того, щоб узаконити царську владу османської династії. Проте безсумнівно, що ця перемога була найважливішим чинником, який вивів Османа на арену історичного буття.

Водночас дервішські ордени домінували в духовному житті пограниччя, і для османської політичної влади відповідно шукалися містичні витоки. Найраніші свідчення подають Османа в час, коли він одержав санкцію від Шейха Едебалі, який був у тому прикордонному районі емісаром найвпливовішого на той час серед туркменів релігійного ордену Вефайіє-Бабаі (пізніше шейхи цього ордену користуватимуться найбільшою пошаною в османських султанів). Пророкуючи, що Османові нащадки правитимуть світом, Шейх Едебалі опоясав його мечем газія. Осман також завбачливо оженився на доньці Едебалі, найвпливовішої людини на кордоні.

По Османовій смерті для обрання його наступника у завіє Едебалієвого племінника Гасана Алі було скликано з'їзд. Орхан та його син Сюлейман пізніше утворили на новозавойованих теренах сотні вакфів для цих та інших дервішів, підтвердивши, що вони відіграли важливу роль у становленні Ос-

манської держави та династії. Орхан, справжній засновник Османської держави, носив титул султана й на знак незалежності перший став карбувати османську монету.

Відколи малі анатолійські князівства стали визнавати підданство Орхановому синові Мураду, той прийняв титули «Худавендіґяр», тобто імператор, та «Султан-і-Азам» – Найвищий Султан, які до нього вживалися сельджуцькими султанами. Це виразно вказувало на його претензії на імперський титул. Його наступник Баєзід I був першим османським султаном, якого сучасні західні джерела називали імператором. У 1395 р. Баєзід домагався від аббасидського халіфа у Каїрі офіційного визнання його титулу «Султан ар-Рум» – Султан Візантійських земель, який був спеціальним титулом для сельджуцьких правителів Анатолії. Але скоро по тому Тімур став висувати претензії на колишні монгольські території в Анатолії і вимагати покори від османського володаря, якого він вважав звичайним прикордонним бегом. Пізніше Тімурів син Шагрух знову став висувати таку саму вимогу, на яку османи відповіли створенням генеалогій, що пов'язували їхню власну лінію з давніми турецькими ханами Центральної Азії, та претензіями на походження від легендарного Огуз Хана. У цей період Османи свідомо відроджували та переймали турецькі традиції Центральної Азії. Письменник і історик часів Мурада II Язиджи-оглу стверджував, що «Ертугрул, з племені Кайи, його син Осман Бег та пограничні беги скликали з'їзд. Коли вони порадилися один з одним та зрозуміли звичай Огуза, вони призначили Османа ханом». Центральноазіатська концепція ханського роду таким чином була об'єднана з ісламською концепцією султана як лідера газіїв.

Із завоюванням Константинополя Мегмед II здобув найбільший престиж серед мусульманських володарів. Османи вважали його найвеличнішим ісламським сувереном від часу перших чотирьох праведних халіфів, а ісламський світ почав розглядати «Священну війну» найбільшим джерелом влади та впливу. Мегмед Завойовник вважав, що він бився від імені усіх мусульман: «Ці нещастя заради Бога. Меч ісламу в наших руках. Якби ми не вирішили перебороти ці нещастя, ми не були б гідні носити ім'я газіїв. Ми посоромилися б стати перед Господом у день Воскресіння»¹. У своєму листі до мамлюцького султана з повідомленням про завоювання Константинополя Мегмед писав: «Це на Вашій відповідальності утримувати шляхи на прощу відкритими для мусульман, а наш обов'язок – поставляти газіїв».

З оволодінням Константинополя, столиці Східної Римської імперії, Мегмед розцінював себе як єдиного легітимного спадкоємця Римської імперії. Джакомо де Лангускі повідомляв, як той казав: «Мусить бути одна світова імперія, з одною вірою й одним правлінням. Щоб встановити таку

єдність, нема більш підходящого місця, ніж Константинополь»². Грецькі вчені та італійські гуманісти при його дворі викладали йому римську історію. Грек Георгій Трапезунтіос так звертався до нього у своїй поемі: «Ніхто не може брати під сумнів, що він є імператором ромеїв. Той, хто тримає трон імперії у своїх руках, є імператором по праву; а Константинополь є центром Ромейської імперії»³.

Завойовник заявляв, що об'єднав у власній персоні ісламську, турецьку та римську традиції вселенської влади, й тому з метою зробити Стамбул центром світової імперії він 1454 р. зробив архієпископа Геннадія патріархом Грецької православної церкви та перевів до Стамбула вірменського патріарха та головного рабина.

Протягом панування Селіма I статус османського султана радикально змінився. Приєднавши Сирію, Єгипт та Аравію, справжню серцевину халіфату, до своєї імперії, Селім став більше, ніж просто султаном газіїв на кордонах ісламського світу – він став водночас протектором Мекки та Медіни, охоронцем шляхів на прощу. Це було важливіше за його титул халіфа, що тоді носив кожний мусульманський правитель. І хоч Селім відіслав до свого палацу в Стамбулі священні реліквії Пророка, шановані як символ халіфату, це не є правда, що аббасидський халіф аль-Мутаваккіль віддав свої повноваження Селімові, чи то Селім зазіхав на те, щоб бути у класичному сенсі халіфом ісламського світу. У відповідності з суннітською доктриною, халіф мав походити з племені Пророка Курайш, більше того, класична концепція єдиного для усього ісламського світу халіфа не мала жодної сили після XIII сторіччя.

Коли Сюлейман I висунув свою вимогу на верховне халіфство і запровадив титул «Халіф мусульман», він намагався лише наголосити на своїй перевазі над рештою мусульманських правителів, а також на ідеї покровительства ісламу. У листі із поздоровленнями Сюлейману з нагоди його сходження на трон шериф Мекки писав, що його успіхи у Священній війні піднесли його над усіма іншими ісламськими володарями. Османські султани завжди лишалися газійськими султанами, але вони розширили концепцію газі, аби охопити своєю протекцією цілий ісламський світ. Вони надали інститутові халіфату нового значення, спираючи свою концепцію не на класичні доктрини, а на принципи газі – Священної війни.

Мусульманський світ вбачав в Османах єдину силу, здатну захистити його від нападів західного християнства, й з готовністю прийняв османську зверхність. У 1517 р., поки Селім ще був у Каїрі, португальська флотилія увійшла в Червоне море й атакувала Джидду та Мекку. Зібравши свої пожитки, шериф Мекки приготувався втекти у гори, тому люди Гіджазу умовляли османського адмірала Селмана не кидати їх. Селман відбив напад португальців. Коли у середині XVI сторіччя мусульманські правителі на

Суматрі та в Індії попросили османської допомоги проти португальців, вони з підкресленою шанобливістю вживали у своїх листах титул султана «Покровитель ісламу». Хани з Туркестану посилали подібні прохання султанові, щоби завадити московитам зайняти басейн Волги та перерізати їхні комунікації зі Святими Місцями ісламу через Крим. Султану довелося організувати експедицію в Індію та на Волгу для того, як він стверджував, щоб тримати відкритими шляхи прочан. Звичайно, Османи шукали можливості скористатися цією ситуацією на власну користь. Тільки у XVIII столітті, і знов-таки з міркувань політичної вигоди, їм довелося відродити класичну доктрину халіфату.

Коли Сюлейман взяв на себе протекцію над ісламським світом, це був лишень один аспект його універсалістської політики. У Європі він відмовився визнати право Карла V на імператорський титул, визнаючи того тільки королем Іспанії, та підтримував будь-яку силу, яка чинила спротив претензіям Карла на верховенство над усім західним християнським світом.

Розділ 8

ЯК УСПАДКОВУВАВСЯ ПРЕСТОЛ

За шість століть свого правління османський рід дав світові тридцять шість монархів, тому неможливо уявити собі цю імперію без цієї династії. Зміни династій в Англії, наприклад, не спричинили розпад Англії як держави, але без Османової сім'ї не було б Османської імперії.

Згідно з ісламською традицією, султаном мусив бути повнолітній чоловік при світлому розумі, але не було жодного закону або звичаю, що регулював би спадкоємність трону. За турецькими віруваннями, призначення суверена перебувало в руках Господа і тому встановлювати точний закон про спадкоємство чи активно кидати виклик інтронізованому султанові означало йти проти Божої волі. Сюлейман I казав своєму синові Баезиду, який вчинив бунт заради трону: «У майбутньому ти все міг би залишити Богові, тому що царствами розпоряджається не людське бажання, а Божа воля. Якщо він накаже тобі володіти царством після мене, жодна жива істота не перешкодить цьому». Будь-який османський принц, якому щастило оволодіти імперською столицею, скарбницею та архівом, а також дістати підтримку яничарів, улемів, бюрократії та палацових службовців, був легітимним султаном. Практично після 1421 р. підтримка яничарів стала фундаментальним фактором у престолонаслідуванні.

Наслідок братовбивчої боротьби за трон, як вважалося, був виявом Божої волі. Невдахи зазвичай шукали притулку у землях ворогів, отже Османській імперії постійно загрожувала громадянська війна. Ось чому Мегмед Завойовник в своєму *канун-наме* узаконив спеціальною статтею практику, що фактично була загальноприйнятою ще з перших років існування імперії: «Заради блага держави один з моїх синів, якому Бог надає султанат, може законним чином умертвити своїх братів. Більшість улемів вважає це припустимим». Проте навіть це не стояло на заваді громадянським війнам. Головною їх причиною була стара тюркська традиція, за якою сини правителя по досягненні ними зрілого віку (за ісламським законом – дванадцять років) посилалися зі своїми наставниками губернаторами в старі адміністративні центри Анатолії, де вони заводили палаци та уряди на зразок столичних. За сельджуцьких часів ці принци були практично незалежними

у своїх провінціях, але османи ретельно відбирали для своїх принців наставників та інших адміністраторів з-поміж службовців Палацу, так що ті діяли за наказами центрального уряду. Принци одержували тільки відписані їм прибутки і перебували під пильним контролем.

Поки їхні батьки були живі, ці принци-губернатори намагалися потрапити на губернаторство ближче до столиці, аби завоювати підтримку в Палаці та серед військ капикулів. Часом нетерплячість принців призводила до громадянської війни. У 1511 р. Селім I підняв зброю проти своїх братів, а у 1553 та 1561 рр. Сюлейман стратив своїх синів Мустафу та Баезіда за повстання проти його влади. Сприймавши ці події як пересторогу, Селім II (1566–1574) та Мурад III (1574–1595) посилали на губернаторство лише найстарших синів (тоді як молодші утримувалися при Палаці у кафесі). Останні ж по смерті своїх батьків сходили на престол без жодних перешкод і легко розпоряджались долею своїх братів, які могли бути ув'язнені у Палаці. Мурад III одразу ж після вступу до Палацу задушив п'ятьох своїх братів; Мегмет III (1595–1603) знищив дев'ятнадцять братів і покінчив з практикою посилення принців на губернаторство. Замість цього він ув'язнював їх всередині *гарему* Палацу у спеціально призначених апартаментах, які стали відомі як *кафес* – клітка. Принци не могли залишити кафес, і їм не дозволялося мати дітей. Більшість з них мала психічні відхилення через постійне перебування у страху за своє життя. Коли на трон покликали Сюлеймана II (1687–1691), той захлипав перед палацовими службовцями, які прийшли супроводжувати його з кафесу: «Якщо віддано команду на мою смерть, так і скажіть. Тільки дайте мені помолитися, а потім виконуйте наказ. Змалечку я простраждав сорок років в ув'язненні. То вже краще померти одразу, ніж щодня вмирати потроху. Який тільки жах ми переносимо з кожним подихом!»¹. Його наледь витягли з кафесу і посадили на троні.

Раніше принци відкрито змагалися за трон, і поразка вважалася Божим волевиявленням. Система кафесу суперечила стародавній тюркській традиції, й з її запровадженням виходило так, що на кінець XVI сторіччя вона вже втратила свою силу: суверен став символом неподільності влади і держави.

Палацові інтриги, а надто з боку *валіде-султан* – матері правлячого султана, почали відігравати важливу роль у долі султанату. Громадська ж думка ніколи не схвалювала вбивства беззахисних дітей. Коли під час інтронізації Мегмеда III дев'ятнадцять трун з тілами його братів з'явилися за поховальним паланкіном Мурада III, то, за словами сучасного історика, ангели на небесах почули зойки та лемент людей Стамбулу. По смерті Мегмеда III на трон заступив його старший син Агмед I (1603–1617). Він зглянувся на благання деяких високих осіб, не стратив свого недоумку-

ватою молодшого брата Мустафу. Коли Агмед помер, його сини ще не досягли зрілості, і Мустафа посів трон. Та через три місяці його було усунуто на користь сина Агмеда I – Османа II (1618–1622).

Незважаючи на приклад Мустафи, династичне братовбивство тривало упродовж XVII століття. Перед тим, як вирушити на війну з Польщею, Осман II домігся видання фетви, що давала санкцію на страту його старшого брата Мегмеда. У 1622 р. яничари вбили Османа, і тоді його дядько Мустафа знову зійшов на трон. У свою чергу Мустафу скинув Османів брат, який правив під іменем Мурада IV (1623–1640). Мурад стратив трьох своїх братів, помилювавши четвертого, Ібрагіма, тому що сам він дітей чоловічої статі не мав. По смерті Мурада Ібрагім став султаном. Коли Мегмеда IV (1648–1687) було зведено на трон у семирічному віці, він помилював своїх братів Сюлеймана та Агмеда. По усуненні Мегмеда султаном став Сюлейман, а за ним, після його смерті – Агмед II (1691–1695). Вони не страчували дітей Мегмеда IV, які правили як Мустафа II (1695–1703) та Агмед III (1703–1730). Таким чином, передача влади найстаршому за віком у родині заступила на зміну звичному переходу султанства від батька до сина. Проте жодне формальне правило не керувало передачею влади аж до видання першої конституції у 1876 р.

Коли султан помирав, усі призначення та заволодіння вважалися далі недійсними й необов'язковими до виконання, поки новий султан не підтверджував їх, і оскільки не було жодної легально затвердженої влади, війська капикулів не слухалися нікого і кидалися на грабунки й спустошення. Інколи міжвладдя тривало аж до двох тижнів, тому Палац намагався приховати факт султанової смерті, поки не було інтронізовано нового султана. Ясна річ, що заведення системи кафесу поклато край такому становищу.

Історик Селянікі подав опис інтронізації Мегмеда III у 1595 р. Стислий виклад його опису покаже спосіб сходження на престол. Коли Мурад III помер, валіде-султан приховала цей факт і таємно послала звістку про це своєму синові Мегмеду, тоді губернаторові у Манісі. Мегмед поспішив до Стамбула, і коли вступив до Палацу, гарматний салют сповістив місто про появу нового султана. Наказ, надісланий до мечетей, велів, щоб Мегмедове ім'я згадувалося в гутбі. Усіх достойників держави було скликано до Палацу, і після молитви вони склали присягу на вірність новому султанові. Поки султан сидів у траурному вбранні перед Брамою Блаженства при вході до Внутрішнього Палацу, *чавуші* привітали його, вигукуючи: «Султане мій, хай ти і царство твоє простоять тисячу років». Державні чини, улеми та командири підрозділів капикулів один за одним підходили й засвідчували свою відданість, падаючи долілиць перед тронем. Тоді султан вийшов і змінив траурне вбрання. Він був присутній на траурній церемонії поховання

свого батька. Члени родини останнього султана – двадцять сім дочок, сім вагітних конкубін та конкубіни, з якими останній султан ділив своє ложе – всі вони були переведені до Старого Палацу разом зі своїми наставниками та євнухами. Достойники, які супроводжували нового султана з Маніси, одержали найважливіші посади при дворі. Через три дні після приходу до влади 1 300 000 золотих дукатів, що їх було взято із Внутрішньої Скарбниці для звичної у таких випадках винагороди, були розподілені межі султанових вояків, причому 550 000 дукатів пішло яничарам. (Після інтронізації Селіма II кожний яничар одержав по дві тисячі акче, а кожен вершник султана – по одній тисячі як винагороду з нагоди інтронізації). Старші пажі Внутрішньої Служби одержали посади поза Палацом. Щоб з'явити себе своїм підданам, султан відвідав п'ятничну молитву у мечеті Айя Софія.

Встановлювався новий уряд. Султан призначив Фергада Пашу великим везіром, замінив дефтердарів – голів департаменту Скарбниці – та зробив везіром свого вихователя. Через два тижні після свого сходження на престол новий султан у супроводі міністрів держави урочисто проплив угору Золотим Рогом до гробниці Ейюба Енсарі, Супутника Пророка, щоб там оперезатися Мечем Османа. Серед бідних було розподілено жертвних овець. Повертаючись звідти суходолом, султан відвідав гробниці своїх предків – Селіма I, Мегмеда II, принца Мегмеда, Сюлеймана I та Баезіда II. Читання уголос молитов та роздача милостині завершила коронаційну церемонію.

Після *біату* – клятви на вірність – султан вважався законно інтронізованим. Біат, старий ісламський інститут, означав визнання нового халіфа групою, що представляла всю мусульманську громаду, та урочисту клятву на покірність. Новий османський султан інформував іноземних правителів про своє зішестя на престол у бундючних посланнях, а *фермани*, які він посилав губернаторам та кадіям у своїй імперії містили такі звороти:

З Божою поміччю я одержав султанат. Цього дня за перфектною згодою везірів, улемів, людей усякого стану, високого та низького, я зійшов на трон султанату, що опустився на мене від моїх прабатьків. У моє ім'я було прочитано гутбу і карбовано монету. Шойно ви отримуєте цей наказ, оповістіть про мою інтронізацію люд в усіх містах та містечках, згадуйте моє ім'я у всіх гутбах по мечетях, зробіть гарматний салют з фортець і святково прикрасьте міста та містечка.

Тоді всі дипломи на титул поновлювалися від імені нового султана і видавався наказ на новий генеральний кадастровий перепис, що показував джерела фінансування по всій імперії, становище усіх підданих перед законом та їхні податкові пільги.

Різні могутні фракції в імперії, як наприклад прикордонні сили, яничари, улеми чи кліки при Палаці, були головними діючими особами при виборі кандидата на престол. Ахії у період, коли імперія була прикордонним князівством, і прикордонні князі під час анархії 1402–1413 рр. були важливими з цього погляду. Пізніше дядько і брат Мурада II кинули йому виклик, але молодий Мурад, завдяки підтримці яничарів та впливового Шейха Еміра Султана з Бурси, а також завдяки приверненню на свій бік прикордонних князів, завдав поразки своїм двом суперникам. У 1446 р. яничари, підбурювані великим везіром Галілем Пашою, примусили Мурада II зректися, але Мурад повернувся на трон, і то лише тоді, коли переконав всіх, що саме цього хотіли яничари. У 1481 р. яничари, діючи за наказами Ісгака Паші та Гедіка Агмеда Паші, відіграли вирішальну роль у зведенні Базіда на престол, змусивши його погодитись на кілька умов щодо його правління. Під час боротьби за трон у 1511 р. кожен принц намагався схилити яничарів на свій бік обіцянками збільшити їм платню. І хоча сам султан та великий везір більше хотіли Агмеда, саме Селім дістав підтримку яничарів, які врешті-решт і примусили його батька зректися і захопили трон.

Щоб зберегти свою владу, султани та великі везіри мусили дістати прихильність яничарів, яких тільки такі найвольовіші султани, як Мегмед II та Селім I, могли ефективно тримати у покорі. З іншого боку, великі везіри, такі як Чандарли Галіл, Гедік Агмед або Ємішчі Гасан, котрі мали підтримку у яничарів, могли користатися беззаперечним авторитетом.

Із запровадженням кафесу яничари стали знаряддям інтриг у руках валіде-султан та *гарем-агаси* – начальника чорних євнухів Палацу – а великі везіри також стали іграшками цих двох сил. Від XVII сторіччя *шейхюль-іслами* та улеми часто відгравали таку ж, як і яничари, роль, діставши повноваження скидати везірів та султанів. Щоб надати своїм повстанням законності, яничарам була потрібна фетва від шейхюльіслама. Шейхюльіслами інколи були звичайним інструментом у боротьбі цих сил, але їхні фетви відбивали громадську думку. Усунення султана Ібрагіма є переконливим прикладом цього.

Ібрагім заступив на трон після тривалого ув'язнення у кафесі, і щоби продемонструвати свою владу, він почав видавати просто-таки самодурні накази. Криза у війні з Венецією та його божевільні свавільства відвернули від нього громадську думку й штовхнули яничарів на повстання. На чолі зі своїм шейхюльісламом улеми прийшли до мечеті Султана Агмеда і, з'єднавшись із повсталими, прибрали уряд до своїх рук і обрали верховного везіра. Валіде-султан у Палаці не мала жодного іншого вибору, як підтримати повсталих. Ідучи до Палацу, улеми запропонували Ібрагімові зректися влади. У фетві вони звинуватили його у порушенні шаріату,

присвяті себе власним захопленням замість державних справ, байдужому ставленні до корупції, бездіяльності перед лицем ворога, незаконному привласненні майна купецтва, несправедливих стратах та впливові гарему на управління. Вони стверджували, що за законами ісламу ці порушення зробили недійсним його обрання халіфом (пізніше Мегмед IV, Агмед III та Селім III були звинувачені й позбавлені влади у такий самий спосіб). З допомогою валіде-султан вони посадили на престол Мегмеда IV, семирічного сина Ібрагіма. Ібрагім учинив опір і кричав шейхюльїсламові, який його усунув від влади: «Хіба не я призначив тебе на цю високу посаду?». Шейхюльїслам відповів: «Ні, мене призначив Бог». Султан звернувся за допомогою до аги яничарів, який тільки й сказав, що народ відвернувся від султана; Ібрагіма залишили розкидати прокльони: «О мій Боже, побий цих тиранів. Вони змовилися проти мене й повстали». Його замкнули у вузькій кімнаті Палацу, а потім дістали від шейхюльїслама фетву на дозвіл його стратити, бо побоювалися, що служники Палацу знову могли посадити його на трон. Улеми знову прийшли до палацу, де придворні, не бажаючи втручатися у справу, плакали та розбігалися. Тримаючи коран у руці, Ібрагім кричав: «Дивіться-но! Божа книга! За яким приписом ви маєте вбити мене?» Кати не наважувалися виконувати наказ, але під тиском улемів врешті-решт задушили султана тятивою лука.

ОСМАНСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ДЕРЖАВИ
ТА СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ

Османська концепція держави змінювалася у ході розвитку імперії. Вже було показано, як османці розвинули концепцію прикордонної гази – фундаментальну та незмінну засаду імперії. Тому цілком природно, що держава, яка вважала захист та поширення ісламу своїм найважливішим завданням, повинна була найретельніше дотримуватись шаріату. Коли імперія усе ще була прикордонним князівством, урядові та правові справи перебували в руках улемів, які прийшли з інтелектуальних центрів гінтерланду. Перші османські везіри були саме з улемів, й османські документи від першої половини XIV сторіччя вказують, що вже у цей період бюрократичні традиції близькосхідних держав знайшли місце в османській адміністрації і дедалі більше домінували під кінець цього століття. На початку XV сторіччя одна анонімна хроніка, написана за традиціями прикордоння, жорстко критикувала бюрократичні віяння доби Баезіда I – запровадження переписів та облікової системи, фінансову політику, спрямовану на збільшення прибутків Скарбниці, а також прийняття системи кулів-невільників. У цей період адміністратори приходили зі старих сельджуцьких центрів у Анатолії, а також з Ірану та Єгипту, й твердо насаджували стародавні близькосхідні концепції державності та управління у новій, але швидко зростаючій імперії. Ця концепція держави розвинулася у доісламський час і прийшла в аббасидський халіфат через використання на службі перських та християнських писарів. Удосконалена у відтинок часу між одинадцятим та тринадцятим сторіччями турко-монгольськими традиціями Середньої Азії, вона дійшла й до османів.

За арабським істориком Табарі¹, сасанідський цар Пероз (459–484), коли його звинуватили у тому, що він довів народ до жебрацтва тяжкими податками, відповів: «Після Бога лише багатство та військо підтримують володаря і забезпечують його силу». Хосров I (531–579) висловив протилежну думку: «Із справедливістю та помірністю народ зробить більше, доходи від податків зростуть, і держава зростатиме багатою та потужною. Справедливість є фундаментом могутньої держави». Робота під назвою *Кутадру*

*Білір*², написана 1069 р. для турецького правителя Караханідів у Центральній Азії, висловлює ту саму концепцію держави, якій судилося знайти шлях до всіх ісламських праць з політичної теорії: «Щоб контролювати, державі потрібна велика армія. Щоб утримувати війська, потрібне велике багатство. Щоб дістати це багатство, народ мусить процвітати. Щоб люди процвітали, закони мають бути справедливі. А якщо однією з цих передумов знехтувати, держава зруйнується».

Справедливість у цій теорії держави означає протекцію підданих від насилля представників влади і особливо від незаконного оподаткування. Найважливішим завданням суверена було забезпечити таку протекцію. Основною метою такої політики було підтримання та зміцнення влади та авторитету суверена, оскільки повага до влади вважалася наріжним каменем цілої соціальної структури.

Потреба збільшити державні доходи та силу вимагала панування справедливості, яку сасанідські царі та мусульманські халіфи відправляли у різний спосіб. Суверен міг у визначений час провадити імперську раду, де в оточенні високих службовців слухав скарги людей на місцеву владу і негайно виносив вироки. Під час полювання та кампаній він міг отримувати письмові скарги від людей. Або ж він міг послати таємних агентів у провінції, щоб розслідувати випадки гніту; усі східні уряди утримували добре налагоджені таємні служби як один з основних державних інститутів. Аби ще виразніше показати цю форму справедливості, сасанідські правителі виділяли два дні на рік на те, щоб постояти як звичайні люди перед Великим Магом – релігійним проводирем, і вислухати усілякі образи на їхнє правління. Через тисячу років ми знаходимо той самий інститут, що був збережений сельджуцькими султанами Анатолії, які один день на рік ходили до судової палати столичного кадія. Якщо там був якийсь позивач на султана, то султан поставав перед суддею.

Рання османська народна дума у традиціях газіїв відображає ту саму концепцію держави. Дервіш Сари Салтук радить Османові Газі: «Будь справедливим та неупередженим; не провокуй лайку бідного; не зневажай своїх підданих . . . слідкуй за своїми кадіями та губернаторами. Дій справедливо, щоб ти міг залишатися при владі й утримувати своїх підданих в слухняності». Османи одержали цю концепцію держави у тому вигляді, як вона змінилася турко-монгольською традицією сельджуцької та ілханідської імперій.

Перські державницькі традиції розглядали справедливість як милосердя та добротність абсолютної влади суверена, і що сторонність уряду врешті-решт залежить від моральних якостей суверена. З іншого боку, турецькі центральноазіатські традиції розглядали справедливість як неупереджене застосування *тьорю* та *яси* – кодексів законів, встановлених

засновником держави. Суверенітет та тьорю становлять дві невіддільні концепції. За гьок-тюркськими написами від 735 р., ідеальним є той уряд, що керується відповідно до настанов тьорю. Навіть після навернення в іслам монгольські хани Ірану побожно зберігали у спеціальному сховищі Чингісханову ясу, шукаючи у ній настанов з керівництва державними справами.

Давні турецькі державні традиції, пристосовані до степового життя, також мали різні підходи до фінансування й таксації. Кутадгу Біліг³ дає таку пораду суверенові: «Відкрий свою скарбницю і роздай твоє добро. Дай радість твоїм підданам. Коли ти маєш багато прибічників, піди на Священну війну та наповни свою скарбницю», «тому що настроїл простих людей є завжди у їхніх шлунках . . . Не забирай в них їжі та питва». Гьок-тюркські написи восьмого сторіччя виражають такий самий погляд, і турецькі суверени вважали своїм обов'язком влаштовувати для своїх підданих у якості символічного жесту величезні бенкети просто неба. До суверенів, які не робили таких учт, ставилися із зневагою. Старі османські джерела повідомляють, що в османському Палаці «у час післяполуденної молитви грали музики, щоб люди могли приходити та їсти». Придворна кухня видавала їжу кожному, хто приходив до Палацу. Наводять слова великого везіра Мегмеда Завойовника: «Держава мусить накопичувати добро, але правитель мусить діяти законно, щоб затримками жалування не спровокувати на виступ його військо». Таким чином, османська концепція держави, хоч у головному і походила з давнього Близького Сходу, була продовженням власне турецьких старожитніх традицій.

Давнє індо-перське джерело «Зерцало Принців» звичайно порівнює суверена із пастирем, а його підданих – зі стадом. Бог, мовляв, доручає підданих пастиреві, щоб той міг захищати й скеровувати їх правильним шляхом, при цьому абсолютна покора суверенові є обов'язком підданих.

Османські султани, як і всі ісламські володарі, вважали своїх підданих, як мусульман, так і немусульман, реайєю, тобто стадом, і їхні фермани часто згадують, що Бог дав їм реайю під опіку. Це був обов'язок султана як голови ісламської громади – вести реайю шляхом шаріату, шляхом, указаним Богом. Теорія халіфату, запропонована мусульманськими юристами, з багатьох поглядів та сама, що й стародавня близькосхідна теорія держави; та зробивши дотримання шаріату головним обов'язком суверена, близькосхідні концепції докорінно змінилися. Віднині метою уряду було втілювати ідеали ісламу, а отже влада перестала бути самоціллю. На практиці, однак, ісламські уряди були віддані старим традиціям близькосхідної держави, яку бюрократи, що ефективно контролювали уряд, завжди підтримували. У другій половині XV століття османський бюрократ та історик Турсун Бег писав так:

Урядування, якщо спирається лишень на розум, називається султанським *ясаком*; правління, що ґрунтується на принципах, які забезпечують щастя на цьому й на тому світі, називається божою політикою, або шаріатом. Пророк проповідував шаріат. Проте тільки влада суверена може здійснювати ці політичні курси. Без суверена люди не можуть жити у гармонії й можуть загинути разом. Бог наділив такою владою одну особу, і ця особа задля тривалості і добра потребує абсолютної покори⁴.

Турсун Бег ототожнює державу з абсолютною владою суверена і вважає справедливість істотно важливим фактором для життєздатності. Держава й закон тримаються на законі та справедливості, що їх Турсун Бег визначає як дотримання помірності в усьому та придушення гніту. Суспільство без справедливості не може існувати.

Фундаментальні засади близькосхідної теорії держави залишалися, таким чином, незмінними і в османський час, незважаючи на вплив шаріату і турецької політичної думки. Османська адміністрація ґрунтувалася на цих засадах, що виразно проявлялися в устрої усіх урядових установ та державних діяч.

Шість правил, приписуваних сасанідському цареві Хосрову, підсумовують засади справедливого урядування⁵. Це – накладати податки відповідно до здатності селян сплачувати їх, а також запобігати порушенням під час їх збирання; не давати привілейованим кривдити слабого та розпоряджатися життям і власністю людей; охороняти головні шляхи, будувати караван-сараї та мости, заохочувати іригацію; створювати армію; призначати у провінції справедливих управителів та суддів; не давати нападати зовнішнім ворогам.

Щоб виконати ці завдання, Сасаніди встановили чотири галузі управління – політичну, суд, скарбницю та канцелярію – проте найважливішою частиною уряду була імперська рада при суверені для заслуховування скарг проти влади й виправлення несправедливості. Ці основоположні функції близькосхідної держави залишалися незмінними аж до часів Османської імперії.

Такі самі концепції регулювали класову систему близькосхідної держави. Суспільство розпадалося на два окремі підрозділи: перший – це правитель, міністри та губернатори – тобто ті, кому надавалася влада; другий – платники податків, реая. Насір-ад-Дін Тусі (1201–1274) услід за старою перською традицією поділив слуг правителя далі на дві групи – військовий клас, який утримував політичну владу, та бюрократів. Ці групи не сплачували податків. Платники податків були розподілені, відповідно до їхньої економічної діяльності, на селян, купців, пастухів, до яких подекуди додавали міських ремісників. *Каліла та Дімна*, праця індійського

походження, стверджувала, що коли суворо не дотримуватися такого поділу на класи, настане нещастя й анархія. Відповідно до *Сіясет-наме Нізам-аль-Мулька*⁶, підручника державного управління XII сторіччя, уряд міг не допустити анархії тільки тоді, якщо кожна людина залишиться у межах свого класу відповідно до записів у офіційних реєстрах. Підтримуючи його думку цитатами з Корану та Сунни Пророка, ісламський юрист Ібн Таймійя (1263–1328) намагався включити цю ідею соціального розшарування до шаріату.

Османи зберегли той самий класовий поділ, ділячи людей у щойно завойованих землях, як мусульман, так і немусульман, на військовий клас та реайю. На Балканах у XV сторіччі вони включили тисячі християнських вершників до військового класу попри їхню віру. Групи військових з анатолійських князівств, приєднаних до імперії, так само одержали привілеї османського військового класу; тоді як ті, що займалися сільським господарством і торгівлею (чи то християни, чи то мусульмани) як на Балканах, так і в Анатолії були віднесені до реайї й сплачували податки реайї.

Військовий клас складався з тих, хто безпосередньо перебував на султанській службі, усі військові групи, що не займалися виробництвом, люди релігії та чиновники, разом із їхніми сім'ями, родичами, залежними особами та невільниками. Верства, відома як «виняткові реайя», одержувала окремі податкові пільги та привілеї в обмін на особливі послуги державі.

Звільнення від статусу реайї та вступ до військового класу вимагали спеціального декрету від самого султана, що видавався рідко. Щоб сам селянин міг вступити до військового класу, йому звичайно треба було мати якісь стосунки з тим класом або добровільно повоювати на кордоні чи під час султанових кампаній. У знак вдячності за такі послуги султан міг видати диплом, що надавав йому військового статусу. Однак Сюлейман I відмінив податкові пільги, що колись надавалися тим, хто вступив до класу військових у такий спосіб, а не успадкував його від предків-військових. Піднятися людині від реайї до статусу військового вважалося порушенням основоположних засад держави, оскільки реайя мали суттєве значення як виробники та платники податків. Османські письменники початку XVII століття вважали відхилення від цих засад головною причиною занепаду імперії.

СУЛТАНСЬКЕ ПРАВО (КАНУН)
ТА РЕЛІГІЙНИЙ ЗАКОН (ШАРІАТ)

За Турсун Бегом, який писав наприкінці XV сторіччя, султан міг встановлювати правила та видавати закони, керуючись лише власною ініціативою. Ці закони, незалежні від шаріату й відомі як *канун*, ґрунтувалися на раціональних, а не релігійних засадах і вводилися насамперед у сферах публічного та адміністративного права.

Деякі ісламські правники, включно із Ібн Халдуном, не вважали канун – закон, що втілював виключно султанову волю – необхідним, доводячи, що шаріат – релігійний закон ісламу – може розв'язати усі правові проблеми. Інші ж правники стверджували, що канун був як необхідний, так і законний, і давав настанову у тих спірних питаннях, де шаріат мовчав; цей закон відповідав загальноприйнятим звичаям або засадам, які могли служити підставою для аналогії, він був необхідний для добра ісламської громади; суверен міг ефективно запроваджувати законність і що закон не містив нічого супротивного шаріатові.

Вступ до канун-наме, приписуваного Сюлейманові I, але насправді укладеного наприкінці XV сторіччя, стверджує, що «султан запровадив кодифікування османського кануну, тому що ці законоположення вкрай важливі для успішності у справах світу, а також для полегодження стосунків між людьми»¹.

З розширенням турецького панування в середині XI сторіччя принцип кануну міцно вкорінився в ісламській правничій практиці, тому що за турецькою традицією суверенність та встановлення монаршого кодексу законів – тьорю – були якнайближче споріднені. Більше того, правителі не бажали визнавати жодних обмежень своєї політичної влади. Канун вже був усталеним принципом на Близькому Сході щойно перед повстанням Османів.

Османський канун існував у вигляді ферманів – «Усе промовлене султаном є законом султана» – і таким чином становив собою ряд постанов, що видавалися окремими султанами за певних обставин. Тому вони мусили наново підтверджуватися, щойно новий султан посідав трон. Шаріат,

релігійний закон ісламу, був основним й незмінним законом. Фірмани ж завжди містили в собі заяву, що той чи інший захід узгоджувався із шаріатом та попередньо встановленим кануном.

Існувало три різновиди кануну. Перший становили декрети у вигляді законів, що султани видавали з конкретних питань. Розкидані зібрання документів містять тисячі цих законоположень, які становлять основний корпус османського кануну. Другим різновидом були декрети стосовно окремих країв чи груп суспільства². Третім були загальні канун-наме, що мали чинність по цілій імперії.

Центральний уряд, звичайно у відповідь на проблеми чи потреби управління, видав більшість цих законів, які секретарі формулювали у вигляді фірманів. Після перевірки та надання заголовку великий везір та *нішанджи* формально представляли ці документи суверенові, й після усного чи письмового затвердження вони ставали законом. Одна й та сама процедура відбувалася при виданні усіх законів, незалежно від того, хто першим запропонував їх. Траплялися, однак, рідкісні випадки, коли султан видавав закони безпосередньо, оминаючи проміжні ступені. Складання канун-наме або розтлумачення мети закону завжди лежало у сфері компетенції *нішанджи*.

Особливого поштовху у нововведеннях до законів надали реєстри населення та податків. Коли османці здійснювали такий перепис у новозавойованому краї, їхнім першим кроком було з'ясувати закони та податки, що існували в тій місцевості до завоювання. Вони не прагнули скасувати усі закони, податки та установи на завойованій території. Їм більше подобалося зберігати чимало звичаїв з місцевої практики, і вони сподівалися у такий спосіб уникнути заворушень, якими б могло супроводжуватися рішуче запровадження нової системи. Позаяк досвід навчив їх усвідомлювати, що різкі зміни приносять зменшення податкових надходжень. У тих місцевостях відповідальний за проведення перепису хіба що скасовував ті норми, які суперечили шаріатові та засадам османського права. А інші він записував і передавав у столицю для санкції султана. У пізніших переписах могли бути проведені певні зміни або ж османські норми могли замінити старі правила. Після завоювання Східної Анатолії у 1517–1518 рр. та Іраку у 1537 р. Османи зберегли закони правителя Ак-Коюнулу Узун-Гасана. Так само вони зберігали закони мамлюцького султана Кайит Бая у Єгипті й Сирії. Втім, після 1540 р. суто османські правила замінили кодекс Ак-Коюнулу. Хоч податкові нормативи для Угорщини у другій половині XVI сторіччя були по суті османські, деякі з найважливіших податків усе-таки були пережитками або модифікаціями норм ще від часів угорських королів. Після завоювання Кіпру та Грузії там негайно було запроваджено османські закони, як це було зроблено і в Угорщині. Однак, і це є напевно,

у раніші періоди місцеві норми, закріплені на практиці, посідали помітніше місце в османських нормативах і дійсно справили великий вплив на розвиток типово османського кануну³.

Османи також зберегли незмінними від часів, що передували завоюванню, законоположення, що регулювали статус певних суспільних груп. У Сербії та Боснії старі османські статuti копалень та декрети стосовно організації волохів були точним перекладом більш ранніх місцевих законів. Коли у середині XVI сторіччя ця місцевість більше не була кордоном, волохи стали суб'єктом звичайних османських законів стосовно до реайї⁴.

Відповідальний за перепис міг написати султанові рекомендацію відмінити або переглянути закон, вказавши відповідні підстави. Необхідність у цьому, звичайно, виникала через скарги місцевого населення або ж через потребу збільшити прибуток. Якщо султан приймав скарги місцевого населення й видавав фірман, закони тієї провінції виправлялися відповідним чином. Отже, нові переписи відігравали вирішальну роль у встановленні або модифікації законів для певної місцевості.

Кадастровий перепис складався для кожного *санджаку*⁵ – головної адміністративної одиниці в Османській імперії. Й від часів Баєзіда II у звичай увійшло подавати на початку кожного з цих переписів канун-наме даного санджаку, згідно з яким могли полагатися місцеві суперечки. Головною метою санджацьких канун-наме було показати норми та способи збирання податків у тімарах. У зв'язку з цим вони подавали закони користування землею та її передачі, а також правовий статус та винятки з нього для реайї. Зрідка у них подавалися окремі списки ринкових та митних зборів у містах. Іноді вони містили карні закони або закони, які регулювали статус військового стану.

Хоч у кожному санджаку були свої законоположення, всі вони склали підвалини канун-і-османі. Фактично це була специфічна османська правова система, яка мала фундаментальне значення для політичного режиму, тому османці вважали будь-які звичаї, що суперечили цій системі, незаконними нововведеннями. Два канун-наме Мегмеда Завойовника уперше систематизували це зібрання законів – канун-і османі.

Перша з цих збірок, видана одразу після завоювання Константинополя, стосувалася реайї. Перші розділи її містили карний кодекс, який стосувався всієї реайї, але деякі розділи з оподаткування нарізно трактували мусульман та християн. Насамперед йдеться про податки реайї, що збиралися на користь тімаріотів, систематизовані відповідно до кадастрових переписів, таких як податки від реайї, десятини, трудові повинності і ринкові збори. Це канун-наме є кодифікацією законів, що були чинними аж до часів Мегмеда Завойовника, і тому природньо, що в них відчуваються місцеві впливи.

Друге канун-наме Завойовника (приблизно від 1476 р.) припадає на останні роки його панування й стосується державної організації. Нішанджи, який уклав його, написав у вступі, що він за володаревим наказом зібрав закони султанових прабатьків і що сам султан вніс декілька додатків. Письмовий наказ Мегмеда на початку роботи затверджує цю кодифікацію; наприкінці написано так: «Ось як упорядкована держава. Нехай же мої сини, які придуть після мене, докладуть сил для її поліпшення». Це канун-наме представляє головних службовців уряду й Палацу разом з їхніми повноваженнями, можливостями кар'єри, рангами, посадовою платнею та пансіонами, протоколом та покараннями. Воно виразно висловлює концепцію султана як центру правління й джерела будь-якої влади з системою протоколу, в основу якої покладено ступінь наближення до султана. Ці концепції й форми є суто турецько-ісламські, а не візантійські, як інколи вважалося⁶.

Разом з цими загальними канун-наме Завойовник видав декілька правових постанов стосовно копальень, грошового обігу, карбування монети, податків, монополій та збирання певних податків, а також нормативи, що регулювали статус окремих верств⁷. Ці закони й нормативи, що залишалися чинними із незначними виправленнями до XVII сторіччя, несуть на собі помітний відбиток місцевих впливів.

Хоч пізніші додатки й поправки розширили межі компетенції канун-наме Завойовника, що регулювало статус реайї, воно залишилося серцевиною османського кануну. Перші суттєві додатки, певно, були зроблені ще перед 1501 р., у часи Баезіда II.

Основні принципи канун-наме були сформульовані перед кінцем XIV сторіччя навіть ще до їхньої кодифікації у канун-наме Мегмеда Завойовника й канун-наме санджаків Румелії та Анатолії. У XVI сторіччі канун-наме для бейлербеїліків Анатолії та Руму (Амасья-Сівас) було розширено, щоб включити до них норми для провінцій Східної Анатолії, Сирії, Кіпру та Грузії. Так само канун-наме санджаку Румелії створив правовий базис для Угорщини.

За канун-наме кінця п'ятнадцятого сторіччя базовим принципом османського кануну було те, що «реайя та земля належать султанові». Таким чином, ніхто не мав права на землю та селянство і реально не розпоряджався ними без спеціального на те доручення султана. На цьому принципі ґрунтувався абсолютний суверенітет султана в імперії, чим було скасовано всі інші правові форми власності у провінціях. Це дозволило йому запровадити тімарну систему й утримувати під певним контролем вакфи та приватні помістя. Це було справжнім наріжним каменем самодержавного та централізованого османського режиму.

Канун-і-османі по суті засуджував примусову працю та службу, замінюючи їх у більшості випадків грошовими зборами. Він запровадив систему оподаткування, яка на загал була простішою й менш придатною для зловживань, ніж попередні системи феодалних повинностей⁸. Лише тоді, коли цього вимагали інтереси імперії, населення обкладалося надзвичайними продовольчими поборами й трудовими повинностями, але тільки після того, як султан видавав спеціальний декрет; у будь-який інший час державні службовці купували провізію в реайї за ринковими цінами. Ці заходи мали на меті перешкодити військовому класові чинити утиски селянству і тому керівними принципами податкової системи було оподаткування згідно з достатком й зиск згідно з законом. Османський канун надавав великої ваги визначенню обсягу кожного податку, часу й способу його збирання, а також містив умови, як запобігати стягненню одного податку двічі під різними назвами. Він надавав пільги неоплачуваним священнослужителям, старим та немічним, жінкам та дітям.

Карний кодекс застосовувався по всій державі. Це був кодифікований канун, що доповнював шаріат і яким відали кадії. За тяжкі злочини, такі як вбивство, згвалтування, грабунок із застосуванням сили чи розбійництво, він приписував смертну кару або покалічення й забороняв владі приймати грошові штрафи замість покарання. Окремі розділи трактують справи з перелюбництвом, фізичними ушкодженнями, вживанням вина та різноманітними видами крадіжок, що приписували в якості покарання грошові штрафи або биття. Карний кодекс був побудований відповідно до таких принципів, як *lex talionis* («око за око» – прим. перекл.), на якому також базувався закон шаріату, та фіксовані штрафи і покарання, які шаріат чітко не визначає. Наприклад, за крадіжку коня злочинцю відрубували руку або він сплачував еквівалентний вкраденому штраф, встановлений на рівні двісті акче, тобто п'яти золотих дукатів. За пияцтво кадій призначав певну кількість ударів палицею, а султанський закон фіксував ще й штраф. Шлюбна невірність каралася залежно від статку перелюбників – триста акче з багатіїв, двісті з підданих середнього статку й сто з бідних. За незаконні статеві стосунки неодружені каралися на сто, п'ятдесят, сорок або тридцять акче залежно від статку.

Звичайними формами тілесних покарань було відрубання руки або ноги, заслання на галери та побиття. Різні види побиття або грошові штрафи замість них були покараннями за незначні злочини. Влада використовувала тортури, щоб примусити злочинців зізнатися, а смерть від тортурів не розслідувалася. Якщо злочинця не було знайдено, могла бути покарана ціла громада, скажімо село. Суворість покарання варіювалася відповідно до того, хто скоїв злочин – чоловік чи жінка, вільний чи раб, одружені чи

самотні, мусульмани чи немусульмани; останні з названих у цих парах платили половину суми штрафу.

Імперська рада у столиці або ради на чолі з керівниками військових організацій, до яких вони належали, судили представників військового стану. У справах стосовно суспільного ладу султан, його везіри чи інші представники його авторитету могли виносити вироки або дарувати прощення, не обмежуючись рамками канун-наме. Безкровні страти шляхом задушення тятивою лука були зарезервовані для членів династії та службовців вищого рангу.

Османи надавали великого значення прецеденту й наділяли суддів широкими правами діяти на власний розсуд, часто рекомендуючи їм у фірманях діяти згідно із «законом, що звичайно застосовується». Канун-наме Сілістри, що датується роками правління Сюлеймана I, пише так:

У ситуаціях, стосовно яких канун-наме не містить чіткої письмової настанови, кадій мусить офіційно донести про цю справу до столиці. Діючи у відповідності з командою, він приймає рішення, що розв'язує проблему. Він мусить занести це рішення до судового реєстру і діяти у подібних випадках відповідним чином.

Офіційний диплом султана призначав кадіїв керуватися й виконувати як шаріат, так і канун. Вони мали у своєму розпорядженні зібрання султанського кануну, які не обов'язково мусили бути офіційно завіреними копіями. Кадії просто заносили до своїх офіційних реєстрів щойно одержані законодавчі накази, відповідно до яких їм належало діяти. Вони могли, якщо хотіли, зазначати ці нововведення у своїх особистих списках канун-наме. Османський закон був, таким чином, у стані постійного розвитку, й сотні анованих канун-наме, що дійшли до нас, є важливим джерелом для історії.

Жодну звинувачувану особу не можна було покарати без письмового вироку кадія. Виконання вироків було прерогативою беїв, проте без вироку кадія вони не могли стягнути і найменшого грошового штрафу. Закон навіть вимагав, щоби капикулу, які за наказами султана прибували на здійснення вироку, повинні були приводити звинувачуваних до місцевого кадія й дістати його особистий вирок.

У випадках, коли цивільний закон підпадав під дію шаріату, сам султан мусив поважати рішення кадія. Наприклад, у справах про спадок, де не було явних спадкоємців, заповідана власність залишалася в руках судді протягом року і Скарбниця могла вимагати її лише після закінчення терміну. Кадій записував і утримував для безпеки справи на власність будь-якого померлого іноземця-немусульманина, доки не з'являвся спадкоємець. Закон забороняв Скарбниці конфісковувати таку власність.

Такими є ідеальні форми османського права. Фактично ж султанам іноді доводилося видавати *адалет-наме* – укази, що відміняли зловживання місцевої влади. Найчастіше це було пов'язано з випадками, коли кадії та інші офіційні особи засуджували когось до примусової праці, обкладали реайю незаконними продовольчими поборами або незаконно збільшували розміри штрафів та податків.

Розділ 11

ПАЛАЦ

У близькосхідній державі ступінь наближення до суверена визначав важливість земель та осіб. Провінції були «добре береженими панствами» володаря, а місто, де він проживав, було «сходинкою його трону» або «оселею його султанату». Його палац був джерелом усякої влади, ласки й щастя. Управління здійснювалося біля воріт його резиденції, а службовці були його рабами.

Османський Палац у Стамбулі, як і палаци у Ктесіфоні чи Багдаді (йдеться про палац сасанідських шахів Так-і-Кісра, збудований у Ктесіфоні у III – V ст., та палаци аббасидських халіфів IX – XIII ст. у Багдаді – прим. перекл.) перед тим, блискуче висловлювали цю ідею. Турки, як і візантійці, ніколи не вважали імперського претендента законним сувереном, доки той не забезпечував за собою столиці або місцевості, що вважалася придулом священної влади. Із захопленням Константинополя – оседку візантійських імператорів – Мегмед Завойовник став вважати себе законним спадкоємцем Римської імперії, проголосивши при вступі до міста: «Віднині моїм тронем є Стамбул». Він наказав негайно збудувати палац у центрі міста на *forum Tauri* (палац не зберігся донині, і тепер на цьому місці Стамбульський університет – прим. перекл.). Османськими столицями до того були Бурса в Азії у 1326–1402 рр. й Едірне у 1402–1453 рр. Нова столиця перекинула міст між двома континентами.

Спорудження Палацу було завершено у 1455 р., але невдовзі він перестав подобатися Завойовникові. Почуваючи себе незахищеним у центрі міста, він наказав 1459 р. побудувати новий палац на виступі, з якого було видно Босфор та Мармурове море. На 1464 р. головну частину палацу було вже збудовано, а до 1478 р. було зведено й окружні мури. Новий палац утворював окреме місто із садами, мисливськими угіддями та павільйонами, і на цілих чотири століття він став резиденцією османських султанів.

У плані Палац нагадував стару царську резиденцію в Едірне. В ньому були Внутрішній – *ендерун* – та Зовнішній – *бірун* – відділи. Над імперською радою була поставлена вежа, прозвана Домом Справедливості, що

символізувало ідею, згідно з якою правитель мусив бачити усі кривди, за-подіяні його підданим.

Своє приватне життя султан провадив у Внутрішньому Палаці, що являв собою широкий двір, оточений зусібіч гаремом та іншими апартаментами. Усі служби та установи, що відповідали за зв'язки султана із зовнішнім світом, займали другий двір. Зв'язував обидва двори портал, названий Брамою Щастя, де султан приймав людей, чинив справедливість, керував урядом і спостерігав церемонії сидячи на троні, що встановлювався для таких випадків. Праворуч від Брами Щастя стояла палата, де засідала імперська рада; позаду її була тронна кімната, де султан приймав до-стойників держави та іноземних послів.

Султанський Палац був справжнім центром уряду. Губернатори, воєначальники й інші виконавці монаршої волі виходили з Палацу й залишалися султановими слугами й рабами. Таким чином, Палац був більше, аніж монаршою резиденцією. В ньому раби султана одержували спеціальну освіту, по закінченні якої їх призначали на вищі посади у державі. Ця система, відома як система невольників – кулів, була підвалиною Османської держави. Паоло Джовіо 1537 р. описав кула як «того, який сліпо й беззаперечно підкоряється волі та команді султана».

Як і в аббасидському халіфаті та ісламських султанатах у Єгипті та Ірані, османи створили невольницьке військо та довірили адміністративні посади спеціально навченим невольникам, оскільки султан, наділяючи владою тільки тих, хто був зобов'язаний їм безмежною покірністю, забезпечував його абсолютне правління. «Він – султан – безпечно може піднести їх та знищити».

У стародавньому Ірані панівні ахеменідські племена володіли численними невольницькими військами, а турецько-монгольські володарі Центральної Азії залучали до своїх особистих дружин вождів переможених племен.

Османці перейняли невольницьку систему в інтелігентний та далекосяжний за своїми наслідками спосіб. Уже в 1430-х рр. учений Язиджиоглу міг написати, що султан здобував владу, лише захопивши до своїх рук Скарбницю та невольників. На початку наступного століття Ібн Кемалю довелося відзначити, що оскільки всі раби на султанській службі були рівні, жоден з них не міг панувати над іншими чи самому жадати султанату. В Європі Макіавеллі вірно зауважував, що Османська імперія була абсолютною монархією, могутність якої спиралась на невольництво.

Доосманські ісламські держави використовували рабів головню для військової служби. Бюрократія, з якої обиралися везіри, залишалася в руках місцевих мусульман, насамперед улемів. Османи керувалися цим принципом до самої середини XV століття, коли Мегмед Завойовник почав

наділяти своєю монаршою владою здебільшого рабів. Всі його великі везіри походили з невільників до призначення Нішанджи Мегмеда, бюрократа з однієї старої конійської сім'ї, який призначав бюрократів та улемів на посади везирів. Однак по смерті Завойовника яничари, підбурені пашами, які походили з невільників, убили Нішанджи Мегмеда й проволочили його труп по вулицях Стамбула. Вони примусили нового султана погодитися на те, що відтоді він ставив би на посади великого везіра тільки людей невільницького стану.

У XIV сторіччі більшість з цих рабів була з військовополонених, тому що за шаріатом п'ята частина від усіх військовополонених була султановою власністю. Водночас дітей знатних родин у новозавойованих країнах нерідко забирали до Палацу заручниками. Невільницькі ринки були іншим джерелом. За одним спостереженням, у XVII сторіччі тільки у Стамбулі щороку проходило двадцять тисяч бранців. Однак у XV – XVI століттях податок з султанських підданих – девшірме – постачала більшість рабів, і тогочасні записи вказують, що ця система вже діяла наприкінці XIV сторіччя.

У XVI сторіччі, коли треба було зробити набір, спочатку для кожної округи султанським ферманом призначався комісар та яничарський офіцер. Під наглядом місцевого кадія та сіпага ця комісія скликала у кожному селі всіх хлопчиків віком від восьми до двадцяти років разом з їхніми батьками й відбирала підходящих. Набір включав самих тільки дітей християн землеробів, за винятком дітей городян та хлопців, які були єдиною дитиною в сім'ї. Комісія записувала ім'я та прикмети кожної дитини у реєстрі і відправляла групи по сто – сто п'ятдесят дітей до яничарського аги у Стамбул.

Османське джерело початку XVII сторіччя¹ пояснює, чому девшірме не поширювалося на мусульман турків, так: «Якщо їм доведеться стати рабами султана, вони зловживатимуть своїми привілеями. Їхні родичі у провінції гнобитимуть реайю і не платитимуть податків. Вони почали б виступати супроти санджак беїв і ставали б повстанцями. Але якщо християнські діти переходять на іслам, вони стають ревними у вірі й ворогами своїх родичів». Тільки у Боснії на верненні на іслам сім'ї віддавали дітей у яничари.

Уряд вважав девшірме надзвичайним податком на реайю, а не поневоленням своїх підданих. Це був необхідний суворий захід, і хоч деякі сім'ї, особливо з бідних гірських округ, віддавали своїх дітей з власної згоди, джерела засвідчують, що люди звичайно прагнули уникнути девшірме. Набори проводилися раз на три–сім років, залежно від потреби. Одне джерело оцінює щорічну кількість набраних під час девшірме хлопців у тисячу – для XVI сторіччя; інше джерело встановлює три тисячі щороку.

Коли юнаки прибували у Стамбул, найкращих з-поміж них відбирали до *ічогланів*, тобто пажів до Палацу, причому інколи й султан особисто

керував відбором. Тоді ічоглани йшли до палаців у Стамбулі та Едірне, щоб одержати спеціальне навчання. Решту ж віддавали за один-два золотих дукати у найми до турецьких селян в Анатолії перед тим як вони вступали до яничарського корпусу. За османськими джерелами, цю практику започаткував Мегмед Завойовник, щоб навчити хлопчиків турецької мови і турецьких звичаїв. Під суворим наглядом євнухів пажі від двох до семи років навчалися в своїх учителів і лише потім проходили другий відбір, що називався *чикма*. Найздібніші вступали на службу до двох палат у султанському палаці – Великої та Малої; решта вливалася до кавалерійських загонів капикулу. У XVI сторіччі у двох палатах Палацу було до семисот пажів. Впродовж навчання вони водночас вправлялися у верховій їзді, стрільбі з лука, фехтуванні, боротьбі та *джіріді* (гра на конях з дротиками – прим. перекл.). Кожен також вивчав ремесло чи мистецтво, до якого він виявляв нахил.

Європейські спостерігачі занотовують, що до вдачі й здібностей кожного хлопця пильно придивлялися². Тих, які виявили здібності до релігійних наук, готували до релігійних професій; вдатних у каліграфії готували до кар'єри у бюрократії. Султани, особливо Баезід II, який іноді приходив особисто, щоб їх випробувати, проявляли великий інтерес до їхнього навчання.

За Менавіно, який сам був ічогланом, навчання при Палаці було спрямоване на те, щоб виховати «державного мужа-воїна і ревного мусульманина, і який водночас повинен володіти пером і вишуканою мовою, бездоганними манерами та високими моральними якостями». Проте фундаментальною метою було прищепити їм повну покору та лояльність султанові. Вони пізнавали, що смерть на султанській службі була найвищою чеснотою.

Ак-агу – білі євнухи Палацу – пильно стежили за дисципліною пажів. День пажа був розписаний до останньої хвилини. Вони прокидалися, спали, їли, відпочивали й грали у призначений час; їм не дозволялося розмовляти де й коли їм заманеться; їм відмовлялося виходити за межі Палацу. Вони жили холостим життям, залишаючись звичайно при Палаці до двадцяти п'яти – тридцяти років. Кожний їхній рух був під контролем, порушення правил каралося відповідно до вчинку – доганою, побиттям, вигнанням або смертю.

У часи султана Селіма I було сорок ак-агів, які служили під орудою *капи-агаси* – головного білого євнуха, який наглядав за цілим Палацом і був там абсолютно довіреною особою султана. Він давав султанові рекомендації в усіх призначеннях та підвищеннях по службі у Палаці й був його повіреним у державних справах. Однак із збільшенням впливу жінок Палацу *гарем-агаси* (гаремний ага або *кизлар-агаси* – прим. перекл.) – чор-

ний євнух гарему став незалежним від капи-агаси, а інколи й могутнішим за нього.

Зазвичай пажі відбували чотирирічне навчання в одній з палат і після наступного відбору найбільш путящі потрапляли до палати, призначеної для служби при султані, а решта йшла у кінноту.

Служба при султані складалася з чотирьох палат, а саме: *Хас-Ода* (Приватна Палата), *Хазіне* (Скарбниця), *Кілер* (Комора) та *Сеферлі-Ода* (Похідна Палата). Пажі, які вивчалися у Малій та Великій палатах, служили при одній з трьох останніх палат, а потім після чергового іспиту могли дістатися вище – до Приватної Палати. Сорок пажів Приватної Палати перебували безпосередньо при султані й відповідали за його туалет, одяг та зброю, а також несли варту уночі. *Хас-ода-баши* – Завідувач Приватної Палати був найближчою особою султанові і невідлучно знаходився при ньому. Після капи-агаси він був найвпливовішим службовцем Палацу. У 1522 р. Сюлейман I навіть підніс свого хас-ода-баши Ібрагіма на посаду великого везіра.

Нижче за хас-ода-баши у Приватній Палаті були *сілягдар*, який супроводжував султана із його мечем; *рікябдар*, стремений султана; *чухадар*, який дбав про зовнішнє вбрання султана; *дюльбенд-оглани*, який відповідав за його білизну; та *сір-кятібі*, його утаємничений писар.

У Скарбничій Палаті, де знаходилися султанові коштовності, звичайно було зайнято шістдесят пажів. У Коморі було зайнято персонал з тридцяти пажів, після 1679 р. їхня кількість зросла до тридцяти чотирьох; вони готували страви для султана. На початку XVII сторіччя було створено Похідну Палату шляхом об'єднання в одній палаті пральників, банників, цирульників, музик, співаків та інших. На 1679 р. до цієї групи входило усього 134 особи. Після служби у цих палатах найздібніші вступали до Приватної Палати, а решта приєднувалася до султанової кавалерії.

Пажі, які нарешті виходили з Приватної Палати старшими агами, призначалися на посади губернаторів провінцій, на керівництво служб у Зовнішньому Палаці або командування у яничарському війську та султанській кавалерії. Пажів у цих Палатах нараховувалося 80 осіб у 1475 р., 488 – у 1568 р. та 900 – у 1612.

Байдуже, чи хлопці були греками, сербами, болгарами, албанцями, угорцями або русичами (*рус*), вони поривали усі зв'язки зі своїм минулим. У Палаці вони діставали глибоку мусульмансько-турецьку освіту, і всі їхні вчителі були турками й мусульманами. А передусім вони були рабами турецького султана, утворюючи навколо нього імперську групу, що цілком залежала від його волі. Вони ніколи не вважали анатолійських турків собі за рівню. Для них, як і для династії, Священна війна була найвищим ідеалом, щось на зразок згуртовуючої ідеології.

ЕНДЕРУН (Внутрішня Служба)

а) Аги

Капи-агаси (Ага воріт)
 Сарай-агаси (Палацовий ага)
 Ак-хадимлар (білі євнухи)
 Хас-ода-баши (Завідувач приватними покаями султана)
 Сілядар (Завідувач особою зброєю султана)
 Чухадар (Завідувач одягом султана)
 Рікябдар (Стременний султана)
 Дюльбєнд-оглани (Постільничий султана)

БІРУН (Зовнішня Служба)

а) Аги

Енічєрі-агаск (Яничарський ага)
 Міралєм (Завідувач штабдартом)
 Капиджи-баши (Головний воротар)
 Мірахур (Конюшенний)
 Чакірджи-баши (Головний сокольник)
 Чашнігір-баши (Головний куштувальник)
 Аги султанської кавалерії
 Чавуш-баши (Головний Чавуш)
 Мютеферрікалар (Еліта)
 Бостанджи-баши (Головний садівник)
 Капиджилар-кетхюдаси (Воротарний інтендант)
 Джебеджі-баши (Головний зброяр)
 Топчулар (Головний гармаш)
 Арабаджи-баши (Головний візник)

б) Вищі Палати

Хас-ода (Приватні покої)
 Хазіне (Скарбниця)
 Кілер (Комора)
 Сеферлі-ода (Похідна Канцелярія)

в) Нижні Палати

Бююк-ода (Велика Палата)
 Кючюк-ода (Мала Палата)

г) Аджемілер (новачки у школі пажів)

БЕЯЛЕТ

(Провінційна адміністрація)

Бейлербеї
 Бейлербеї
 Бейлербеї або санджак-беї

Бейлербеї або санджак-беї
 Бейлербеї або санджак-беї

Санджак-беї або субашії

Субашії,
 Санджак-беї

Субашії

Субашії або сіпаги-тімариюти

Сіпаги-тімариюти

Сіпаги-тімариюти

б) Військові підрозділи капікулє

Сіпагілер (шість загонів вершників)
 Джебеджілер (зброярі)
 Топчулар (гармаші)
 Арабаджилар (візники)
 Енічєрілер (яничари)

в) Палацові службовці

Капиджилар (воротарі)
 Хас-ахур-хадемєсі (Служба Приватних кінських стаєнь)
 Ашчилар (кухарі)
 Бостанджилар (садівники)

г) Аджемі огланлар (новобранці яничарського корпусу)

д) Тюрк огланлари (новобранці — наймити в Турецьких сім'ях)

Невільники та новобранці-девшірме

До Зовнішньої Служби входили усі органи, що відповідали за зв'язки султана із зовнішнім світом, включно з урядовими та церемоніальними структурами та постійним військом султана. Серед службовців різноманітних груп були *міралем*, *капиджи-баши*, *капиджилар-кетхюдаси*, *мірахур*, *чакирджи-баши*, *чашнігір-баши* та *чавуш-баши*. На додаток ще були військові командири – ага яничарів, *сіпагі-бьолюклері-агалари* – командири загонів кінноти султана, *джебеджі-баши* – головний зброяр, та *топчу-баши* – головний гармаш. Нижче описуються обов'язки старших службовців.

Міралем був завідувачем символів влади султана – штандарта, бунчуків, наметів та військової музики. Саме він церемонійно вручав новопризначеним губернаторам штандарти та бунчуки, котрі символізували владу султана. На початку XVII сторіччя він мав під своєю орудою 1063 слуги, з яких 835 були наметовою прислугою султана.

Капиджи-баши – головний охоронець воріт – командував сторожею воріт, яка охороняла зовнішні проходи до Палацу. Ця група була організована у військові загони і складалася з 500 вояків у 1510 р. та 2007 у 1660 р. На помічника капиджи-баши, капиджилар-кетхюдаси, лягав обов'язок разом із чавуш-баши зберігати порядок та дотримувати протоколи на засіданнях імперської ради. Це він викликав та вводив позивачів до імперської ради та керував виконанням вироків на побиття. Йому підпорядковувались командири загонів, також прозвані капиджи-баши. Уряд використовував їх у посольствах, для донесення наказів губернаторам, як інспекторів, а також при виконанні покарань.

Мірахур та його помічник, молодший мірахур, відповідали за тварин, конюшні, візки та паланкіни як усередині Палацу, так і за його воротами. Його відділ нараховував 2800 осіб у 1540 р., збільшившись до 4322 на початок XVII сторіччя. До нього входили поряд з різними слугами конюшенні, шорники, ковалі, ветеринари та погоничі мулів. У 1547 р. на провінції існувала споріднена служба, до якої було залучено кілька тисяч чоловік, що займалися доглядом за пасовиськами та утриманням тяглих та верхових тварин.

Чакирджи-баши – головний сокольничий – очолював службу, що опікувалася царськими полювальними птахами. Крім трьох її підрозділів, у Палаці існувала також підпорядкована йому служба на провінції. Реайя, що працювала на цей підрозділ, за участь у ловах та тренування соколів була увільнена від податків. У 1564 р. в підрозділі служило 3500 чоловік.

Чашнігір-баши – головний куштувальник – та люди під його командою подавали страви членам імперської ради, які снідали та обідали у залі ради, а також прислужували на учтах, які влаштовувалися у залі ради для іноземних послів.

Чавуш-баши командував чавушами, яких нараховувалося 300 у XVI столітті й 686 – 1670 р. Вони пильнували за дотриманням дисципліни та протоколу на засіданнях імперської ради та під час церемоній у Палаці, під час воєнних кампаній стежили за дисципліною, служили при посольствах і виконували місію кур'єрів, а також доставляли накази у провінції, вручали нагороди та звільняли з посад.

Сини пашів та васальних панів утворювали окрему групу у Зовнішній Службі, відому як *мютеферріка*. Члени корпусу одержували щоденну платню й брали участь у церемоніях у своїй блискучій уніформі.

Шестеро цих офіцерів разом з агою яничар та командирами загонів султанової кінноти тішилися привілеєм їхати під час кампаній поряд з султаном, а відтак були відомі як «аги стремени». Коли вони одержували посади поза межами Палацу, то ставали санджакбеями або бейлербеями, а їхні підлеглі наділялися тімарами у провінції.

Підрозділи другого рангу із Зовнішньої Служби включали садівників, які працювали у садах при Палаці у Стамбулі, кухарів, які працювали на кухнях Палаці, шевців та інших ремісників. Таблиці 1 та 2 дають уявлення про відносну важливість цих різноманітних служб.

Т а б л и ц я 2. Порівняльна таблиця чисельності персоналу, зайнятого в службах Палацу у різний час

	1480	1568	1609	1670
Яничари	10 000	12 789	37 627	53 849
Аджемі огланлар (новобранці)	?	7 745	9 406	4 372
Бостанджилар (садівники)	?	?	?	5 003
Джебеджілер (зброярі)	?	789	5 730	4 789
Топчулар (гармаші)	100	1 204	1 552	2 793
Топ-арабджилари (візники гармат)	?	678	684	432
Ахур-хадемлері (конюшенні)	800	4 341	4 322	3 633
Ашчілар (кухарі)	120-160	629	1 129	1 372
Егль-і-гіреф (ремісники)	?	647	947	737
Терзілер (кравці)	200	369	319	212
Чадир-мегтерлері (наметники)	200	620	871	1 078
Алем-мегтерлері (прапороносці)	100	620	228	102
Сіпаги (кавалерія)	3 000	11 044	20 869	14 070
Капиджилар (воротарі)	400 (?)	?	2 451	2 146
Капиджи-башилари (командири сторожів воріт)	4	?	?	83
Мютеферрікалар (елітні пажі)	?	40	?	813
Чавушлар (гінці)	400	?	?	686
Терсане-неферлері (робітники Арсеналу)	?	?	2 364	1 003
Шікяр-халки (сокольничі)	200	?	592	?
Чашнігірлер (куштувальники)	20	?	?	21
Саккалар (водоносі)	?	25	?	30

Члени різних груп могли у встановлені проміжки часу дістати підвищення або проходили через іспит – чикму. У XVI сторіччі ці промоції та переходи відбувалися раз на два – п'ять років, а в наступному столітті – кожні сім – вісім років. По вступі на престол кожного нового султана влаштувалася чикма, що охоплювала більшу частину персоналу Палацу. Коли 1649 р. на троні посів Мегмед IV, близько трьох тисяч пажів були переміщені на службі. Таблиця 1 дає схему службових переміщень під час чикми.

Детальна система протоколу та просування по службі визначала місце кожного в цій організації. Вікова вислуга була загальним правилом для посадового підвищення, але траплялось, що особа видатних здібностей піднімалася по службі швидше. Кожна особа отримувала поденне утримання залежно від її рангу. У XVI сторіччі новобранці у будь-якій Палаті одержували по вісім акче на день, а хас-ода-баши діставав сімдесят п'ять. Одяг роздавався чотири рази на рік. Аги, які досягали певного віку, увільнялися на пенсію.

Аги, які служили намісниками провінцій, діставали досвід та вміння в адміністративних та воєнних справах. Найбільш заслужені могли дослужитися до бейлербея Румелії, старшого провінційного намісництва, з якого вони могли піднятися до рангу везіра в імперській раді у Стамбулі.

Лютфі Паша, один з великих везірів Сюлеймана I, описав в автобіографічному нарисі організацію життя у Палаці:

Той, хто написав цей твір, є найслабший з рабів Божих, Лютфі Паша, син Абдулмуїна. З щирості султанів мене, покійного, від пізніх часів султана Баєзіда – його оселею тепер є рай – було взято до Внутрішнього Палацу. В притулку Османської династії до мене було, дякуючи Богу, добре ставлення, і поки я був у Внутрішньому відділі Палацу, я вивчав багато різних наук. По сходженні на трон його величності Султана Селіма я залишив пост чухадара й вступив до Зовнішньої служби мютеферрікою з щоденною платнею 50 акче. Потім пости капиджи-баши, міралем, санджакбея Кастамону, бейлербея Карамана й Анкари і нарешті у часи нашого Султана Сюлеймана мені були жалувані посади везіра та великого везіра. Коли я, покійний та нікчемний, залишив Палац, я зійшовся з багатьма улемами, поетами та культурними людьми і усіма своїми силами намагався очистити мій характер примноженням моїх наукових знань.

Слухняність Лютфі Паши була типовим явищем. До XVII сторіччя непокійний паша був рідкісним винятком. Навіть тоді, коли капиджи-баши приходив із ордером на його страту, він прочитував свої молитви й приречено підставляв свою шию катові, знаючи, що ані місцеві люди, ані раби султана з його почту не ризикуватимуть заради нього й однією своєю волосиною.

Невільницька система вимагала, щоб усі, включно із султаном, неухильно поважали правила й традиції, що так само вшановувалися, як і кануни попередніх володарів. Як і пажі, султан особисто навчався зі своїми наставниками у певні дні тижня. Він мусив найретельніше дотримуватися церемоніалу, адже навіть слова, які він мав промовляти у певних випадках, були обумовлені існуючою практикою. Навіть у гаремі він не був вільний від умовностей. За винятком таких сильних особистостей, як Мегмед Завойовник, Селім I чи Мурад IV, османські султани були не набагато більше, ніж гвинтики в механізмі.

Пажі у цій зарегульованій невільницькій системі докладали старань, аби виділитися своїм розумом та здібністю серед рівних собі, і проживали своє життя із надією, що одного дня вони доскочуть великих нагород. Виховані з вірою, що вони працювали на шляху, вказаному Богом, вони відчували своїм обов'язком зробити Боже слово володарем світу. Це надавало сенсу їхньому життю.

Персонал Палацу супроводжував султана у походах без будь-яких змін в організації. Пажі одержували зброю і коней, і фактично кожна їхня група була організована як окремий військовий підрозділ. У битві біля Мезьокерестеша 1596 р. втручання в останню мить десятитисячного корпусу з Палацу вирішило результат битви.

З часу Макіавеллі європейські монархи почали цікавитися османською невільницькою системою. У 1624 р. М. Бодье писав, що «порядок та метод, за яким ці юнаки навчаються, доводять, що турки не затримали в собі ніякого варварства, окрім свого імені». В описі османської невільницької системи 1688 р. англієць Пол Ріко згадував про неї, що «коли добре обміркувати й зважити, то це була одна з наймудріших інституцій в світі, і не найгірша опора Османської імперії». Ідея Лайбайєра, що ця система буцім розвинулася з Платонової Республіки, є цілком безпідставною³.

Гарем – секція, призначена для султанових жінок та сім'ї, утворювала собою окремий палац у Палаці, і була, як і в кожному турецькому домі, приватним місцем, забороненим для входу будь-кого з чужих. Його організація довершувала невільницьку систему. Це аспект її характеру був забутий у морі фантастичних легенд, а насправді організація гарему була паралельна до організації пажів.

Жінки для султанового Палацу ретельно відбиралися серед військовополонених або купувалися на невільничих ринках. Однак жінки не підлягали девшірме. У 1475 р. у Палаці Топкапи було 400 невільниць і 250 у Старому Палаці. Усі ці дівчата, як і пажі, проходили тривалий період навчання та підготовки. Коли вперше вони прибували до Палацу, то жили разом у двох великих кімнатах, Більшій та Меншій Палатах; їх звали *аджемі* – новобранками. Під суворим наглядом *кягья-кадин* – головної нагля-

дачки – вони виростали витонченими та вмiлими. Вони вивчали основи iсламу, водночас набуваючи вмiння шити, гаптувати, танцювати, співати, грати на музичних iнструментах, ставити ляльковi вистави чи розповiдати казки – вiдповiдно до iхнiх нахилiв. Адже мi у належний час досягали рангiв *джаріе*, *шагір*, *гедіклі* та *уста*. Варто зауважити, що ця ієрархія й три останні терміни вживалися й для цехової організації, так само їх вживали і в бюрократії. За османською практикою, кожна професія і кожне ремесло вивчалось за системою від учня до майстра. Так само, як пажі піднімалися від Комори до Приватної Палати, уста відбиралися з-поміж рядів гедіклі, щоб нести спеціальну службу в султана. Жінки з цієї групи, яких султан вибирав для свого ложа, удостоювалися почесним титулом *хас-одалик* чи *хасекі*.

До Сюлеймана I османські султани брали також дочок іноземних правителів як канонічно законних дружин. Сюлейман уклав релігійний шлюб із русинкою-невільницею Роксоланою, відомою як Хуррем Султан, але у період 1574–1687 рр., коли вплив *валіде-султан* (посада і титул матері правлячого султана, по суті голова гарему – прим. перекл.) став домінуючим у Палаці, султани більше не брали канонічно-легальних шлюбів. Та й самі валіде-султани не були законними дружинами за шаріатом. У XVII сторіччі Осман II та Ібрагім I як виняток одружилися по закону (султан Ібрагім взяв шлюб знов-таки з русинкою, яка ввійшла в історію під ім'ям Хатідже Турхан Султан і була матір'ю султана Мегмеда IV; вона збудувала у Стамбулі коло Галатського мосту велику мечеть, що нині називається Йені Джамі – прим. перекл.). Але попри це чотири хасекі (чотири було канонічно законною кількістю дружин в ісламі) носили титул *кадин* і перебували на особливому становищі.

Хасекі, яка народила султанові сина, діставала спеціальні привілеї. Церемонійно увіншана, одягнена у соболі, вона йшла на цілування султанової руки, для неї окремо влаштовувалися її приватні апартаменти. Перша жінка, яка народила сина, мала право старшинства над усіма іншими, вона носила титул *баиш-кадин*. Обслуга гарему, як і пажі, діставали поденну платню та належний одяг, причому кожен відділ мав свою особливу уніформу. Жінки, які досягали вищого рангу, ніж уста, прикрашали своє вбрання хутром.

Валіде-султан мала абсолютну владу всередині гарему, і головний чорний євнух – гарем-агаси або *дарюссааде-агаси* (дослівно – Ага Оселі Щастя) – посідав стосовно неї таке саме становище, як і головний білий євнух – капи-агаси – стосовно султана. В міру зростання впливу валіде-султан з 1574 р. так само зростав і вплив головного чорного євнуха, який став чи не найповажнішим службовцем у Палаці.

Розповідали, що коли жінки у гаремі чули цокання султанових черевиків, підбитих срібними гвіздками, вони мерщій ховалися з очей, тому що

зустрітися з ним віч-на-віч було образою для нього. Кожна жінка, яка зневажала правилами або ієрархією гарему, каралася, адже якщо б новачці вдалося запанувати у султановому серці, це підірвало б права старших уста, а разом і владу валіде-султан. Сама валіде-султан обережно відбирала уста, яким належало бути поряд із сувереном. Традиція оповідає, що у 1536 р. Роксолана, улюблена дружина Сюлеймана I, домоглася, щоб гарем перенесли із Старого Палацу до Нового і в такий спосіб здобула дедалі зростаючий вплив на султана та державні справи.

Бажаючи забезпечити трон для своїх синів, Роксолана влаштувала стра-ту Мустафи, сина своєї суперниці. Деякі з листів, що їх вона написала Сюлейманові, збереглися в архівах Палацу, і в одному з них вона писала:

Пане мій, ваша відсутність розпалила в мені вогнище, що не вгамовується. Пожалійте цю страдницьку душу і прискіпіть свого листа, щоб я могла знайти в ньому хоч малу втіху. Пане мій, коли ви читатимете мої слова, Вам захочеться, щоб Ви ще більше писали, аби висловити весь Ваш сум за нами. Коли я читала Вашого листа, Ваш син Мегмед та Ваша донька Мігрімаг були поряд зі мною, і сльози котилися з їхніх очей. Їхні сльози позбавили мене розуму ... Ви питаєте, чому я така невдоволена Ібрагімом Пашою. Коли, якщо Божа ласка, ми будемо знову разом, я поясню, і Ви дізнаєтесь про причину⁴.

Більшість дівчат з Палацу йшла заміж за пажів, коли ті залишали Палац для іншої служби.

Нарешті, слід зауважити, що не тільки султан, а усі ранги військового класу приймали невільницьку систему. Султанський палац служив взірцем для резиденцій везірів та державних мужів у столиці та намісників у провінціях. Закон вимагав, щоб на провінції бейлербеї, санджакбеї, субаши й навіть сіпаги у селах повинні були утримувати почт пропорційно до прибутків, одержуваних від їхніх ленів. Щоби збільшити свій вплив, деякі паші утримували капикулів понад обов'язкову кількість. Приміром, Рюстем Паша на час своєї смерті мав 1700 невільників.

Після кампаній паши рекомендували султанам пожалування тімарів своїм рабам, які відзначилися на службі. Таким чином, невільник залишав почт паши і ставав сіпагом. Пажі деяких везірів забиралися по смерті своїх господарів просто до імперського Палацу. Раби осіб, які належали до військового стану, так само мали військовий статус.

В османському суспільстві бути рабом султана означало почесність і привілей, тому насправді переклад слова «кул» як «раб» збиває з пантелику. Ісламський закон звичайно розглядав свободу як основний, а невільництво як проміжний стан. Він ставився до відпущення раба на волю як до акту милосердя, який релігія заохочувала. Канонічно законний шлюб із невільницею був можливий. Хоч турецькі сімейні традиції та племінні

узи надали османському суспільству його вигляд ще від самого початку, але вплив невольників у ньому поступово зростав. Матері та вихователі османських султанів звичайно походили з невольників, і Дука повідомляв, що Мурад II ставився до своїх рабів, як до братів. Колишні власники, однак, усе ще зберігали певні права над відпущеними рабами, особливо право на спадщину, і це був важливий фактор у поширенні невольницької системи. Купці віддавали перевагу торговим агентам, які були їхніми невольниками або відпущениками, і кадійські реєстри засвідчують, що відпущені невольники становили найбагатшу та найвпливовішу групу населення у великих османських містах.

Невольницька система була так само важливою в культурному, як і в політичному та економічному житті. Школа при Палаці виховувала митців та вчених так само, як і солдатів та адміністраторів, а ремісники, які працювали для султана, створили деякі з найпрекрасніших та найоригінальніших творінь османської цивілізації. Палац був головним творчим центром османської культури. Так, наприклад, великий архітектор Сінан (1490–1588) спершу прийшов сюди з Кайсері згідно набору девшірме. Всю свою професійну підготовку він одержав через багаторічний досвід, набутий у війську та архітектурному підрозділі Палацу. Згодом він став головним архітектором султана й автором багатьох робіт по всій імперії, включно й таких шедеврів, як мечеті Сюлейманіє та Селіміє у Стамбулі та Едірне. У Палаці вироблявся османський художній стиль та аристократичний спосіб життя, які султанські невольники розносили по всіх куточках імперії.

Класична османська література та архітектура розвинулися як двірцеве мистецтво. Починаючи з XV сторіччя, архітектори Палацу споруджували будинки у виразно османському стилі по всій імперії, від Коньї до Сараєво. Більшість поетів та письменників так чи інакше були пов'язані з Палацом. Бухгалтерські реєстри Баезіда II свідчать, що близько двадцяти поетів регулярно користувалися щедрістю султана. Історіографія діставала таке саме заохочення. Поряд із народними оповідками, написаними у ранній період простою турецькою мовою, двірцеві поети та письменники на службі у Мегмеда Завойовника складали твори високим стилем літературної перської мови. Невдовзі з'явилися й двірцеві оповідання, які хоч і були написані по-турецьки, та все-таки імітували барвистий перський стиль. З часом виникла й османська оригінальна історіографічна школа.

Османська культура залишалася за своєю сутністю двірцевою культурою і з цієї причини вона стала стерильною. У XVI сторіччі вона досягла своєї класичної довершеності, та оскільки була обмежена виключно службою для Палацу і замкненою для зовнішніх впливів, то поступово втрачала свою життєву силу.

Розділ 12
ЦЕНТРАЛЬНА АДМІНІСТРАЦІЯ

Імперська рада (діван-і-гюмаюн) та її склад

У близькосхідній державі підтримання справедливості вважалося найважливішою справою уряду. Хоч великий діван – попередник османського *діван-і-гюмаюн*, який збирався у певний час для вислуховування скарг народу та виправлення кривд, за походженням був вищим судом справедливості. Водночас він був вищим органом правління. Цей інститут відповідав близькосхідній концепції держави і утримував це значення від часу Сасанідів. У сельджуцькій Анатолії, що стояла найближче до османської практики, султан приходив на великий діван двічі на тиждень, щоб вислухати скарги гноблених. Випадки, що були в межах компетенції шаріату, відправлялися до кадія, а адміністративні справи розглядалися членами дівану. Лікар Баєзіда І єгиптянин Шемседдін писав:

Рано-вранці османський володар сідав на широкій софі, що стояла на підвищенні. Люди знаходилися на певній відстані, звідкіля їм було видно й чутно султана, і хто б не почувався скривдженим, підходив до нього й промовляв свою скаргу. Ця справа негайно розглядалася. Безпека в країні така, що ніхто ніде не торкнеться з горою нав'юченого верблюда, хазяїн якого залишив оце добро й поїхав!

Бертрандон де ла Брокьер відвідав палац Мурада II в Едірне й подав опис засідання тогочасного дівану:

Ми пройшли через перші ворота. Двері відчинялися всередину, охороняло їх близько тридцяти невільників, озброєних кийками. Коли якась людина захоче пройти без дозволу, вони тут же її попереджають, щоб та забиралася геть: якщо вона наполягає, вони виганяють її кийками ... Коли оголошений посол [Мілана] увійшов, вони примусили його сісти біля воріт. Коли б якийсь посол не прибув, а це буває мало не щодня, «il fait porte». «Faire porte» у Франції означало б «бути прийнятим у королівській присутності». Те, що ми називаємо «Court du Roy», турки називають «Порогом Пана». Коли входив султан, він проходив у бокову галерею, де для нього було приготоване місце. Це було

щось на зразок оббитої оксамитом софи, яка підносилася над землею на чотири-п'ять сходинок. Він сидів на ній за їхнім звичаєм, себто так, як кравці сидять за роботою. Тоді паши, які очікували в іншому місці поряд з галереєю, заходили й проходили перед султаном. Коли вони проходили в галерею, усі інші, хто звичайно відвідував диван, займали свої місця. Вони розмішувалися вздовж стін галереї якомога далі від султана².

Термін *капи* (Ворота, Порта – прим. перекл.) або *дергяз-і-али* – Високий Поріг – спочатку стосувався місця, де султан слухав скарги й вирішував державні справи, а згодом він став означати й самий Османський уряд.

Близько 1475 р. Мегмед Завойовник припинив особисте головування на засіданнях імперської ради. Однак оскільки він не міг занедбати фундаментальний обов'язок султана особисто вислуховувати скарги, йому зробили заготоване віконце в Домі Справедливості, з якого було видно палату ради. Через нього він міг вислуховувати петиції та стежити за ходом дискусій.

Одне західне джерело описує це віконце:

У кінці таємної галереї є маленьке квадратне віконце, яке служить для підслуховування. Це сплетена з лози решітка з занавіскою з крепу або чорної тафти, і прозивається воно «небезпечним вікном», тому що принц може, коли б йому не заманулося, слухати й бачити усе, що там відбувається, але самого його не видно і ніхто не знає, чи він є там. Було б вкрай небезпечно намагатися щось приховати або чомусь заважати, тому що на цих засіданнях вони обговорюють усілякі справи, як приватні, так і публічні³.

Коли достойники займали свої місця на імперській раді, скаржники діставали дозвіл заходити, й робота починалася. Імперська рада завжди зберігала цей характер верховного суду. Одного разу Мурад III залишив цей пункт для підслуховування, щоб зайняти місце у самій раді, коли він побачив, що справи простих людей було занедбано; у такий спосіб він забезпечив їхній швидкий розгляд. Агмед I влаштував так, що у деяких випадках дискусії ради мусили відбуватися у його присутності. Він змусив старших улемів прийти на суд, влаштований на імперській раді над Касим Пашою, якого звинуватили в утисках народу.

У XVIII сторіччі імперська рада припинила засідати у Палаці і вершила усі урядові справи у резиденції великого везіра. Однак у 1766 р. Мустафа зажадав, щоби вона засідала в Палаці принаймні раз на тиждень, оскільки «імперська рада початково була влаштована для того, аби султан міг чути скарги скривджених».

Ідучи на п'ятничну молитву, виїжджаючи на полювання або у похід, османські султани особисто вислуховували скарги людей, тому що «люди повинні були відчувати, що султан піклується про їхнє благо». На *невруз* – день весняного рівнодення – 1596 р., коли Мурад III перебував у своєму літньому палаці на березі моря, група мешканців Галати наблизилася на своїх човнах і поскаржилася на кадія Галати. Султан негайно звільнив кадія. (У стародавньому Ірані правителі збиралися на *невруз*, священний день, щоб вислуховувати народні петиції).

Будь-хто, незважаючи на соціальний статус, міг звертатися просто до імперської ради, і в деяких важливих справах райя відряджала до Стамбула цілі делегації. Внаслідок цього справедливість та безпека були найбільшimi у районах, розташованих найближче до столиці. У віддалених місцях скаржники йшли до суду місцевого кадія, котрий записував їхні скарги на несправедливість до свого реєстру й направляв формального листа із скаргою до султана, а коли справа була нагальною, то відправляв у Стамбул гінця. Розслідування скарг та виправлення кривд вважалося одним з найважливіших обов'язків імперської ради. Скарги звичайно стосувалися непосильного податкового тягара, зловживань при збиранні податків, сваволі місцевої влади. Часом султан хотів задовольнити народ грандіозними жестами, відкидаючи формальності закону й нехтуючи інтересами Скарбниці. Таким чином, люди, чи то Анатолійські турки, чи то балканські християни, дивилися на султана як на вищого гаранта справедливості, який міг усунути несправедливість, як на символ милості.

У 1661 р. група людей з Денізли надіслала делегацію у Стамбул, щоб поскаржитися на гніт місцевого вельможі. Але члени імперської ради, під впливом відповідача, проігнорували звинувачення, аж доки позивачі не закричали: «Якщо тут не чиниться справедливість, то куди ще нам іти?» Султан, який слухав це через занавіску, наказав імперській раді спеціально зібратися наступного дня. Виявилось, що позивачі були праві, і відповідача негайно стратили.

Іноземці також, як останній засіб, шукали захисту в султана. Наприклад, у 1648 р., коли англійці захотіли поскаржитися на збільшення митних зборів, а везіри відмовили їм у безпосередньому доступі до султана, вони запалили смолу у мідних казанах, прилаштованих до щогл семи англійських кораблів, щоб вогні було видно з Палацу. Султан послав до них чавушбаши вислухати скаргу.

Також можна було звернутися до імперської ради й оскаржити рішення місцевих кадіїв. У цьому випадку справу, залежно від її характеру, відсилали на повторний розгляд до того самого суду або передавали до іншого суду у тій самій окрузі. Імперська рада безпосередньо слухала скарги на урядовців.

Дбаючи про справедливість, султан часто вдавався до інших типових для близькосхідної держави методів, включаючи посилення інспекторів і таємних агентів та видання *адалет-наме*.

Інколи султан сам переодягався й проводив обстеження особисто. Сюлейман I, бувало, одягався як сіпаги, а Агмед II – як дервіш-*мевлеві*, і отак, переодягнені, вони ходили між людей. Мурад IV під час своїх таємних обходів безжалісно страчував порушників спокою, сподіваючись у такий спосіб зміцнити в народі довіру до монарха та його влади.

Головним обов'язком великого везіра було час від часу перевіряти безпеку у столиці та інспектувати ціни на ринку, доповідаючи про ситуацію султанові. Суверен тримав армію та провінцію під пильним оком таємно засланих рабів з Палацу, які збирали там інформацію. Однак на провінції уповноваженими провадити офіційні інспекції бували звичайно місцеві кадії, і від них вимагалось подавати при необхідності донесення.

Іншим інструментом справедливості були адалет-наме – загальні декларації султана, які перераховували й забороняли під загрозою жорстокої кари зловживання, до яких вдавалися влади у певних областях або по всій імперії. Їх публічно оголошували народові, і кожен бажаючий міг дістати від кадія їхню копію.

Яничари та сіпаги також мали таке саме право скаржитися і, бувало, збиралися перед Палацом, щоб оприлюднити свої скарги проти державних чинів. Ці протестації часом загрожували султановому трону. Коли у 1588 р. сіпагам заплатили знеціненою монетою, вартість якої впала наполовину, вони дістали фетву шейхюльіслама, що доводила несправедливість цього, і тоді пішли до Палацу вимагати смерті Мегмеда Паші, автора фінансової реформи. Сидячи біля занавішеного віконця, султан почув ці скарги і пропустив їх повз вуха, та коли його міністри пояснили йому, що це може бути досить небезпечно, він наказав стратити Мегмед Пашу та головного дефтердара.

Застосування сили для відновлення справедливості дало небезпечний прецедент. У 1632 р. військо капикулу підняло бунт і вступило до Палацу. Перед Воротами Щастя було встановлено трон, звідки султан міг чути скарги свого війська. Усі державні вельможі, улеми та військові командири стали біля трону султана, щоб обговорити причини повстання, але солдати заявили, що великий везір був зрадником султана та держави й порубали його на шматки на очах суверена. Це було порушенням прерогатив султана, оскільки тільки він мав владу відновлювати вищу справедливість.

Після того, як Мегмед II припинив особисто головувати на слуханнях в імперській раді, повноваження розглядати скарги та вислуховувати свідчення звичайно перейшли великому везіру, якому допомагали – коли

справа торкалася шаріату – *кадіаскери* Румелії та Анатолії, які також були членами імперської ради. Після засідань імперської ради султан приймав її членів у палаті позаду Воріт Щастя, щоб схвалити й підтвердити їхні рішення. Вони входили за його присутності в установленому порядку. Першому зайти належало азі яничарів, за яким ішли кадіаскери. Далі входили великий везір та інші везіри, дефтердари та нішанджи. Дефтердари виходили після доповіді про фінансові справи, залишаючи великому везіру прозвітувати про поточні справи й одержати султанове затвердження в особливо важливих призначеннях та рішеннях.

У цій самій палаті султан приймав іноземних послів та новопризначених губернаторів, воєначальників та кадіїв. У будь-який інший час, коли він хотів виголосити наказ безпосередньо, то писав його власноручно і посилав через капи-агаси до великого везіра. Перед прийняттям важливих рішень султан міг покликати до палацу для обговорення великого везіра або шейхюльіслама, самого або з іншими його довіреними особами. У 1597 р., наприклад, після закінчення імперської ради Мегмед III покликав великого везіра та ще одного везіра до павільйону коло моря, де вони обговорювали війну з Австрією. Окрім таких таємних консультацій султан міг перед прийняттям важливих рішень провадити консультативні наради під головуванням великого везіра. Він міг покликати шейхюльіслама, старших везірів, воєначальників та інших радників, кожен з яких міг вільно висловлювати свою думку. Перед війною з мамлюками Селім I влаштував таке засідання, на якому було прийняте рішення про наступ. Якщо ж великий везір хотів скликати таке засідання, він спершу мусив дістати дозвіл султана. Втім, деякі надзвичайні консультативні наради приймали рішення усунути султана від влади і створити перехідний уряд.

Оскільки найважливішим завданням уряду було підтримання справедливості, імперська рада в основному виконувала роль верховного суду. До того ж, в османській державі вона служила також чимось на зразок кабінету міністрів, який обговорював та приймав рішення з усіх урядових справ та посадових призначень.

Відповідно до традиційної близькосхідної концепції держави, основна діяльність уряду потрапляла до сфер компетенції трьох окремих підрозділів – політичного, юридичного та фінансового. Збереження державної влади, підтримання внутрішньої безпеки й захист імперії від зовнішніх ворогів були здебільшого політичними за своєю суттю справами, що лягали на відповідальність везірів. Два кадіаскери представляли юридичну, а два дефтердари – фінансову владу. Поряд з ними був нішанджи, який представляв канцелярію; він підтверджував, що накази та листи, які видавалися імперською радою, відповідали встановленій практиці та узгоджувалися із державними постановами. Саме він ставив *тугру* –

офіційну монограму султана – на документ, щоб підтвердити його законність. Голови цих чотирьох кабінетів, відомі як «Стовпи царства», представляли султанську владу в імперській раді і мали право персонального доступу до султана. Вони несли відповідальність тільки перед ним і могли бути притягнені до суду кадія тільки за цивільними позовами. Лише султан міг виносити судження про їхню компетентність у державних справах. У 1596 р. пропозицію судити головного дефтердара за хабарництво було відхилено на тій підставі, що «головний дефтердар діє за дорученням султана і є керуючим Скарбницею від імені султана. Досі в цьому департаменті не було жодних розслідувань».

Бейлербей Румелії, спочатку командувач усіх сіпагів – державців тімарів у провінції – завжди мав привілей засідати на імперській раді разом з везірами і брати участь у дискусії. Сюлейман I підтвердив цей привілей. Інколи цей пост обіймали великі везіри.

У другій половині XVI сторіччя, коли набагато зросло значення флоту, *капудан-і-дерья* – великий адмірал – почав вибиратися з-поміж везірів і таким чином дістав дозвіл засідати на імперській раді. Яничарський ага та інші воєначальники, а також шейхюльіслам, брали участь тільки у надзвичайних засіданнях.

Шейхюльіслам не мав ніякої політичної влади. Одного разу за правління Селіма I шейхюльіслам Алі Джемалі пішов з власної волі на імперську раду, коли там обговорювалося питання про смертне покарання ста п'ятидесяти винних службовців Скарбниці. Заявивши, що такий вирок суперечить шаріату, він зажадав аудієнції із султаном. Втручання шейхюльіслама розлютило авторитарного Селіма I, який сказав тому, що його слова є «порушенням султанської влади» і що «ніхто не має права або компетенції ставити під сумнів те, що султан наказує чи забороняє».

Таким чином, у класичний період імперії султан ввіряв свою політичну та виконавчу владу тільки везірам. Лише вони мали право, перебуваючи у провінції або в поході, влаштовувати надзвичайні ради для вислуховування скарг. Вони могли виносити вироки на покарання, в тому числі навіть на смерть. В імперській раді вони користувалися своїм авторитетом за згодою чи то наказом великого везіра. Великого везіра султан наділив правом виступати його абсолютним повіреним у здійсненні політичної та виконавчої влади.

Канун-наме Мегмеда Завойовника так характеризує везіра:

Знайте, що великий везір є передусім головою везірів та командирів. Він є більший за інших людей; в усіх справах він є абсолютним депутатом султана. Дефтердар є повіреним у Скарбниці, але під наглядом великого везіра. На всіх засіданнях та церемоніях великий везір займає місце поперед інших⁴.

Везіри, улеми, намісники, військові та рейя подавали свої петиції та прохання великому везіру, який на свій розсуд передавав їх султанові, щоб дістати його згоду. Потім він видавав наказ із султанською печаткою. Усі справи про призначення на посади спочатку мусили бути представлені на розгляд великому везіру. Як абсолютний повірений султана він міг приймати деякі рішення без консультацій із сувереном: «Ніхто, навіть з-поміж інших везірів, не повинен бути посвячений у справи великого везіра із султаном та його таємні рішення». Правитель вручав йому свій підпис як символ його дій в якості свого абсолютного депутата; передоручення підпису – певна річ – означало відставку. Коли великий везір був головнокомандуючим у поході, його могутність досягала своєї вершини, оскільки тоді він міг приймати рішення, не радячись із султаном, і на свій розсуд робити призначення на посади або зняття з них.

Статус великого везіра як воєначальника та абсолютного повіреного султана у цивільному управлінні, що було немислимо в ранніх ісламських державах, стало звичайним явищем для Османської імперії. Першим великим везіром, хто обійняв ці повноваження, був Чандарли Хайреддін за правління Мурада I. Мегмедові II судилося створити класичний тип османського великого везіра, оскільки він вибирав своїх везірів з-поміж своїх невільників і наділяв як своїх абсолютних довірених абсолютною владою та панівним становищем у державі. Першим таким прикладом був Магмуд Паша, який безперервно обіймав цю посаду з 1455 до 1468 р. Під час царювання Мурада II виникло суперництво між Галілем Пашою, бюрократом від улемів, та бейлербеєм Румелії, який командував військом з цієї провінції. Мегмеду Завойовнику доводилося вряди-годи об'єднувати відомства великого везіра та бейлербея в особі Магмуда Паши.

Однак декілька разів обмеження влади великого везіра зберігало позицію султана. Двох везірів фактично було страчено нібито за домагання султанату – Ібрагіма Пашу 1536 р. та Насуга Пашу 1614 р. Сильний везір міг спричинити повалення султана. Але його влада не була безмежною. Перед тим, як прийняти важливе рішення, великий везір обов'язково мусив проконсультуватися з іншими членами імперської ради; одним з приводів для звинувачення проти Ібрагім Паші було те, що він діяв без консультацій з іншими везірами. Більше того, голови фінансового та юридичного відомств уряду були – кожний у своїй галузі – прямими представниками султана, який утримував призначення на ці посади під повним своїм контролем. Мурад III призначив одного із своїх найближчих приятелів Увейс Пашу на посаду дефтердара, щоб протидіяти занадто великому впливові великого везіра Соколлу. Великий везір мав право контролювати дефтердара, але, за словами канун-наме Мегмеда Завойовника, «поки дефтердар не розпорядиться, жодний акче не потрапить до Скарбниці або не

вийде з неї». З іншого боку, дефтердар мусив щомісяця звітувати перед великим везіром. Вимогу щодо звільнення дефтердара слід було направити особисто султанові.

Після закінчення засідань імперської ради в Палаці по обіді великий везір, дефтердар та кадіаскер збирали ради у власних резиденціях, щоб обговорити справи у своїх відомствах. Великий везір не командував яничарами, найважливішим військовим корпусом. Яничарський ага, якого безпосередньо призначав султан, збирав нараду у власній резиденції, де вирішував з яничарами різні справи та вислуховував скарги, що торкалися цього війська. З іншого боку, він мусив, перш ніж подавати петиції султанові, інформувати про них великого везіра. Більше того, великий везір підбирав писаря яничарів, який діяв як його службовець особового складу корпусу, і, таким чином, це також давало йому певний адміністративний контроль. Коли султан особисто не йшов у похід, деякі яничари залишалися з ним; лише в рідкісних випадках всі яничари ставилися під команду великого везіра.

Від другої половини XVI сторіччя капудан-і-дерья також головував на окремій раді, що розбирала військово-морські справи та петиції, які стосувалися флоту. Під час ради також відбувалися представлення на посади, робилися нові призначення та звільнення. Однак великий везір часом мав право відвідувати та перевіряти і самий воєнно-морський арсенал.

Капи-агаси наглядав за обслугою та управлінням Палацу незалежно від великого везіра. Він здійснював усі службові призначення та підвищення у Палаці, звертаючись безпосередньо до султана. Однак великий везір міг клопотатися перед султаном про звільнення капи-агаси й призначення на його місце своєї кандидатури.

Улеми представляли найбільшу силу у державі, що не залежала від везіра. Кадіаскери Анатолії та Румелії були урядовими функціонерами, відповідальними за дотримання релігійного закону, мали владу призначати та звільняти кадіїв та релігійних достойників. Вони виносили остаточне рішення по скаргах, що були в межах компетенції шаріату. Шейхюльіслам – голова улемів не вважався членом уряду. Але він часом мав величезний вплив на державні справи. Щодо призначення нового шейхюльіслама великий везір робив подання султанові, який, однак, не мусив обов'язково приймати цю кандидатуру. Так, у 1598 р., незважаючи на сильний тиск Ємішчі Гасана Паши заради призначення на цю посаду свого власного кандидата, султан призначив на неї свого наставника. Гасан Паша перебував у постійному конфлікті із шейхюльісламами, вдало підстроївши одному з них, Сунуллагові, відставку. З іншого боку, великий везір Джерраг Мегмед Паша, прагнучи зберегти гармонію, консультувався з усіх важливих дер-

жавних справ із шейхюльїсламом. Звинувачувальні фетви шейхюльїсламів спричинили не одне повалення султанів і звичайно багатьох великих везірів.

Шейхюльїслам був головою улемів. Він подавав великому везіру петиції про призначення, підвищення та звільнення штатів медресе, й від XVI сторіччя дістав повноваження пропонувати кандидатури та звільняти кадїїв у важливих регіонах, ефективно посилюючи свій контроль над усією організацією улемів. Так само, як великий везір був абсолютним представником виконавчої влади султана, шейхюльїслам став абсолютним репрезентантом релігійної влади султана.

Ці різні обмеження запобігали зосередженню в руках везіра влади, що могла б урівнятися з владою султана; але за своїми повноваженнями абсолютного намісника султана він мав право наглядати та перевіряти усі державні департаменти, зберігаючи таким чином власну незалежність та монополію на контроль. Ніяких посадових призначень або звільнень не могло бути зроблено у жодному відомстві, жоден закон султана не міг бути виданий без підтвердження великого везіра; нарешті, стало звичаєм, що султан не повинен був відхиляти жодного рішення імперської ради, яке великий везір подавав султанові на затвердження. Незалежність перших везірів була непорушним принципом близькосхідньої держави.

У власноручному декреті (*хатт-і-гюмаюн*) Агмеда I про призначення Мурад Паши великим везіром зазначалося: «Не приймаючи жодних рекомендацій чи прохань, Я ввірив тобі велике везірювання і послав тобі мою печатку». Кажуть, що у 1656 р. Кьопрюлю Мегмед погодився на велике везірювання за умови, що султан не відхилятиме його пропозицій; що він один робитиме усі посадові призначення та звільнення; що султан не братиме ніяких інших консультантів у державних справах, крім великого везіра; що Палац не захищатиме жодного його суперника; і що наклепи на нього не братимуться до уваги.

Другий везір був звичайно кандидатом на велике везірювання, але капи-агаси, валіде-султан або наставник султана як правило справляли великий вплив на остаточний вибір. Новий великий везір був, таким чином, нездатний зберегти свою незалежність. Він був змушений спиратися на підтримку чи то яничарів, чи то улемів, або ж намагатися продовжити своє перебування на цій посаді, шукаючи ласки у впливовій палацової кліки.

Великі везіри таких владних султанів, як Селім I, залишалися в тіні, а інші, такі як Гедік Агмед Паша (великий везір у 1474 р., везір у 1481–1482 рр.) або Кьопрюлю Мегмед (1656–1661), мали диктаторські повноваження. Джерелом сили для Гедіка Агмеда був яничарський корпус, а для Кьопрюлю Мегмеда – Палац. До впровадження системи кафеусу новий султан прибував у столицю з тими, хто йому служив у палаці під час його намісництва в провінції. Їхні прагнення перебрати політичну владу у власні

руки справляли величезний вплив на внутрішню політику Османської імперії. Наставник Мегмеда Завойовника Заганос мужньо діяв супроти великого везіра Чандарлі Галіля й надихнув нового правителя на облогу Константинополя. Після завоювання Заганос домігся страти свого суперника і сам заступив на місце великого везіра. Коли на трон зійшов Селім II, він соромив старого великого везіра Соколлу тим, що той дослухався порад свого старого наставника. У 1579–1599 рр. наставник Мурада III Саадеддін грав першу скрипку у внутрішній та зовнішній політиці держави, і офіційний двірцевий історіограф писав, що «справи султанату цілком залежали від його опінії». Із встановленням системи кафесу думка валіде-султан стала головним фактором у призначенні везірів. У 1596 р. Ібрагім залишився великим везіром тільки дякуючи наполяганням матері Мегмеда III Сафіє Султан. Та жодна валіде-султан не могла зрівнятися своїм впливом із дружиною Агмеда I Кьосем Султан, яка в спілці з угрупованнями яничарів відігравала суттєву роль в усіх замінах великих везірів та в усіх сходженнях на трон аж до воцаріння Мегмеда IV. Доки мати Мегмеда IV Турхан Султан не задушила її у 1651 р., вона тримала під своїм контролем усі важелі в уряді.

Шейх султана був ще однією впливовою особою, яка, перебуваючи в тіні, визначала кроки уряду. В кожного султана був свій шейх, котрий виконував роль духовного наставника і, як вважалося, міг передбачати майбутнє й діставати Божу допомогу, що наближало цю особу до шаманів, які служили язичницьким тюркським вождям Центральної Азії. Під час облоги Константинополя Мегмед II постійно прагнув духовних настанов свого шейха Акшемседдіна. Коли він не міг передбачити дату завоювання, шейх написав, що солдатам бракувало віри й наполіг на тому, щоб над ними було поставлено суворого та жорстокого командуючого⁵. Духовний радник Мурада III шейх Шюдджа, член дервішського ордену *гальветі*, був настільки впливовий, що хто б не шукав вищої посади, мусив спершу відвідати його.

Найвідоміший поміж цих людей був шейх Агмеда I Хюдаї Ефенді, який не тільки збуджував в султані його релігійну ревність, а й втручався у політику. Він рекомендував, наприклад, щоб мирний договір із московським послом було укладено на тій підставі, що московити заберуться із фортець Терек, Астрахань і Казань; він вимагав звільнення ув'язнених кадіїв і рекомендував призначити Агмеда Пашу намісником Єгипту.

Громадська думка також мала більший вплив на формування османської політики, ніж звичайно вважається. Уже в другій половині XVI сторіччя існувала згода інтересів між численними військами капикулів та ремісниками. Багато з капикулів самі поставали ремісниками та торгівцями; інші вкладали свої гроші у торгівельні проекти та лихварство. Люд Стам-

була завжди був готовий до бунту, і такі негаразди звичайно припадали на періоди фінансового та економічного занепаду. Громадська думка підтримувала ці повстання, і фетва шейхюльіслама часом давала законну форму цій народній санкції. Типовими в цьому відношенні були повстання, які призвели до повалення султанів Ібрагіма у 1648 р., Мегмеда IV у 1687 р., Мустафи II у 1703 р., Агмеда III у 1730 р. та Селіма III у 1807 р.

Народні повстання могли звичайно досягти успіху тільки у спілці з військами капикулу. Однак 1651 р. народ Стамбула повстав проти засилля яничарської хунти. До XVII сторіччя селянські повстання у провінції були рідкісним явищем, оскільки закон забороняв реайї носити зброю. Але залишення селянами землі та втеча були формою пасивного спротиву, що так само непокоїв уряд, як і повстання, оскільки позбавлення держави джерел прибутку, а державців їхніх тімарів – джерел їхніх прибутків, підривали військову могутність імперії. Під загрозою втеч селян з землі уряд часто мусив приймати рішення на користь реайї, інколи навіть зменшуючи оподаткування.

Бажання османських султанів дістати прихильність громадської думки було силою, що спонукала їх до справедливого правління. Якщо володар був непопулярний, народ міг розпустити чутки, що він не поважає шаріат або що він п'є вино чи вчиняє інші незаконні дії. Тиранічний Мурад IV сам прикладався до чарки, але й водночас був найжорстокішим захисником заборон проти спиртного. Для того, щоб виглядати вірним шаріатові, султани час від часу видавали загальні накази карати тих, хто не дбав про молитви або порушував свято Рамадану, і закривали шинки та борделі. Вони ніколи не пропускали відвідин мечеті по п'ятницях і часто давали милостиню бідним та дервішам. Щорічно султан дарував десятки тисяч золотих дукатів на Мекку та Медіну, й від'їзд його каравану з коштовностями та просування по дорозі на Мекку й Медіну супроводжувалися пишними церемоніями та видовищами.

Султани завжди побоювалися релігійних лідерів, особливо популярних шейхів та дервішів, яких вони намагалися поставити у залежність від своєї доброї волі або ж підкорити жорсткими заходами. Ці шейхи та дервіші звичайно були головними пропагандистами опозиційних рухів. Наприклад, під час правління Мегмеда III проповіді одного шейха у Стамбулі настільки захопили людей, що уряд вигнав його з міста, але під тиском народних демонстрацій йому було дозволено повернутися. У 1639 р. Мурад IV стратив шейха дервішського ордену *накшбанді* на ім'я Магмуд, який став надто впливовим, а в Илгіні він віддав на смерть шейха Сакар'ї, який привернув до себе сім–вісім тисяч послідовників.

Втрата великим везіром своєї незалежності була головною причиною політичних криз у першій половині XVII сторіччя. У 1656 р. Кьопрюлю

Мегмед був призначений великим везіром із диктаторськими повноваженнями, і його син Агмед прийшов на цю посаду слідом за ним (1661–1676). За правління Кьопрюлю урядові справи вершилися у резиденції великого везіра, і засідання імперської ради у палаці втратили своє значення. Письмові доповіді тримали султана поінформованим. Він їх повертав, власноручно додавши свої накази та побажання.

З перенесенням ефективного урядування до резиденції великого везіра, везіри імперської ради відійшли на задній план, тоді як три урядовці, які безпосередньо були на службі великого везіра, вийшли наперед. Ними були *кягья-бей*, агент великого везіра в політичних та воєнних справах; чавуш-баши, котрий одержував скарги та подання в імперській раді; *реїсьюлькюттаб*, який протягом тривалого часу був головним секретарем імперської ради й зберігав державні договори та правила. На засіданнях у резиденції великого везіра кожен з цих службовців став справжнім членом уряду, а після 1720 р. всі вони досягли статусу везіра. У XIX сторіччі їм належало стати відповідно міністром внутрішніх справ, міністром юстиції та міністром закордонних справ.

Водночас резиденція дефтердара перетворилася на велике самостійне відомство. У певні дні тижня дефтердар брав участь у засіданнях, що проводилися у резиденції великого везіра. Приймаючи важливі рішення, великий везір збирав загальні консультативні ради.

Бюрократія

Османська адміністративна та бюрократична практика походила від античних традицій доісламських близькосхідних держав. Розподіл функцій всередині адміністрації узгоджувався з цими традиціями. Ісламська політична теорія визнавала «людей пера», а поряд з ними «людей меча» та «людей релігії», опорою адміністрації, тому у доосманських мусульманських державах головою уряду з титулом везіра звичайно був той, хто досяг визнання у державній Канцелярії чи Скарбниці.

Мистецтво листування вважалося однією з прикладних наук. В межах цього роду занять існувало два напрями – листування та фінанси, кожен з яких виробляв спеціальні навички та потребував спеціальної підготовки. Писар діставав підготовку безпосередньо працюючи у відомстві; останні були організовані за ієрархічною системою від учня до майстра, як і звичайний ремісничий цех. Із міркувань безпеки писарська професія довго була закритою. За Омейядів та Аббасидів тільки місцеві писарі з християн та персів мали необхідний досвід у фінансовій та адміністративній справі, то-

му саме вони на тривалий час монополізували публічні справи в халіфаті.

Калькашанді (1355–1418) розрізняв три категорії писарів: тих, хто впорядковував накази, що були надіслані губернаторам та службовцям; тих, хто збирав державні прибутки та уточнював їхні джерела; і тих, хто наглядав за посадовими призначеннями та платнею людей, залучених до оборони країни та підтримання громадського порядку. Ці бюрократичні категорії відповідали османській практиці. Перша категорія служила під орудою реісьюлькюттаба та його почту, друга працювала у фінансовому відомстві, а третя – у нішанджи.

Завідувач канцелярією, нішанджи, часто висувався з улемів. Багато писарів імперської ради були випускниками Палацу, але османські письменники XVI сторіччя критикували цю практику, вважаючи введення рабів до бюрократії несумісним із традиціями та законами. Родичі та підлеглі писарів вступали до відомств як *шарірди* – учні-практиканти. Тут вони навчалися довгий час під керівництвом *калфи* – старшого секретаря, набуваючи необхідних навичок та знань, і розвивали певну спеціалізацію. Також існували професійні секретарські підручники, найдавніші з яких були написані перськими секретарями на службі в Аббасидів. Секретарі завершували свою освіту з релігійних та правничих наук на курсах при мечетях.

Голови департаментів – *гаджеян* – скеровували роботу калф, допомагаючи їм розвинути свої навички. Підмайстер, як і в цеху, ставав повноправним писарем тільки після того, як складав іспити і діставав схвалення від вищих фахівців, які тоді записували його ім'я у реєстрі *мялязімів* – кандидатів. У кожному офісі була фіксована кількість писарів. Постанова 1732 р., наприклад, встановлює секретарський персонал в імперській раді в кількості 50 писарів, 20 підмайстрів та 30 кандидатів. Якщо якийсь секретар помирав, його місце заступав його син, коли він підходив; в іншому випадку цю посаду займав хтось з мялязімів. Найважливішою умовою обрання на посаду була демонстрація фахових здібностей перед старшими секретарями даної контори. Відтак вони представляли ім'я їхнього кандидата великому везіру, який, у свою чергу, представляв його султанові. Коли одержувалася його згода, видання царського диплому завершувало формальності призначення. У 1537 р. було вісімнадцять секретарів, які безпосередньо залучались імперською радою для складання едиктів; з них одинадцяттеро спеціалізувалося на політико-адміністративних наказах та семеро – на фінансових декретах. У конторах працювали як повноправні писарі, так і практиканти. На 1568 р. у фінансових відділах працювало 222 секретаря, а у XVIII сторіччі – понад сімсот.

Окрім центрального уряду, свої власні контори мали кілька спеціальних служб, зокрема Монетний двір, митниці та продовольчі склади, кілька військових організацій, такі як яничарський корпус, гарматний двір або ар-

сенал. У провінціях намісники, кадійські суди та багаточисельні великі вакфи мали свій писарський персонал, і в кожній фортеці був свій клерк, який мав вести розрахунки в гарнізоні, а також особові справи. Для здійснення будь-яких державних проєктів, чи то у будівництві, чи то на копальнях, у мануфактурному виробництві чи у сільському господарстві, всюди направлявся відповідальний комісар разом із приставленим до нього на допомогу писарем. Отже загальна кількість писарів значно перевищувала досить обмежену кількість тих, хто працював у відділах центрального уряду. Наприкінці XVI сторіччя Алі Ефенді писав, що декілька писарів діставали собі непевний заробіток тим, що писали петиції та переписували рукописи. Тисячі реєстрів і буквально мільйони документів, котрі усе ще зберігаються у турецьких архівах, доводять, що Османська імперія була бюрократичною державою.

Як і в усіх ісламських державах, писарі були суттєвим елементом в адміністрації. Саме вони формулювали постанови правителя, пропонували адміністративні заходи, готували закони та нормативи, наглядали за їх виконанням. Голова Канцелярії, нішанджи, завжди був членом імперської ради, і було декілька випадків, коли нішанджи дослужувалися до посади великого везіра. Після 1699 р., коли Османська імперія провадила мирну реформістську політику й надавала дедалі більшого значення дипломатії, із писарського прошарку виходило тоді більше везірів. Перед цим великі везіри переважно походили з військового класу.

Кар'єра нішанджи звичайно будувалася за певним зразком. Тривалий час він служив *тезкереджі* – одним із секретарів, який писав постанови імперської ради та набував досвіду, читаючи петиції, стежачи за дискусіями та готуючи проєкти ферманів. А затим він діставав підвищення на завідування конторою реісюлькюттаба – голови підрозділів, що підпорядковувалися великому везіру. Звідти він міг піднятися до нішанджи.

На службі у везірів перебували таємні секретарі, добре знайомі з традиційними принципами державного управління, і саме вони реально відповідали за успіх кількох великих османських державних діячів. За правління Сюлеймана I, наприклад, знаменитий Джалал-заде, представник писарського стану, став довіреним радником великого везіра Ібрагіма Паші, а пізніше як нішанджи з 1525 по 1557 р. він був дуже активний в адміністративних справах та складанні законопроектів. Славний великий везір Соколлу Мегмед (1564–1579) жодного рішення у державних справах не приймав без попередніх консультацій зі своїм довіреним секретарем Ферідунем, якому довелося послужити і нішанджи у 1573–1581 рр. Писарю на ім'я Шамізаде Мегмед довелося радити везірам з сімейства Кьопрюлю. Втім, довірені секретарі султана ніколи не ставали такими впливовими, як це було у мамлюцькому Єгипті. Це сталося через суттєвий принцип османсь-

кого правління, за яким не повинно бути жодного посередника між султаном та великим везіром.

Саме писарі несли загальну відповідальність за впровадження в османській державі традиційних близькосхідних принципів правління. Вони представляли політичні та світські інтереси держави, тоді як улеми представляли шариат. Їхньою головною турботою було збереження незалежності політичної влади та централізації уряду, збільшення прибутків та захист райї. У період занепаду імперії саме вони, попри опозицію улемів, провадили реформи й мали відношення до прийняття європейських ідей в адміністрації та інших сферах як єдиного способу врятувати імперію. Великі везіри-реформатори Коджа Рагіб, Галіль Гамід та Мустафа Решід – усі були професійними бюрократами.

В Османській імперії, як і в усіх ісламських державах, починаючи з Омейядів та Аббасидів, від бюрократів вимагалися енциклопедичні знання, і з цієї причини вони проявляли зацікавленість в усіх ділянках прикладних та корисних знань – літературі, мові, каліграфії, праві, історії, філософії та географії, принципах календаря, топографії та агрікультурі. В улемів не було безпосереднього зацікавлення цими предметами, тому найважливіше з написаного османами у цих галузях було витворене професійними секретарями. Кятіб Челебі (1608–1657), найбільший османський вчений-енциклопедист, був секретарем імперської ради. Саме історичні та політичні праці, написані представниками бюрократії, найкраще висловлювали близькосхідні традиції держави, тому ці люди разом із невільникми, навченими у царському Палаці, відігравали життєво важливу роль у формуванні османської культури.

Однак бюрократи не завжди діяли в інтересах держави. Від кінця XVI століття дуже поширилося хабарництво, причому навіть на вищих щаблях адміністрації. Фальшування ферманів почало каратися утинанням руки або й смертю, проте незважаючи на ці суворі покарання, головною причиною безпорядків у системі було те, що секретарі в обмін на хабарі видавали по декілька патентів на один тімар. Водночас постійне зменшення вартості акче та невідповідне зростання платні підштовхувало хабарництво. У 1595 р. двох службовців Скарбниці було повішено та шістьох звільнено з посад за отримання хабарів; у 1598 р. великий везір дорікав писарям: «Своїми численними зрадами ви підриваєте добрий порядок у державі!».

Розділ 13

ПРОВІНЦІЙНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ТА ТІМАРНА СИСТЕМА

Провінційний уряд

Османські султани з найдавніших часів завжди призначали двох представників влади для управління якимось регіоном – бея, котрий походив з військового класу й представляв виконавчу владу султана, та кадія, який походив з улемів та представляв правову владу султана. Бей не міг нікого покарати, не одержавши присуду кадія, але й кадій не міг персонально виконати жодного зі своїх вироків. У своїх рішеннях та застосуванні шариату чи кануну кадій не залежав від бея. Він одержував накази безпосередньо від султана, до якого й сам міг звертатися безпосередньо. Османи вважали цей розподіл влади як істотно важливий для справедливого правління.

Коли османське володіння було ще тільки прикордонним князівством, то поділялося на санджак правителя та санджаки, довірені в урядуванні його синам. Санджак був адміністративною одиницею під орудою військового намісника – санджакбея, який отримував від суверена санджак (штандарт) як символ його влади. Із швидким розширенням османської території на Балканах після 1361 р. нарізла необхідність для підтримання контролю призначати бейлербея над усіма санджакбеями. Мурад I призначив свого довіреного наставника Шагіна на цю посаду, утворивши таким чином в Румелії перший бейлербеїлік.

Пізніше Мурад I посадив у Кютагї свого сина Баезіда намісником новозавойованих теренів на сході. Коли Баезід I перебрався в Румелію 1393 р., то відчув потребу створити бейлербеїлік в Анатолії зі столицею в Кютагї і включити до його складу всю західну Малу Азію. Він утворив також третій бейлербеїлік із столицею в Амасї, що став місцем перебування османських принців. Такими були до середини XV сторіччя три бейлербеїліки Османської імперії, і вони завжди були її хребтом.

Ми уже бачили, що в період завоювань запровадження османської адміністрації в європейських округах було поступовим процесом. Між областями, що були організовані як санджаки під безпосереднім османським управлінням, та зоною відкритої Священної війни була буферна зона

як погранична місцевість чи як васальна держава. Беї на кордоні були більш незалежні від центрального уряду, ніж ті, що знаходилися ближче до столиці. Вони були вихідцями із сімей як, наприклад, Евренуз-огуллари або Міхал-огуллари, котрі тримали своє намісництво на спадковому ґрунті. Становище цих беїв усередині Османської імперії було подібне до становища Османа Газі під сельджуками. Сіпаги у своїх місцевостях звичайно були власними невільниками або слугами. У васальних державах Османі інколи наділяли місцеві династії автономією у внутрішніх справах, але примушували їх сплачувати щорічну данину та поставляти допоміжне військо для походів. Певні регіони вони вважали за краще зберігати як пограничні бейліки або васальні князівства.

У XV – XVI сторіччях уряд, однак, зазвичай ставив новозавойовані землі під пряме управління санджакбеїв, над якими вони, бувало, призначали бейлербея. Таким чином, з'явилися нові бейлербеїлики. Їх утворення майже завжди було тривалим процесом, що до того ж відбувався з воєнних міркувань. Наприклад, потрібен був час від 1463 до 1580 р., поки провінція Боснія, спочатку підпорядкована Румелії, стала окремим бейлербеїликом, організованим проти Австрії. Бейлербеїлик Озю (Очаків – прим. перекл.) було створено наприкінці XVI сторіччя із санджаків північно-західного Причорномор'я як оплот проти козаків. У 1520 р. в імперії було лише шість бейлербеїликів, а на кінець Сюлейманового правління їх було шістнадцять.

У 1533 р. було утворено бейлербеїлик Алжир і пожалувано Хайреддіну Барбароссі, що було спробою об'єднати військово-морські сили у боротьбі з Карлом V. Як *капудан-і-дерья*, тобто великий адмірал (дослівно капітан моря – прим. перекл.), Барбаросса об'єднав під своїм керівництвом Алжир, який він сам і завоював, та тринадцять санджаків, розкиданих по берегах та островах Середземномор'я. Після 1590-х рр. бейлербеїлики, відтепер відомі як *еялети*, були обмежені в розмірах. На 1610 р. в імперії нараховувалося тридцять два еялети. Їх список наводиться у таблиці 3.

Уряд міг впровадити тімарний режим лише на тих землях, де вже міцно утвердилася система санджаків, османське право та османська адміністрація. Тімарна система не була заведена у провінціях Єгипет, Багдад, Абісінія, Басра та Лагса, які через це зберегли певну місцеву автономію (дуже мало – менше тридцяти років по завоюванні – проіснувала тімарна система в санджаку Кефе, розташованому головно на південному узбережжі Криму – прим. перекл.). Султан розмістив гарнізони яничарів у кожній з цих провінцій і призначив губернатора, дефтердара та кадія. Провінційні прибутки не розподілялися між сіпагами у вигляді тімарів, але губернатор після оплати усіх воєнних та адміністративних витрат провінції мусив відіслати до столиці встановлену щорічну суму, відому як *сальяне*. Ці провінції увійшли в історію як сальянні провінції.

Т а б л и ц я 3

<i>Бейлербейлік</i>	<i>Столиця</i>	<i>Коли завойовано</i>	<i>Коли утворено бейлербейлік</i>
Румелі (Румелія)	Едірне; пізніше Софія та Монастир	1361–1385	бл. 1362
Анадолу (Анатолія; Західна Мала Азія)	Анкара та Кютагья	1354–1391	1393
Рум	Амасья та Сівас	1392–1397	1413
Трабзон (Трапезунд)	Трабзон	1461	бл. 1578
Босна (Боснія)	Сарайбосна (Сараєво)	1463	1580
Караман	Конья	1468–1474	1468–1512
Кефе	Кафа	1475	1568
Зулькадір (Зулькадіріє)	Мараш	1515	1522
Ерзурум	Ерзурум	1514	1533
Діярбекір	Діярбекір	1515	1515
Мусул (Мосул)	Мосул	бл. 1516	1516
Халеб (Алеппо, Північна Сирія)	Алеппо	1516	1516
Шам (Дамаск, Південна Сирія)	Дамаск	1516	1517–1520
Траблус-Шам	Тріполі (Ліван)	1516	бл. 1570
Мисир (Єгипет)	Каїр	1517	1517–1522
Ємен (з Аденом)	Забід, Сана	1517–1538	1540
Джезаїр-і-багр-і-сефід (Егейський архіпелаг)	Галіполі	1354–1522	1533
Джезаїр-і-Гарб (Алжир)	Алжир	1516	1533
Карс	Карс	1534	1580
Багдад	Багдад	1534	1535
Ван	Ван	1533	1548
Тунус (Туніс)	Туніс	1534	бл. 1573
Басра	Басра	1538-1546	1546
Лагса (Аль-Гаса)	Аль-Катіф	бл. 1550	1555
Будин (Угорщина)	Буда	1526–1541	1541
Траблус-Гарб	Тріполі (Лівія)	1551	1556
Тамишвар	Темешвар	1552	1552
Шегрізор	Шегрізор	1554	?
Габеш (Абіссинія)	Суакін та Джидда	1555–1557	1557
Кибрис (Кіпр)	Нікосія	1570	1570
Чилдир	Чилдир	1578	1578
Ракка	Руга	1517	бл. 1560

Знов-таки іншим було управління спадковими санджаками, що належали племінним вождям подекуди у Східній Анатолії. У цих санджаках, відомих як *гюкумет-санджаки*, тобто самоврядні округи, усі прибутки належали спадковому племінному бею, від якого, однак, вимагалося за султановим наказом поставити певну кількість війська до його армії. У важливих містах краю султан призначав кадія і розміщував яничарський гарнізон.

Таким чином, існувало декілька автономних провінцій, що відрізнялися від тих, що перебували під безпосереднім османським управлінням. Такими були сальянні та урядові так звані гюкуметні провінції, християнські васальні князівства Молдавія, Валахія, Трансильванія, Дубровник, Грузія, Черкасія та у XVII сторіччі козацький гетьман (тобто Український гетьманат – прим. перекл.). Нарешті, існували піддані мусульманські князівства – Кримський Ханат, шеріфат Мекки, і на деякий час Гілян. Триполі, Туніс та Алжир зберегли свій початковий характер пограничних провінцій.

У XVI сторіччі османський уряд претендував на номінальний суверенітет над Венецією, Польщею та Габсбургською імперією, що платили їй данину, а також над Францією – коли Франциск I попросив в османців допомоги й утворив з ними альянс.

Але типовою османською провінцією була та, де діяла тімарна система. Цій системі дала поштовх потреба в утриманні великої імперської армії на засадах середньовічної економіки, якій належало оформити провінційну адміністрацію імперії та її фінансову, соціальну та сільськогосподарську політики. Усі вони формувалися у відповідь на воєнні потреби держави.

Нестача монети була фундаментальною проблемою близькосхідних імперій. Золото й срібло (срібло навіть більше від золота) були основою монетарної системи, тому, спіткавшись з нестачею цих металів, держава мала труднощі у фінансуванні своїх великих намірів, особливо щодо утримання великої постійної армії. За таких умов селянинові було неможливо сплачувати його головний податок, десятину, готівкою, отже він платив натурою. Але середньовічна держава практично не мала жодних засобів збирання та переведення в готівку натуральних податків, і тому вона звичайно продавала джерела прибутків збирачам податків. Але таким чином держава втрачала прибуток і не збирала фондів, необхідних для виплати жалування військовим. Тому стало звичною практикою відписувати державні сільськогосподарські податки військовим, які безпосередньо їх збирали в рахунок платні. Ця система розподілу прибутків від землі була здавна заведеною практикою у близькосхідних ісламських імперіях. Подібні військові лени у Візантійській імперії були відомі як пронія, перським еквівалентом якої є тімар.

За цією системою кіннотник сіпагі проживав у селі, яке було для нього джерелом прибутків, і йому було зручно збирати десятину, натуральні податки на врожай. Таким чином, вояк заступив на місце збирача податків, і на нього тепер переходила відповідальність переводити натуральну десятину в готівку. Однією важливою перевагою цієї системи було те, що кіннотник, головний елемент у середньовічному війську, був здатний легко утримувати свого коня в селі, де він жив.

У Візантійській імперії та державах, що з'явилися по ній, від селян вимагалось щорічно постачати державцю лена по одній хурі лісу, фуражу та півхури сіна. Він повинен був на додаток працювати на землі державця тімара та обслуговувати його своїм возом. Такою була система, як її застали османи, коли вони завойовували Балкани, отже, перетворити пронию на тімар була зовсім проста річ. З часом вони також перетворили на тімари великі помістя, що були у повній власності християнських поміщиків, а також деякі землі, що належали монастирям. Тімарна система від найраніших часів була відмінною характерною рисою османського режиму.

У класичний період імперії провінційні сіпаги-державці тімарів становили більшу частину османського війська. Сіпаги були типовими середньовічними кіннотниками, які вживали звичайну зброю; вогнепальною зброєю в османському війську користалися головно яничари. За однією оцінкою¹ приблизно у 1475 р., коли кавалерія капикулів нараховувала три тисячі, а яничарів було шість тисяч, в Румелії було двадцять дві тисячі сіпагів-тімариотів і ще сімнадцять тисяч – в Анатолії. Сторіччям пізніше під час правління Сюлеймана I, за деякими підрахунками, було шість тисяч кавалерії капикулів, дванадцять тисяч яничарів та сорок тисяч провінційних сіпагів.

Щоб впровадити тімарну систему й підтримувати централізований та постійний контроль, урядові довелося найдетальніше визначати усі джерела прибутків у провінціях та складати реєстри, де показувався розподіл цих джерел. Одразу по завоюванні якогось регіону, а в надалі кожні двадцять-тридцять років, коли зміни в одержуваних прибутках ставали явними, комісара, який називався *іль-язиджи* посилали у якусь місцевість, щоб визначити джерела прибутків. У детальному реєстрі він записував ім'я кожного глави сім'ї у кожному селищі та приблизну кількість землі, якою той володів. Під кожним записаним селищем він вказував загальні суми грошей, які можна було реалізувати від зібраної десятини, *чіфт-ресмі* – грошового податку на маєток, який християни платили під назвою *іспендже* та інші, нерегулярні, податки, такі як штрафи та шлюбний податок. Він, таким чином, визначав кількість податкових зборів, належних з кожного селища. Коли реєстр було повністю закінчено, з нього вираховувалася доля прибутку, призначена султанові (тобто для центральної державної Скарбниці),

везірам та беям, а залишок розподілявся поміж сіпагами у формі тімарів та *зеаметів*. Формально зеамет був леном для субаши із щорічним прибутком від двадцяти тисяч до ста тисяч акче. Лен із щорічним прибутком понад сто тисяч акче називався *хас*.

Потім готувався другий, підсумковий реєстр, що вказував розподіл податків на хаси, зеамети та тімари, а канун-наме на початку першого, детального, реєстру зазначало норми та умови, за якими сіпаги санджаку збирали податки. Селянин сплачував свої податки згідно з цими постановленнями і не міг змінити свого статусу до наступного кадастрового перепису. У випадку суперечок кадій у винесенні рішень керувався цими реєстрами. Тімар був неподільною та незмінною одиницею.

Центральний уряд зберігав копії кожного з цих реєстрів у відомстві нішанджи, який був офіційно відповідальний за них. Бейлербей провінції одержував другу копію.

Судячи поверхово, тімарна система нагадує середньовічний європейський феодалізм, але між цими двома інститутами існують фундаментальні розбіжності. Щоб запровадити тімарний режим, державі потрібно було встановити свій повний та абсолютний контроль над землею, не стримуваний ніякими правами приватної власності. Наслідуючи приклад ранніх мусульманських держав, османський уряд оголосив, що всі сільські оброблювані землі належать до категорії *мірі* – коронних земель, що належали державі. Єдиний виняток становили *мюльки* – землі, що перебували у повній власні, та землі вакфів, статус яких залишався таким чи міг бути змінений за бажанням султана.

За цією системою придатні для землеробства землі належали державі. Селяни, які обробляли їх, мали статус спадкових державців, і в обмін за свою працю мали право самостійного господарювання. Право селянина на землю передавалося від батька до сина, але не можна було продавати землю, дарувати її чи передавати комусь без дозволу. Впливові особи, однак, постійно прагнули встановити право приватної власності на землю. Як і в Аббасидському халіфаті та Візантійській імперії, в Османській імперії однією з найважливіших соціальних проблем була боротьба між державою та підданими за володіння землею. Як тільки держава була слабкою, одразу в ній відбувалося різке збільшення мюлькових та вакфних земель; коли ж суверен відновлював сильну центральну владу, він відміняв приватновласницькі права та вакфи і заново встановлював державний контроль. Баезід I і особливо Мегмед Завойовник прославилися саме такими реформами.

Коли Мегмед Завойовник переглянув всі земельні володіння в цілій імперії близько 1470 р., то встановив принцип, за яким усі вакфи, що не дістали султанської санкції, або будинки, що більше не існували або не

виконували свого призначення, мусили бути повернені державі. Таким чином, понад двадцять тисяч сіл та господарств знову стали землями мірі. Мегмед пішов на ці реформи для того, щоб збільшити кількість кіннотників-тімариотів. В Анатолії він залишив деякі землі у володінні поміщиків та дервішів, які дісталися тим ще від попередніх ісламських держав, але вимагав від кожного з них посилати до війська повністю спорядженого кіннотника. За правління його наступника, Баезіда II, настала реакція проти Мегмедових реформ. Їхні супротивники заявляли, що вони не узгоджувалися із нормами шариату і повернули більшість приватної власності та вакфів їхнім першим власникам. Селім I та Сюлейман I, обширні воєнні проекти яких вимагали усе більше й більше сіпагів, повернулися до політики Мегмеда.

У 1528 р. приблизно 87 відсотків земель відносилися до категорії мірі. З ростом у цей період кількості сіпагів обширність земель мірі зросла ще більше, що сталося за рахунок старих землевласницьких сімей та стану улемів. Оскільки військовий стан очікував більше тімарів, держава привласнювала більше земель, але від кінця XVI сторіччя вона знову почала втрачати контроль над землями мірі, що османські письменники вважали за одну з головніших причин занепаду імперії.

Тімарна система була системою часткової власності, де держава, сіпаги та селяни мали одночасно права на землю. Сіпагі, який тримав тімар, мав певні права на контроль над землею, і в такій якості він називався землевласником; проте насправді те, що сіпаги одержували від держави, не було власне землею, а лише повноваженням збирати фіксовану кількість державного прибутку з людей певної території. Держава надавала сіпагам право на землю для того, щоб гарантувати їм прибуток.

Сіпагі користувався низкою прав. Він впроваджував державні земельні закони і міг віддавати в оренду незайняту землю за контрактом селянам по одержанні виплаченої наперед орендної плати. Зі свого боку, селянин зобов'язувався постійно обробляти землю і виплачувати належні з неї податки. Він не міг змінити спосіб використання цієї землі, чи то орної, чи то садків та лук. Якщо він без причини залишав землю необробленою три роки, сіпаги міг віддати її комусь іншому.

Якщо хтось оселявся на нічийній землі в кордонах певного тімара, сіпаги одержував від того встановлені законом податки. Щоб збільшити зони продуктивних земель, держава винагороджала тих сіпагів, які селили селян у своїх тімарах і збільшували площу культивованої землі.

Для власних потреб та для відгодівлі своєї худоби сіпагі діставав один *чіфт* землі (ця одиниця варіювалася залежно від розташування у межах 60-150 дьонюмів) або виноградник та садок. Ані сіпаги, ані будь-хто з його родичів не могли забрати собі у володіння землю, утримувану реайєю, і в

другій половині XVI сторіччя господарства сіпагів повністю довелося роздати селянам. Таким чином, сіпаги–державці тімарів залишилися на становищі урядових агентів, які втілювали в життя державні земельні закони.

Глава родини реайї міг тримати більший, ніж було потрібно для однієї сім'ї, чіфт, але він не міг одержати більше. По його смері його сини разом працювали у його маєтку, бо чіфт не можна було розбивати. На додаток до десятини селяни, які тримали чіфт, платили на користь сіпага податок чіфт-ресмі, двадцять два акче на рік. Цей податок спочатку замість служби був еквівалентом сіна, кормів, лісу та служб, які селянин був винен державцю лену у візантійські часи. Як ми бачили, Османи намагалися якомога ширше замінити натуральні повинності фіксованими грошовими виплатами.

Реайя та тімари

Знов-таки щоб забезпечити свій прибуток, держава надавала сіпагам певні права над реайєю. У найширшому розумінні цього слова реайя, мусульмани чи християни, були підданими імперії, які на відміну від військового стану, були виробниками і сплачували податки. У вузькому розумінні реайя були селянами, відмінними від жителів міст та кочовиків, які мали різний статус.

Тімари, пожалувані сіпагам, включали як землю, так і селян. У XV сторіччі реайя була істотним елементом у сільськогосподарських починаннях, оскільки тоді було більше придатної для обробітку землі, ніж робочої сили, щоб її обробляти. Рідкість сільського населення та великі простори незайманої землі в тімарах спричиняли постійні змагання між тімаріютами за переманювання один в одного реайї. Сіпаги, від яких тікала реайя, втрачали свої прибутки, і з цієї причини закон забороняв реайї залишати свої поселення і йти кудись-інде. Сіпагі мав п'ятнадцять років, впродовж яких він міг примусити селянина, який втік, повернутися на його землю, але для цього йому був потрібен декрет кадія. Якщо ж хтось з тих, що платили десятину, приходив і працював на покинутій землі, сіпагі не міг його примусити повернутися назад і вимагав від нього лише чіфт-ресмі. Якщо селянин йшов у місто займатися ремеслом, він мусив платити сіпагові компенсацію під назвою *чіфт-бозан-акчесі*, тобто податок за руйнування господарства, що ледве перевищував один золотий дукат на рік; але сіпагі не міг примусити того повернутися назад.

У XVI сторіччі ці умови, як виявилось, зазнали змін. Виглядає так, що населення імперії різко зросло, спричинивши збільшення кількості оброблюваної землі. Реєстри земельних переписів за правління Сюлеймана I показують значно більшу кількість оброблюваної землі, ніж попередні

реєстри. Вартість землі та прибутки від неї зросли. Закони проти селян, які залишили землю, стали менш суворими, заохочуючи приплив сільського населення у міста. Здається, у цей період зона оброблюваної землі досягла своєї межі, яку дозволяла тогочасна технологія.

Держава надавала сіпагам інші повноваження, зробивши їх також відповідальними за дотримання порядку в довірених селах. Половина грошей, зібраних із селян у вигляді штрафів за дрібні провини, належала сіпагам, а друга половина – санджакбею. Проте повноваження накладати штрафи залишилися виключно в місцевого кадія. Сіпагі міг затримати злочинця, але не штрафувати. Сіпагі жив у селі, яке було його тімаром, і виконував свої військові обов'язки, але він сам не займався сільсько-господарським виробництвом. Щоб дозволити сіпагові жити у селі, османські канун-наме наклали на селян певні невеличкі трудові повинності. Вони мусили побудувати для сіпага стодоли, але не дім; вони повинні бути звозити належну їм десятину з продуктів до стодоли сіпага або на ринок, за винятком тих місць, де ринок знаходився далі ніж на день дороги. Вони мали допомагати сіпагові викошувати луки, але не везти його сіно до стодоли. Якщо сіпагі приходив у село, селянин мусив надавати йому гостинність протягом трьох днів, утримуючи його самого та його коня. Закон також підтверджував звичай давати сіпагам подарунки на свята. У деяких місцевостях залишився звичай триденної панщини в господарстві сіпага.

Канун-наме кожного санджаку перераховувало податки та повинності селянства, і сіпагі не міг накладати жодних додаткових. Уряд надавав цьому великого значення, і фактично головні розділи в канун-наме були присвячені врегулюванню стосунків між сіпагами та реайею. Сіпагі міг втратити свій тімар, якщо діяв проти урядових постанов. Таким чином, реайя, безсумнівно, була у щасливішому становищі, ніж кріпаки у середньовічній Європі, і головна відмінність полягала у тому, що османські селяни жили під протекцією централізованої держави та її незалежної правової системи. Втім, декрети султана з приводу умов для реайї ще від XV сторіччя свідчать про те, що сіпаги та беї зловживали-таки своїми привілеями. Спроби сіпагів продовжувати старі феодальні звичаї були головним змістом цих зловживань. Селяни скаржилися на незаконні та надмірні штрафи, а особливо вони виступали проти звичаю санджакбеїв та кадіїв залишатися на постій у їхніх домівках під приводом підтримання порядку та переслідування підозрюваних, і примушувати селян задаром годувати їх, їхніх супутників і коней. Також селяни скаржилися, що сіпаги намагалися збирати з них гроші шляхом незаконних податків і прагнули збирати десятину грошима, а не натурою. Сюлейман I видав декілька декретів, які забороняли цю практику.

Більшість реайї в Османській імперії були селянами, приписаними до тімарних чи хасових земель, але усередині стану існували певні соціальні відмінності. Османське право, як і візантійське, розділяло селян, залежно від того, чи вони мали один чіфт чи тільки половину, класифікуючи безземельних відповідно до їхнього сімейного стану, і згідно з цим визначало реайї податки. На колишніх візантійських та балканських землях османці зустрілися з незареєстрованою безземельною верствою, відомою як *елефтерой* – вільні. В османський час реайя, що втекла з землі або була незаписаною у реєстрах, сини, які залишили батьківський дім, та не описані в реєстрах номади трактувалися однаково, як один стан. Ці безземельні люди працювали тимчасовими сільськогосподарськими робітниками або й самостійними господарями на тімарних землях, причому з останніх державці тімарів стягали десятину та податки як із реайї у розрахунку на кожний дьонюм землі. Якщо вони залишалися на три роки на одному місці, вони ставали реайєю того сіпага. Держава постійно намагалася осадити безземельних селян та кочовиків².

Невільники-здольники належали до іншого стану, який за статусом нагадував кріпаків Західної Європи. Звичайно це були військовополонені або придбані раби, яких султани та впливові члени правлячого класу використовували у своїх помістях та вакфах. Оскільки ті, хто вступав у володіння такими землями, не могли використовувати записану у реєстрах реайю, то вони намагалися привабити незаписану реайю або оселити на цих землях невільників як сільськогосподарських робітників. Більшість маєтків, що належали правлячому класу, була заснована таким шляхом. Ця система діяла вже з перших років існування Османської імперії, але значного поширення вона набула лише з кінця XVI сторіччя.³

Держава також використовувала здольників на вирощуванні рису та в інших сільськогосподарських проектах, які задовольняли потреби Палацу та війська. Для того, щоб оживити порожні села навколо Стамбула, Мегмед Завойовник поселив там військовополонених і надав їм статус здольників. Вони не могли одружуватися за межами їхньої власної групи і віддавали державі половину вирощеного врожаю. Однак у XVI сторіччі більшість здольників вже досягла статусу реайї.

Десь у 1634 р. один англійський мандрівник Г. Блаунт висловив таке спостереження, що тімарна система була націлена на те, «щоб тримати провінції, де вони (тобто тімаріоти) жили в остраху й спонукати їх добре господарювати»⁴. Справді, однією з принципових цілей цієї інституції було забезпечення громадського порядку. Система безпеки, що досягала навіть окремих сіл, давала можливість захищати реайю від розбійництва й переслідувати та карати злочинців. Субаши та санджакбеї несли відповіді-

дальність за порядок у їхніх округах і час від часу проїжджали через санджак, позбавляючи його від бандитів. Виконувати тілесні покарання, які призначав кадій, було винятковим обов'язком санджакбея.

Тімаріотське кінне військо

Та понад усе тімарна система була спрямована на те, щоб забезпечити султанську армію вояками, а саме зберігати під централізованим контролем численну кавалерійську силу. Сіпагі-державець тімару сам утримував свого власного коня. Його озброєння складалося з лука, шаблі, щита, списа та булави, і якщо його тімар перевищував певну суму, він носив панцирні обладунки. Додатково на кожні три тисячі акче прибутку від його тімара сіпагі був зобов'язаний виставити одного *джебелю* – повністю спорядженого кіннотника; беї виставляли джебелю з кожних п'яти тисяч акче прибутку. Таким чином, на початку XVI сторіччя сіпагі із тімаром, що давав дев'ять тисяч акче, сам носив зброю і ще виставляв трьох джебелю й намет. Санджакбеї створювали у такий спосіб великі дружини джебелю. Що більшими були їхні загони, то більшою повагою вони користувалися. Таким чином, дуже важко визначити чисельність сіпагійського війська разом із усіма джебелю.

Коли султан оголошував кампанію, сіпаги під командуванням субашів збиралися під знамено санджакбея. Санджакбеї збиралися під знамено бейлербея, і тоді кожен бейлербей приєднувався у призначений час та місце до султанового війська. Султан влаштовував тоді огляд усього свого війська – щось на зразок його перевірки. Державці тімарів складали легку кавалерію і в бойовому шикунанні займали позицію на кожному крилі, утворюючи півмісяць, що дозволяло їм раптово оточувати ворога. Оскільки ці війська не одержували ніякої платні від центральної Скарбниці, а їхні коні стомлювалися під кінець літа, вони прагнули повернутися додому на початку осені. Сезон кампаній тривав від березня до жовтня, так що ближче до осені османська армія була найслабшою. Визнаючи це, деякі європейські полководці, як Гуньяді, завжди нападали у цей час.

Тімари надавалися за поданням командирів. Султан міг видати указ згідно з цим поданням, жалуючи одержувачу тімар певної вартості, а коли тімар такого розміру звільнявся у санджаку, бейлербей давав претендентові на нього *тезкере* – сертифікат. Аплікант подавав разом зі своєю петицією це тезкере центральному урядові і діставав від султана диплом з призначенням тімара. Це було необхідною процедурою при одержанні тімара вперше, а потім бейлербеї могли власними дипломами відписувати тімари вартістю до 5 999 акче в Румелії та до 2 999 акче в Анатолії. У XV сторіччі й особливо у пограничних районах чимало сіпагів тримали тімари власне

силою сертифікатів, виданих санджакбеями та навіть субашами. У XVI сторіччі центральний уряд посилив свій контроль над видачею тімарів. Жоден державець тімару не міг бути позбавлений його без султанового. Такий сильний централізований контроль відрізняє османську тімарну систему від європейського феодалізму; більше того, в Османській імперії не було ніякої ієрархії чи васальних зобов'язань європейського типу.

Щоб мати право на тімар, людина мусила належати до військового стану; категорично заборонено було давати тімари реайї. Син успадковував військовий статус, якщо його батько належав до військового стану або до кулів султана чи якогось бея. Османці приймали також до свого військового стану членів рівнозначних верств у новозавойованих державах, і в такий спосіб чимало християнських державців левів перетворилися на сіпагів-державців тімарів. З часом вони або їхні сини наверталися в іслам. У XV–XVI сторіччях значна частина тімаріотської кавалерії, як і яничарського корпусу, складалася з невільників. Лише ті турки-мусульмани, які бажали служити й проявили себе на службі під час кампаній або на кордоні, або ще турецькі вояки з дружин приграничних беїв могли одержати тімари. Статистика з 1431 р. для прикордонної місцевості в Албанії показує, що 16 відсотків сіпагів були колишніми християнами-державцями левів, 30 відсотків були анатолійськими турками, а 50 відсотків – рабами султана та беїв. Кадії, духовні ієрархи та фаворити з Палацу одержували решту – 4 відсотки тімарів. Пізніше пропорція сіпагів турецького походження поступово зменшилася. Кожен з синів померлого сіпага одержував тімар у відповідності з вартістю тімару, що його тримав їхній батько. Якщо, наприклад, небіжчик мав тімар вартістю між десятьма та двадцятьма тисячами акче, то перший син одержував тімар вартістю у чотири тисячі акче, а другий – один тімар вартістю у три тисячі акче. Якщо батьківський тімар вартував від двадцяти до п'ятдесяти тисяч акче, то перші три сини одержували тімари вартістю відповідно шість, п'ять і чотири тисячі акче. Однак батьки не могли заповідати свої лени своїм синам, як це було у західному феодалізмі. Якщо сіпагі не виконував військову службу протягом семи років, він втрачав свій статус сіпага і вписувався до реайї, стаючи суб'єктом для оподаткування. Таким чином, у тімарній системі не було й натяку на кровну знатність. Якщо сіпагі, позбавлений власності, йшов у похід впродовж семи років, він міг за поданням командира знову дістати собі тімар.

Всередині тімаріотського стану існувала чимала різниця. Беї, які діставали хас або зеамет, звичайно виходили зі служби при Палаці. Бейлербеї одержували щорічно від шестисот тисяч до одного мільйона акче; санджакбеї мали хаси вартістю від двохсот до шестисот тисяч акче; і субаши тримали хаси чи зеамети вартістю від двадцяти до двохсот тисяч акче. У

XV сторіччі сіпаги-тімариюти одержували в середньому по дві тисячі акче на рік. У XVI сторіччі ця сума збільшилася до трьох тисяч акче.

Щорічний прибуток санджакбея у XVI сторіччі дорівнював десь чотирьом–дванадцяти тисячам золотих дукатів, тоді як добро найбагатших мінял та купців Бурси рідко перевищувало чотири тисячі. Беї та державці зеаметів формували найбагатший прошарок османського суспільства. На противагу їм щорічний прибуток середньостатистичного сіпага коливався від тридцяти до сорока золотих дукатів. Яничар чи головний будівничий у цей самий період одержували приблизно таку ж суму. За видатні заслуги сіпагі міг одержати десятивідсоткове підвищення вартості його тімару і в такий спосіб збільшити свій прибуток до чотирьохсот золотих дукатів; але перш ніж він міг одержати зеамет, мусив виконати особливі послуги, оскільки ці пожалування були зарезервовані майже виключно для рабів султана або бейських дітей.

Пізніше беї, зловживаючи своєю владою, почали надавати тімари незаслуженим особам за хабарі. Внаслідок цього у XVI сторіччі чимало людей, які завжди були реайєю, поставали сіпагами. Сюлейман I не мав вибору, як тільки узаконити цей приплив чужинців, але пізніше вжив суворих заходів, щоб перешкодити тим, хто не був сином сіпага, діставати в майбутньому тімари. Постійна потреба у тімарах була важливим фактором у внутрішніх справах Османської імперії протягом класичного періоду. Позбавлені власності сіпаги, капикули та добровольці з пограничних регіонів весь час домагалися собі нових володінь.

Потреба у землі для розподілу на тімари постійно примушувала державу йти на нові завоювання. Більше того, військо капикулів бажало війни як засобу дістати лени, оскільки яничари, що виявили відвагу у битві, діставали тімари та зеамети. Потреба у тімарах була, таким чином, рушійною силою османської експансії. Також існувало напружене суперництво поміж анатолійськими добровольцями та вершниками з прикордоння, які очікували на тімари, та сіпагами з внутрішніх районів, які вже їх мали. Ця напруженість пояснює, чому у першій половині XV сторіччя прикордонні сили в Румелії часто займали непримиренну позицію стосовно центральної влади.

Проблема тімарів знову пояснює неприязнь між старими сіпагами у колишніх анатолійських князівствах та новим османським режимом. Османи залишили деяких колишніх сіпагів володіти їхніми маєтками, позвільнявши тих, до кого вони не мали довіри, але ворожнеча між місцевими сіпагами й тими, які були призначені султаном, тривала. У повстаннях 1416 р. в Ізмірі та Сарухані та у заворушеннях в Карамані у 1468–1511 рр. ці місцеві сіпаги були ватажками.

Так само під час повстань за правління Сюлеймана I бідні або позбавлені власності тімаріоти та інші претенденти на тімари та пенсії збиралися навколо повсталих султаненків.

Тільки частка державних прибутків була виділена у тімари. У 1528 р. державний прибуток піднявся до 9 650 000 золотих дукатів, з яких лише 37 відсотків було розподілено як тімари. Близько 50 відсотків належало безпосередньо султанові, тобто державній Скарбниці. Великий відсоток від цього прибутку надходив із земель, виділених до хасу суверена; залишок надходив від податків, накладених на купців у містах, з митних зборів та копалень. Тільки центральна Скарбниця мала право збирати джизью – поголовщину з немусульман, що складала у 1528 р. 750 000 золотих дукатів. Султан розподіляв більшу частину прибутків центральної Скарбниці яничарам та кінноті капикулу як платню, що виплачувалася готівкою; решту він витрачав на війська, що несли гарнізонну службу по фортецях, на утримання Палацу, на будівництво та лагодження громадських будівель.

Тімари роздавалися не тільки військам, а й службовцям Палацу та уряду як різновид платні чи пенсії. Наприклад, чавуши, мютеферріки та секретарі з урядових відомств могли одержати тімари та зеамети, і султан навіть міг надати своїм улюбленицям прибутки від тімарів та хасів під такими назвами як «черевикові гроші», «гроші на корм». У другій половині XVI сторіччя виділення тімарів для невійськових цілей збільшилося і стало одним з факторів у розвалі усєї системи.

Адміністрація та тімарна система

Як адміністративна організація тімарна система, починаючи від бейлербея і кінчаючи сіпагом, репрезентувала виконавчу владу султана у провінції. Сіпаги мали декілька адміністративних завдань. Вони утворювали щось на зразок поліцейської сили, покликаної захищати реайю у сільській місцевості, й мали у той самий час важливі обов'язки по збиранню податків та нагляду за дотриманням земельних законів. На чолі провінційної адміністрації стояв бейлербей, який представляв владу султана у певній провінції. Він вислуховував та чинив суд за петиціями, що стосувалися сіпагів та виконував султанські укази. Бейлербеї важніших провінцій, таких як Єгипет, тішилися рангом везіра і могли користатися своєю владою в абсолютній формі, звільняючи кадіїв та присуджуючи смертну кару.

Під керівництвом бейлербея працювали *тімари-дефтердари* та *дефтердар-кетгюдаси*, які керували справами, що стосувалися тімарів, та *хазіне-дефтердари*, який керував джерелами прибутків, належних центральній Скарбниці. Кожна з цих офіційних осіб мала власне відомство. Офіційні служителі та відомства повторювали столичні зразки: рада бей-

лербея складалася з його кетхюди – помічника, який був його депутатом, його тезкереджі – секретаря, який вів його листування, та вказаних вище службовців, яких призначив султан. Рада бейлербея працювала головно із справами тімарів за петиціями сіпагів та скаргами людей. При необхідності міський кадій брав участь в обговореннях.

Деякі бейлербеїлики були фінансово самостійні. Під наглядом бейлербея хазіне дефтердари здійснював усі витрати з провінційних прибутків, готував наприкінці року підсумковий баланс і відсилав надлишок прибутків до центральної Скарбниці⁵.

Від самого початку санджак був головною адміністративною одиницею в імперії. Кілька санджаків утворювали бейлербеїлик, або ж еялет. Причому один з санджаків, відомий як «санджак паши», перебував під прямим управлінням бейлербея. Кілька менших одиниць, відомих як *субашилики*, утворювали санджак, самі ж субаши жили у містах і командували сіпагами, які мешкали у селах їхніх округ. У більших селах кожного субашилику був службовець, відомий як *черібаши*, який організовував сіпагів для походу і приводив їх під знамено субаши.

Хасові володіння бейлербея були розкидані по санджакам, а володіння санджакбеїв – по субашиликам. У деяких селах одночасно частина відносилася до зеамету субаши, а інша — до тімару сіпага. Ця система була спрямована на те, щоб розширити зону контролю та перешкодити будь-якій особі панувати в окрузі.

Другий поділ провінцій здійснювався по кадиликах – адміністративно-судових округах, підпорядкованих кадіям. Сам кадій мешкав у якомусь містечку і посилав своїх депутатів до різних громад в окрузі, а також провадив судові засідання. Він був насамперед і головним чином суддею, який наглядав за дотриманням шаріату та кануну, але водночас він мав завдання наглядати за виконанням адміністративних та фінансових декретів султана. До його повноважень входив нагляд у фінансових справах і негайно інформування уряду про всілякі незаконні вчинки адміністративних службовців. Діючи за султанськими наказами, він інколи здійснював інспекційні об'їзди провінції.

Кадії утворювали центральну ланку османської адміністрації, і у XVI сторіччі кадій міг піднятися до рангу санджакбея або навіть бейлербея. Деякі кадії зловживали своїми широкими повноваженнями. Оскільки число кадіїв було обмеженим, існувало велике суперництво за посади, так само, як і за тімари. Перспективні кадії могли очікувати у списку кандидатів роками, тому як тільки вони діставали призначення на посади, тут-таки починали робити на них гроші. Пізніше кадії призначалися на посади тільки на один рік. У середині XVI сторіччя вже так багато студентів вчилася

на кадіїв у сотнях анатолійських медресе, що вони стали важким тягарем для імперії. Перетворившись на банди, вони почали порушувати спокій у містах та грабувати села.

Третьою опорою провінційної адміністрації був хазіне дефтердари, який точнісінько як і його колега у центральному уряді представляв інтереси Скарбниці. Він був незалежний, як і кадій. Він міг напряму зв'язуватись зі столицею і подавати скарги на бейлербея та інших адміністраторів. З іншого боку, бейлербей міг усунути з посади кадія або дефтердара, які зловживали своєю владою, але про це він мусив негайно повідомити у столицю. Таким чином, це була справжня система перевірок та балансів у владі у провінції. Централізація влади мала на меті перешкодити пашам у провінції ставати надто сильними.

Яничарські гарнізони, поставлені у великих містах, були ще однією силою, яка стояла на перешкоді свавіллю місцевої влади. Чисельність цих гарнізонів коливалися від трьохсот до п'ятисот вояків, відповідно до величини міста, і діяли вони виключно за наказами султана. Бейлербеї не мали ніякої влади над гарнізонами, які представляли владу султана проти іноземних та внутрішніх ворогів. Вони запобігали зіткненням між мусульманами та християнами, супроводжували послів у їхніх подорожах та охороняли каравани й гроші, коли їх перевозили до Скарбниці.

З посиленням заворушень у провінції, починаючи з другої половини XVI сторіччя, в усіх містах, великих та малих, почали ставити яничарські залоги. У XVII сторіччі, в міру послаблення центральної влади, реальна влада у столицях віддалених провінцій, таких як Алжир, Єгипет чи Багдад, перейшла до рук яничарів, відкривши шлях для створення нового правлячого класу у цих провінціях.

Частина третя

**ЕКОНОМІЧНЕ
ТА СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ**

Розділ 14

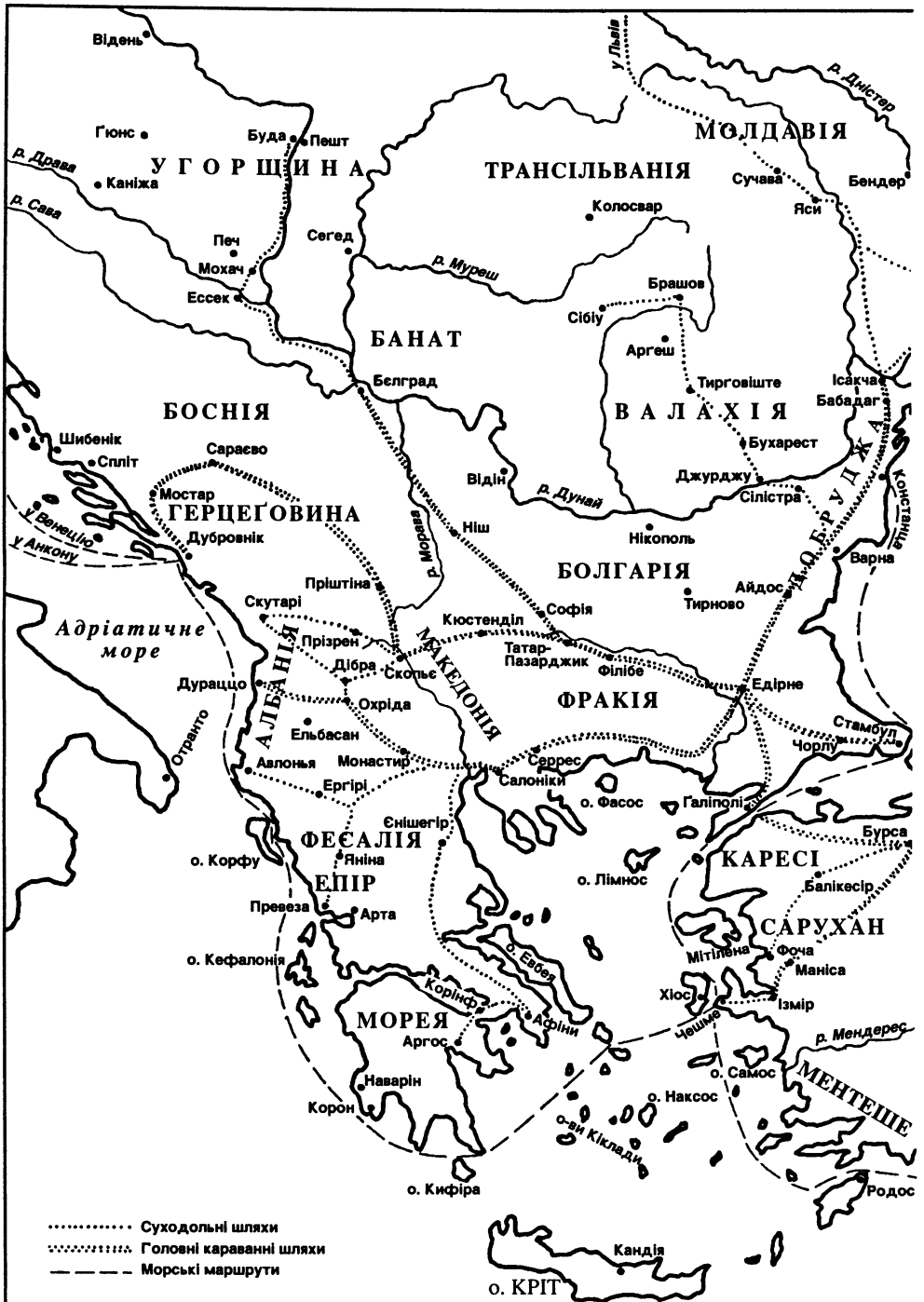
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
ТА МІЖНАРОДНА ТОРГІВЛЯ

*Зростання Бурси
як центру міжнародної торгівлі*

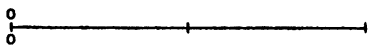
Після утвердження у XIII сторіччі великої Монгольської імперії Анатолія стала головним шляхом торгівлі між Сходом та Заходом. Купці з італійських морських держав зустрічали тепер каравани з Далекого Сходу та Ірану не тільки в Аясі на півдні та Трапезунді на півночі, а також подорожували суходолом до Сівасу та Коньї. У монгольські часи тут був важливий шлях, що зв'язував Тебріз із Коньєю через Ерзурум, Ерзінджан та Сівас. Двадцять три чудових караван-сараї XIII сторіччя усе ще стоять по дорозі між Сівасом та Коньєю. Відгалуження цього імперського шляху від Сіваса до Константинополя змагалось з морським шляхом від Трапезунда до Константинополя. У цей період головними товарами у східно-західній торгівлі були коштовні тканини з Фландрії та Флоренції, які на Сході вживали головно вищі стани, а також китайський та перський шовк.

У XIII сторіччі Анатолія не лише з'єднувала Європу зі Сходом, а й була перевалочним пунктом для північно-південної торгівлі між ханатом Золотої Орди у Східній Європі та арабськими землями. Прянощі, цукор та розмаїті тканини з півдня обмінювалися на хутра та рабів з півночі. Італійські купці переправляли ці товари морем, а мусульманські торгівці перевозили їх суходолом з Анталії до Коньї та Сіваса або з Алеппо до Кайсері, Сіваса, Сінопа та Самсуна. У цей період міста Центральної Анатолії, такі як Сівас, Кайсері, Аксарай, Конья, Амасья та Анкара, стали важливими комерційними центрами.

З падінням імперії Ільханідів в Ірані у XIV сторіччі та піднесенням османів у Західній Анатолії політичний, а разом і комерційний центр тяжіння змістився у Західну Анатолію, спричинивши зміни у схемі торговельних шляхів¹. Бурса, яка під кінець XIV сторіччя була як політичним, так і комерційним центром Османської імперії, стала найважливішим торговим містом в Анатолії та перевалочним пунктом для східно-західної торгівлі. На 1391 р. старі центри торгівлі у Західній Анатолії, такі як Палатія, Альтолуого (Ефес) та Смірна (Ізмір) вже потрапили під османський контроль і були пов'язані з Бурсою. Каравани з Ірану тепер досягали морських пор-

- Суходолні шляхи
- Головні караванні шляхи
- Морські маршрути

Середземне

в Османській імперії

тів через Бурсу, а потім Баезід I, розпросторивши свої володіння на схід аж до Ерзінджана – через Амасью й Токат, перебрав контроль над цим караванним шляхом. Перські шовкові каравани більше не ходили дорогою на Трапезунд, а обирали сухоподольний шлях до Бурси. У п'ятнадцятому сторіччі розташовані на цьому шляху міста Амасья й Токат стали найважливішими після Бурси економічними та культурними центрами Анатолії.

У 1399 р. Баезід захопив Анталю та Аланю, головні морські ворота у Південній Анатолії для індійських та арабських товарів. Ця торгівля також ішла стародавнім континентальним шляхом, перетинаючи діагонально Анатолію від Алеппо до Константинополя через Адану та Конью. Османи виявилися здатними встановити повний контроль над цим шляхом, що зв'язував Бурсу з півднем тільки після знищення Караманідів 1468 р.

Мусульманські торгівці тепер могли безпечно подорожувати з Аравії та Ірану до Бурси, а для європейських торгівців, таких як венеціанські, генуезькі та флорентійські купці з Константинополя та Галати, цих двох найважливіших центрів левантійської торгівлі, Бурса була найближчим ринком збуту європейських вовняних тканин та купівлі східних речей. Вже у 1333 р. Ібн Баттута міг писати, що Орхан був найбагатшим з турецьких султанів в Анатолії², а генуезці уклали торговельну угоду з османцями ще у 1352 р. Наприкінці XIV сторіччя Шільтбергер спостерігав торгівлю шовком Бурси із Дамаском та Кафою, зазначивши, що перський шовк посилався з Бурси у Венецію та Лукку³, тодішній центр європейського шовківництва.

Торгівля перським шовком була головною підвалиною розвитку та процвітання Бурси. У XV сторіччі європейське шовкове виробництво значно збільшилося, і Бурса стала міжнародним ринковим центром для головної сировини цієї індустрії, а саме для найвисокоякіснішого шовку з Астрабаду та Гіляну у Північному Ірані. Дж. Маріні, представник Медічі та інших флорентійських домів у Бурсі, занотував 1501 р., що кожен рік до Бурси прибувало по декілька караванів з Ірану. Його листи відображають нетерпіння, з яким італійські купці очікували на прибуття караванів, торговельну лихоманку та жорстоку конкуренцію⁴. Виграш був великий, адже в Італії кожний фарделло – приблизно 150 кг шовку-сирцю – давав сімдесят-вісімдесят дукатів прибутку. В Бурсі приблизно п'ять тисяч шовкоткацьких верстатів виробляли до п'яти фарделло щоденно. Ціна шовку постійно зростала від п'ятдесяти акче за один фарделло у 1467 р. до сімдесяти у 1488 р. та вісімдесяти двох у 1494 р. Середній караван привозив близько двохсот фарделло шовку. Таблиця 4 показує вартість митних надходжень від шовку в Бурсі в різні роки, даючи певне уявлення про обсяги поставок:

Т а б л и ц я 4

Рік	Зібране мито у золотих дукатах
1487	40 000
1508	33 000
1512	43 000
1521	13 000
1523	17 000
1557	24 000

Різде зниження зборів після 1512 р. було наслідком війни з Персією, проте після миру 1555 р. хоч і намітилося піднесення, все ж митні збори залишилися далеко позаду від рівня XV сторіччя⁵.

Навіть після того, як Стамбул став османською столицею, Бурса зберігала ще протягом цілого століття значення одного з найголовніших комерційних центрів держави. Алеппо також був тривалий час значним центром торгівлі шовком й суперником Бурси. Каравани з іранським шовком прибували в Алеппо через Ерзурум і йшли далі долиною Евфрату, або ж частіше з Тебріза через Ван, Бітліс, Діярбекір та Біреджік. У 1516–1517 рр. Селім I захопив Алеппо і здобув контроль над цими шляхами, так що всі виходи для перського шовку, відкриті для європейців, опинилися в руках османців. У XVI сторіччі вони навіть спробували поставити під свій прями контроль шовковиробні центри на півночі Ірану в Шірвані та Гіляні.

Однак шовк був не єдиним предметом у торгівлі Бурси. Мускус, ревінь та китайська порцеляна становили значну частину товарів, що прибували в Бурсу з Центральної Азії. Перські купці забирали з собою європейські вовняні товари, коштовну бурську парчу та оксамит, а головно золоту та срібну монету, яка мала вищу вартість в Ірані.

Мандрівник Бертрандон де ла Брокьєр залишив чимало описів дороги від Дамаска до Бурси у 1432 р. Він приєднався в Дамаску до групи прочан та купців, які поверталися з Мекки з караваном у три тисячі верблюдів. До турецької групи входило чимало достойників, над якими султан призначив старшим купця з Бурси. Де ла Брокьєр після двотижневої дороги дістався Бурси⁶, де зустрів флорентійських купців, а також генуезців з Пери, які купували там прянощі.

Товари, які перевозилися цим шляхом, складалися звичайно з легких коштовних речей, таких як прянощі, барвники, ліки і текстиль. Близько 1487 р. щорічні митні збори від шафрану, гумілаку (смола тропічних дерев, які використовувалися у текстильній промисловості, живописі та медицині – прим. перекл.) та перцю, імпортованого в Бурсу, досягли майже двох тисяч золотих дукатів. Ця караванна торгівля перебувала цілком в руках мусульманських купців головно з Алеппо та Дамаска і чимало з них вкладало в неї великі кошти. У 1500 р., наприклад, заможний купець на ім'я

Абу Бакр з Дамаска продав у Бурсі вантаж прянощів на суму чотири тисячі золотих дукатів.

Близько 1480 р. Магмуд Гаван, могутній везір царства Багмані в Індії, щороку посилав своїх торгових агентів у Бурсу з індійськими товарами. У 1481 р. деякі з них навіть перетнули Балкани з індійськими тканинами та іншими товарами.

Близько 1470 р. один флорентієць на ім'я Бенедетто Деї міг заявляти, що він разом зі своїми компаньйонами міг купувати у Бурсі прянощі, а також бавовну та віск. Свідчення Маріні показують, що Бурса вивозила прянощі в Італію, але у незначній кількості. У 1501 р. він писав своєму знайомому з Флоренції, що послав йому три міри перцю, і коли б той хотів, він йому міг би вислати ще. Як виявилось, однак, різниця в цінах між Бурсою та Флоренцією була не така велика порівняно з прибутками від торгівлі шовком. У 1503 р. Маріні писав, що ціна перцю могла підскочити у Пері до двадцяти семи золотих дукатів за кантар (близько 56 кг), якщо не було нового привозу. Офіційна ціна в Едірне у 1501 р. була тільки вісімнадцять золотих за кантар, але на цей час португальці вже почали завозити спеції в Європу просто з Індії.

Османці та індійський торговий шлях

У XVI сторіччі португальцям не вдалося, попри усі їхні зусилля, перерізати торговельні шляхи, що вели з Індії та Індонезії на Близький Схід через Перську затоку та Червоне море. У другій половині XVI сторіччя вони навіть дозволяли продаж в Ормузі прянощів, що йшли на Близький Схід.

Коли 1509 р. португальці знищили мамлюцький флот біля Чаула, і мамлюцький правитель звернувся по допомогу до османського султана, османці негайно прислали в Суец матеріали та майстрів для будівництва кораблів. У 1516–1517 рр. османці завоювали Сирію, Єгипет та Гіджаз; водночас португальці зайшли у Червоне море, загрожуючи захопленням Мекки та Медини. У 1517 р. Селім I, ще як був у Каїрі, то наказав побудувати в Суеці флот, щоб вигнати португальців з Індійського океану, і в 1517–1525 рр. османський адмірал Селман відбив португальські напади на Джидду, а звідти розвинув наступ на Ємен та Аден.

Звичайно, португальці уникали відкритої конфронтації з турками. Бачачи це, османці перейшли у наступ. У 1538 р. вони послали флотилію з тридцяти кораблів, щоб вигнати португальців з Діу в Північній Індії, але експедиція не вдалася, головню через султана Гуджерата, місцевого мусульманського володаря, який відмовився допомагати, побоюючись, що османці прийшли не на допомогу йому, а щоб встановити свою владу в цьо-

му краї. Близько цієї ж дати османці, однак, успішно підкорили собі Ємен та Аден⁷.

Османська імперія продовжувала одержувати прянощі безпосередньо з Індії та Індонезії ще протягом сторіччя. Незважаючи на тимчасові спади, тривав активний обмін індійських товарів з європейськими купцями на ринках Алеппо, Каїра, Стамбула та Бурси. У 1554 р. якісь венеціянці придбали шість тисяч квінталів прянощів в Александрії, а обсяг їхньої щорічної закупівлі у дванадцять тисяч кінталів у 1560–1564 рр. був такий самий, як і перед відкриттям Васко да Гама морського шляху до Індії. В результаті лісабонський ринок переживав періодичні кризи. Так, наприклад, 1564 р. португальський шпигун у Єгипті повідомляв свій уряд, що в Александрію прибуло тридцять тисяч квінталів прянощів⁸. Щороку двадцять кораблів, навантажених прянощами, прибували у Джидду, морський порт Мекки, а османські прочани поверталися з Мекки, навантажені прянощами, фарбами та індійськими тканинами.

У 1562 р. мито, накладене у Дамаску на прянощі, привезені караванами прочан, підскочило аж до 110 000 золотих дукатів. Європейські купці купували деякі прянощі у Дамаску й вивозили їх далі через Бейрут, тоді як значна частина вантажу йшла далі на Бурсу, Стамбул і на північ. Митні правила в Бурсі на 1545 р. свідчать, що європейські купці купували там прянощі, і у 1582 р. митні збори з них досягли у Бурсі 7 250 золотих дукатів, що було учетверо більше, ніж у 1487 р. Документи показують, що навіть у 1590 р. венеціянці привозили тканини у Стамбул і купували прянощі. У 1547 р. один угорський купець привіз до Бурси грубу вовняну тканину і придбав тут 110 кантарів прянощів, але на середину XVII сторіччя Угорщина стала одержувати прянощі вже з Заходу.

Прянощі продовжували прибувати з Індії у XVI сторіччі через порт Басру, а також через Червоне море. Дж. Елдред відвідав Басру 1583 р. й написав: «До цього порту Бальсара (Басра) щомісяця прибувають з Ормуза різні кораблі, навантажені всілякими індійськими товарами, такими як прянощі, ліки, індіго та індійські тканини».

Морські дороги з портів Сирії та Єгипту до Анталії, Аланьї та Стамбула були не менш важливими, ніж континентальні шляхи. Маліп'єро, який писав у 70-х рр. XV сторіччя, усе ще вважав Анталію перевалочним пунктом для торгівлі прянощами у Малій Азії. Згідно з митним реєстром Анталії на 1559 р., аж п'ятдесят кораблів прокладали туди свій курс щороку, причому на кожному з них влаштувалося двадцять-тридцять купців. Більшість власників кораблів була мусульманами. За митними реєстрами XV–XVI сторіч, головними статтями експорту з Малої Азії до Сирії та Єгипту були деревина, залізо та залізні вироби, шовки з Бурси, ангорські камелоти, бавовняні тканини, килими, опіум, сухофрукти, хутро, віск та

смола. Кораблі з Сирії та Єгипту привозили індійські прянощі та індіго, єгипетський льон, рис, цукор та сирійське мило. У цей час митні збори в Анталї та сусідніх портах піднялися до семи тисяч золотих дукатів на рік.

Вивіз деревини з портів Південної Анатолії до Єгипту мав важливе значення протягом тривалого часу. У горах Тавру велике плем'я туркменських кочовиків, котрі замість їхнього племінного імені дістали назву *тахтаджи* – дроворуби, валили дерева, які потім відправляли з Анталї, Аланї, Фініке та інших портів. Експорт лісу був державною монополією. Митні збори від вивозу деревини та смоли у 1477 р. досягли 3 500 золотих дукатів.

Анталья була також центром работорівлі, через який білих рабів вивозили на південь, а звідти прибували негри-невільники, причому декілька купців з Бурси, зайнятих у транзитній торгівлі, мешкали в Анталї⁹. По завоюванні Єгипту у 1516–1517 рр. більша частина товарів почала йти на Стамбул прямим морським шляхом, тому дорога з Анталї до Бурси втратила своє колишнє значення. У XVII сторіччі Анталї судилося перетворитися на заштатне портове містечко.

Єгипет та Іспанія були життєво важливі для економіки Стамбула й усієї імперії. Продовольство для султанського Палацу, таке як рис, пшениця, ячмінь, прянощі та цукор, прибували галеонами з Єгипту, а в XVI сторіччі Сирія щороку посилала до Палацу 50 000 кг мила. Суданське золото приходило у Стамбул через Єгипет, отже, імперська Скарбниця у столиці забирала надлишок єгипетського бюджету, що становив близько півмільйона золотих дукатів щорічно. Центральний уряд завжди наполягав на одержанні цієї суми золотом. Також були й інші вимоги до бюджету Єгипту. У 1532 р., наприклад, чотирнадцять тисяч золотих дукатів посилали священним містам Мекка та Медіна як милостиню; Палац витратив на цукор, прянощі та ліки 13 866 дукатів і ще 12 053 – на коштовності й текстиль. Багаті провінції Єгипет та Сирія були одним з головних джерел добробуту імперії; 1528 р. вони давали третину надходжень до загальноімперського бюджету.

Тому навряд чи треба дивуватися, що християнські корсари постійно загрожували з Родосу, Кіпру та Криту морському шляху між Александрією та Стамбулом. У XV сторіччі каталонці були найактивнішими у Східному Середземномор'ї піратами, а до 1522 р. такими були родоські лицарі ордену св. Іоанна, які панували на шляху між Стамбулом та Александрією. Після завоювання Єгипту 1517 р. захоплення Родосу перетворилося на dokonечну необхідність. Нарешті у 1522 р. Сюлейман I захопив його після тривалої облоги.

Щоб захиститися від корсарів, османські судна завжди ходили цим шляхом у супроводі конвою військових кораблів. У 1641 р. один єврей на

ім'я Самуель писав, що із Стамбула рушив конвой з п'ятдесяти кораблів і що дванадцять військових кораблів зустріли його в Дарданеллах, і капудані-дерья супроводжував їх по Егейському морю.

Османська імперія та чорноморська торгівля

Чорноморська торгівля була однією з найважливіших галузей османської економіки і тривалий час не мала конкуренції з іноземцями. Оскільки османці контролювали Дарданелли, їм було легко усунути з торгівлі у Причорномор'ї італійців і, як і Єгипет та Сирія, розвивати цей регіон як складову частину загальноімперської економіки. Продовольче постачання Стамбула та цілого регіону Егейського моря пшеницею, рибою, олією та сіллю, з давніх-давен здійснювалося з Північного Причорномор'я. Після оволодіння Стамбулом та встановлення надійного контролю над протоками Мегмед II заборонив експорт названих продуктів до Італії, тому італійські кораблі прискіпливо обстежувалися у Стамбулі та Галіполі. Оскільки чорноморська торгівля складалася головним чином з цих товарів, вона була фактично заборонена для іноземців. У 1475 р. османці завоювали порти Кафу та Азов на півночі Чорного моря; у 1484 р. їм здалися Кілія та Акерман. Після цього вони з воєнних міркувань відбили бажання в іноземців – власне, для того часу в італійців – вступати до цього регіону. Італійські кораблі на Чорному морі у XV–XVI сторіччях були або венеційськими, що привозили сюди вино з Криту та Хіосу, або з кримськими, які належали італійцям, котрі стали османськими підданцями. У чорноморських портах, а також у Молдавії та Польщі османські підданці – вірмени, особливо ті, що походили з Кафи, євреї, греки та мусульмани турки – почали перехоплювати в італійців торгівлю з Левантом.

У 1456 р., через два роки після того, як господар Молдавії Арон III піддався Османам, султани видали молдавським купцям патент на привілеї, що дозволяв їм «ходити морем на кораблях, які належали купцям в Акермані, та вільно торгувати в Едірне, Бурсі та Стамбулі». У XV сторіччі торгівля Акермана та Кілії забезпечувала Молдавському князівству процвітання. Старий торговий шлях з Кафи, Акермана та Кілії у Польщу проходив через Молдавію, а Сучава у Молдавії та Львів у Речі Посполитій розвинулися як багаті перевалочні бази. Спроби Польщі перебрати контроль над Молдавією, Акерманом та Кілією не мали успіху. Для османців контроль над цими двома портами, та ще Кафою, становив як економічну, так і політичну необхідність.

Османські митні реєстри за 1490–1512 рр. подають докладний звіт про економічне життя Кафи, Акермана та Кілії, цих трьох великих портів, що обслуговували торгівлю північних країн із Середземномор'ям.

За даними 1490 р., до Кафи зайшло за чотири місяці сімдесят п'ять кораблів. З них вісім належало грекам, сім італійцям, один русинові (Василію), а залишок належав мусульманським капітанам. Серед мусульман власників кораблів було два державних діячі – Месіг Паша та Сінан Бей. Більша частина кораблів приходила сюди із Стамбула та Галати, Трапезунда, Азова, Сінопа та Ізміта. Це були невеликі судна, які перевозили вантажі в середньому трьох-п'яти купців.

На цих кораблях прийшло сто сімдесят п'ять купців, з яких було шістнадцятеро греків, четверо італійців, троє євреїв, двоє вірмен, один молдаванин та один русин. Решта сто тридцять – мусульмани. Більшість привезених товарів була із Стамбула, Бурси, Південного Причорномор'я – Трапезунда, Сінопа, Кастамону та Амасьї, а також із Центральної Анатолії – Анкари, Сіврігісара, Бейшегіра, Ушака та Гьордеса.

Стамбул був для цих портів транзитним центром європейських тканин, шовків з Бурси, індійських прянощів та барвників, а особливо бавовняних тканин із Західної Анатолії. Область Кастамону через її порт Сіноп відправляла на експорт рис, залізо, бавовняні тканини та мохер, а містечко Тосья стало важливим центром виробництва мохеру. Поряд з вивозом місцевих продуктів Кастамону був важливим транзитним центром індійських та арабських товарів, таких як шовк, а також хни та інших барвників. Золота парча та оксамит, шовкові тканини, виткані в місті Амасьї, розташованому на Шовковому шляху з Ірану, перевозилися через Сіноп у Кафу. Ці товари були відомі всюди, і користувалися попитом навіть в османському Палаці. Втім, бавовняні речі були однаково важливі й для експортної торгівлі. Мерзіфон, що коло Амасьї, став центром їх виробництва і експортував у Крим тисячі поставів бавовняних тканин.

Кафа також одержувала товари з Трапезунда, особливо вино, араку, лісові горіхи та корабельні щогли. Бавовняні тканини були головним предметом експорту з Центральної Анатолії у Кафу, за ними йшли мохер та рис з Анкари, опіум з Бейшегіра, нарешті славнозвісні килими з Ушака та Гьордеса. З Егейського регіону Кафа діставала оливи, оливкову олію, квасолю, ізюм, а найбільше вино та оцет. Купці з Бурси привозили шовки, килими та барвники.

Таким чином, тканини та середземноморські продовольчі товари й вино були головними предметами експорту з Анатолії через Кафу до Кримського ханату, Польщі, Московського князівства й татар Дешт-і-Кипчаку та Поволжя. На шляху із Стамбула до Кафи головними товарами були європейські тканини, а також арабські та індійські товари.

Кафа була головним портом для вивозу товарів на південь. Зерно, борошно, сало, освітлене вершкове масло, сир та мед вивозилися з Криму та Кубанського степу через Кафу до Стамбула і відігравали істотну роль у

продовольчому постачанні міста й Палацу. 1600 р. кухні Палацу зробили разове замовлення на дві тисячі кантарів світлого вершкового масла з Кафи. Щоб збільшити виробництво зернових і задовольнити ринковий попит, аристократія Кримського ханату влаштувала у степовій зоні колонії сільськогосподарських робітників, що складалася з руських полонених. Напівномади з Північного Причорномор'я також вирощували зернові на експорт.

Промисел осетрів в гирлі Дону та виробництво кав'яру також були важливими для економіки цього краю, який постачав Стамбул та південь. Венеціанці та генуезці спочатку вивозили борошно, рибу та кав'яр до Італії, але тепер більшість усього цього надходило у Стамбул. Держава утримувала 10 відсотків з виловленої риби, яку вона зберігала в сховищах або вивозила засоленою у діжках. Перед 1490 р. щорічно виловлювалося десь із сто тисяч осетрів. Постійно вантажі риби, кав'яру та меду прибували у Кафу з берегів Черкесії через порти Копа і Тамань.

З рибальством було тісно пов'язане добування солі. Різні соляні промисли Криму, особливо ті, що знаходилися у Сару-Кермані поблизу сучасного Севастополя, відправляли сіль у великій кількості у Стамбул та Азов; там вона використовувалася для засолювання риби. Наприкінці XVI сторіччя кримський хан вивозив щороку в Стамбул на продаж у середньому від тисячі до тисячі двохсот тон солі.

Кафа та залежні від неї порти в Азові, Керчі, Тамані та Копі були головними ринками для купівлі рабів, яких татари захоплювали під час набігів на московські та польські землі. Як звичайно бранців привозили з Тамані у Кафу, де їх обмінювали на тканини, привезені у Крим анатолійськими купцями. Той факт, що в середині XVI сторіччя держава мала від работоргівлі щорічний прибуток у вісімнадцять тисяч золотих дукатів, дає певне уявлення про масштаби цієї торгівлі. Податок на кожного раба становив чотири золотих дукати. Більшість рабів потрапляла у Стамбул, дехто у Сіноп та Інеболу. В доосманський час работоргівлю Кафи тримали в руках генуезці.

Турецько-татарські народи продавали через Кафу на південь велику рогату худобу, овець та коней, упряж, знамениті татарські луки й стріли та марокканську лайкову шкіру з Казані.

Культурна спорідненість між османцями та мусульманським населенням у Північному Причорномор'ї допомагала успішному розвитку комерційних та економічних зв'язків між ними, а у XV – XVI сторіччі Османська імперія встановила комерційні відносини з Московщиною. До 1530-х рр. добрі стосунки між Кримським ханатом, Османською імперією та Московією піднесли османсько-московську торгівлю. Московські товари досягали Кілії та Акермана через Чернігів та Київ, або прибували до

Азова та Криму через Курськ, Білгород та Черкаси. Хутро й металеві вироби становили основу експорту з Русі та Московського царства, але на османських ринках також стали відомі руський льон, моржові ікла й галун, привезені звідтіля. У 1497 р. московити через посередництво кримського хана, їхнього тодішнього союзника, дістали привілей торгувати в Османській імперії, після чого московські купці стали приходити не тільки в Кафу, Кілію чи Акерман, але й у Бурсу. До початку зростання інтересу до московських товарів у Європі у XVI сторіччі османські міста були головним ринком для соболів та лисиць з Русі та Московщини. В османському придворному церемоніалі дарування коштовного хутра було ознакою найвищої милості та честі. У 1492 р. Баезід II посилав Папі Римському в дарунок хутро та шовкові тканини.

Коли московські правителі встановили монополію на торгівлю хутром, султан призначав для придбання хутра спеціальних купців Палацу, видаючи їм охоронні грамоти до царя. Наприклад, 1577 р. султан відрядив до Москви такого собі Мегмеда Челебі з чотирма тисячами золотих дукатів для придбання хутра. Цар так само посилав своїх представників у Туреччину, щоб купувати важку золоту парчу з Бурси. У 1512 р. якийсь руський купець накупив шовку й тафти на вісімсот золотих дукатів¹⁰.

Акерман та Кілія були також воротами для південно-північної торгівлі, пропускаючи такі самі товари, що й Кафа. Той факт, що з Туреччини вивозилося понад сто двадцять окремих товарів, від склянок та бавовняних ниток до жіночого шовкового вбрання і капців, вказує на тісні комерційні зв'язки між цими портами та південним регіоном. Митні реєстри свідчать, що за чотири місяці 1490 р. в Акерман прибуло двадцять п'ять кораблів, з них п'ятнадцять належало грекам, шість – мусульманам, три – італійцям і один – вірменинові.

Кілія була важливим транзитним центром для вин, що надходили з півдня. За одним з митних записів, бочки вина, що прибували у Кілію з Мореї, Криту й Трапезунда «не продаються в Кілії, а після сплати ввізного податку відправляються до польських провінцій та Московщини, де вони обмінюються на місцеві продукти. Митні збори від цієї транзитної торгівлі в обох напрямках піднялися до шестисот золотих дукатів на рік». У другій половині XVI сторіччя османський уряд надав монополію цієї винної торгівлі знаменитому ліванському єврею Йосипу Насі, який завдяки цьому накопичив великі багатства і дістав великий політичний вплив. Діставши концесію від польського короля, агенти Насі поширили свій бізнес аж до Львова, викликавши цим заздрість тамтешніх купців. Митні реєстри вказують на те, що венеціянці вивозили з Криту вино у великій кількості, і коли османці закрили у 1592 р. Чорне море для іноземців, купці намагалися доставляти критське вино у Польщу через Фріулі.

Кілія та Акерман були важливими пунктами молдавської торгівлі. Більшість купців у цих двох портах – румуни, вірмени, греки, татари та євреї – були молдавського походження, вони вивозили віск, мед, освітлене вершкове масло, сало, а здебільшого шкіру. Вони також вивозили на північ товари, що прибули з Південного Причорномор'я. Кілія також експортувала засолені в бочках тріску та коропа, виловлених в гирлі Дунаю. В Акермані русичі торгували ножами, хутром та упряжжю.

У Кілії та Акермані, як і в Кафі, було чимало купців зі Стамбула, а також анатолійських мусульман, які торгували бавовною та шовком. Чимало купців мусульман прибувало з балканських міст – Софії, Провадії, Пловдива, Едірне, Нікополя та Сілістрії до портів Кафи та особливо Кілії, де більшість з них заробляли на транзитній торгівлі прянощами, шовком з Бурси та анатолійськими бавовняними та вовняними тканинами. Кілія також отримувала взуття, зроблене в Едірне, грубі вовняні тканини з Тунджинської долини, що у Південній Болгарії, та вовняні тканини із Салонік та Дубровника. Таким чином, Кілія була важливим центром як для балканських товарів, так і для чорноморської транзитної торгівлі, і служила пунктом, в якому сходилися шляхи з портів на Нижньому Дунаї: Джурджу, Гірсови, Тулчі, Ісакчі, Мачіна та Браїли.

Джурджу був обмінним пунктом поміж Валахією та османськими провінціями. Там валаські та молдавські купці обмінювали велику рогату худобу, шкіру, сіль, коней, валаські ножі, льон, мед та віск на перець, вироби з вовни, шовку, бавовни та на середземноморські харчові продукти. Важливим невід'язним ринком була Тулча. У 1590-х рр. митні прибутки та інші збори для всіх портів, що залежали від Кілії, включно з Акерманом, піднялися до тридцяти тисяч золотих дукатів. 1575 р. митні збори в Кафі, окрім податків на работоргівлю, становили щось із сорок п'ять тисяч золотих дукатів.

В результаті такої широкої торгівлі ці регіони стали невід'ємною частиною османської економіки. Було легко й недорого перевозити звідти великі вантажі до Стамбула, населення якого дедалі зростало.

Більше того, Чорне море мало стратегічне значення. Протягом воєн з Персією з дунайських портів у Трапезунд переправлялася велика кількість зерна, а чавунні ядра, що виливалися у Кігі коло Ерзерума з Трапезунда відправлялися через Чорне море і вгору по Дунаю на поля битв в Угорщині.

Османська торгівля з Європою

До 1569 р. італійські держави, насамперед Венеція, контролювали османську торгівлю із західним християнським світом, і доки Венеція залишалася провідною військово-морською силою на Середземномор'ї, ані

інші християнські держави, ані Османська імперія не могли змінити цю ситуацію.

Позаяк Венеція не тільки домінувала у торгівлі з Левантом, а й створила там колоніальну імперію, її стосунки з османцями були винятково складні. Загарбання Османською імперією Візантії означало для Венеції втрату вільної від податків та контролю, торгової зони, котру вона до того експлуатувала як тільки хотіла. Венеція та Генуя дістали комерційні привілеї від місцевих урядів у найважливіших пунктах Леванту, в зоні, що простяглася від Азова до Александрії. Тоді вони оточили свої поселення стінами і перетворили їх в укріплені бази під своїм управлінням. Османці, зажадавши поставити цілий ареал під власний контроль, прагнули оволодіти і цими містами.

З експансією Османської імперії у XIV–XV сторіччях Венеція, щоб зміцнити свої позиції проти цієї нової держави, також вдалася до агресивної політики. Вона намагалася оволодіти будь-яким прибережним районом, якому загрожували османці, і таким чином у XIV–XV сторіччях вона поставила під свій контроль найзначніші стратегічні пункти в Албанії, Мореї та Іонійському морі, а також загарбала Егейські острови і у 1489 р. Кіпр. Між 1423 та 1430 р. вона утримувала Салоніки й навіть подумувала зайняти Константинополь до того, як ним оволоділи османці. Водночас венеціянці прагнули пристосуватися до нових умов і вигідно скористатися з торгівлі з турками. Доки їхнім життєвим інтересам османці не загрожували, вони намагалися уникати відкритої війни з ними.

Османці вдавалися до різноманітної тактики у боротьбі з великими середземноморськими державами. Коли під час правління Баєзіда I ця боротьба досягла апогею, вони блокували Босфор, спорудивши фортецю Анadolу Гісари у найвужчому пункті протоки. Так само у Галіполі вони побудували фортецю і оточили внутрішню гавань стіною, де укрили невеличку рейдерську флотилію. У 1416 р. венеціянці з'явилися перед Галіполі, спалили османську флотилію і спробували увійти до внутрішньої гавані, щоби знищити цю військово-морську базу. Тільки Мегмед II остаточно встановив контроль над Протоками.

Османці увійшли в спілку з генуезцями, які були суперниками венеціанців, надавши їм капітуляцію вже у 1352 р. й віддавши їм у монополію видобування галуни у Манісі, що була головним постачальником для європейської текстильної промисловості. Генуезькі колонії у Західній Анатолії – у Фочі та на острові Хіос – стали головними портами для анатолійської торгівлі. Вдячні за таке привілейоване становище генуезькі кораблі допомагали османським арміям у вирішальні хвилини, особливо у 1421 та 1444 рр., коли вони перевозили війська через Дарданелли, що бу-

ли тоді під контролем венеціянців. Під час облоги Константинополя у 1453 р. генуезці дотримувалися нейтралітету.

Османи також вдавалися до економічних заходів проти Венеції. Поновивши їхні комерційні привілеї та дозволивши їм торгувати пшеницею, вони змусили венеціянців піти на поступки й ослабити їхні військові зусилля. Оскільки пшениця з Анатолії, Македонії, Фракії та Фесалії відігравала життєво важливу роль не лише для Венеції та залежних від неї островів, а й для цілої долини річки По, Баезід I мав змогу тонко користуватися торгівлею пшеницею як політичним інструментом. Щоб заспокоїти венеціянців напередодні облоги Константинополя і приспати їхню пильність, Мегмед II надав їм дозвіл на експорт пшениці. Після падіння міста він без вагань надав Венеції капітуляцію, дозволивши венеціянському байлу (консулу – прим. перекл.) перебувати у Стамбулі, а венеціянським купцям вільно торгувати по всій імперії під умовою виплати лишень 2 відсотків мита.

Політичне напруження у Морей та Албанії врешті-решт привело Мегмеда II до тривалої та небезпечної війни з Венецією, що тяглася з 1463 до 1479 р. і змусила його піти на економічні санкції. Він кинув у в'язницю всіх венеціянських купців і конфіскував їхнє майно. Водночас він намагався зберегти торгівлю із Заходом, заохочуючи Флоренцію та Рагузу (Дубровник) заступити на місце Венеції. До цього часу Венеція купувала флорентійські тканини і продавала їх у Леванті. Ще у першій половині XV сторіччя дож Венеції нахвалювався, що купив шістнадцять тисяч сувоїв тканин у Флоренції і збув їх у Леванті. У 1469 р. Мегмед Завойовник надав нові торговельні привілеї Флоренції. На той час в імперії діяло десь п'ятдесят флорентійських торгових домів, і флорентійські купці ставали дедалі активніші на ринках Бурси. Бурса стала центром з продажу флорентійських тканин для Анатолії та Ірану, а натомість флорентійці купували перський шовк. Мегмед II продовжував підтримувати добрі стосунки з флорентійцями, удостоюючи візитами їхні бенкети, влашовані у Галаті. Зі свого боку Лоренцо Медічі (1469–1492) надавав дружбі з Мегмедом II особливого значення, оскільки османський ринок був важливим джерелом багатства Медічі. Загарбавши Боснію та Герцеговину 1463 р., Мегмед знову відкрив прямий торговий шлях до Флоренції через Рагузу. З розширенням торгівлі з Флоренцією дорога між Рагузою та Бурсою чи Стамбулом через Фочу, Новібазар, Едірне та звідти до Стамбула або Бурси через Галіполі поступово ставала важливою. Османці суворо підтримували безпеку вздовж цієї дороги. У 1501 р., наприклад, вантаж шовку, який належав кільком флорентійцям, було вкрадено поблизу Фочі. Султан негайно послав комісарів, які знайшли частину вантажу, а решту примусили відшкодувати місцевих жителів¹¹.

Товари з Рагузи потрапляли в Анкону, вільний порт на папській території, звідки їх направляли далі у Флоренцію. Зростала кількість османських купців – греків, євреїв і турків, які провозили цим шляхом шовк, прянощі та цукор на італійські ярмарки. Це почало викликати серйозне занепокоєння у Венеції і навіть підняло хвилю чуток, буцім Анкона збиралася піти під османську протекцію. Населені пункти вздовж цієї міжнародної торгової дороги, такі як Скопье, Фоча або Мостар, розрослися у типово османські міста. Колись невеличке містечко Сарайбосна (Сараєво) встановило торгові зв'язки з іншими далматинськими портами, такими як Спліт та Шибеник, і завдяки цьому перетворилося на велике місто і центр Боснії. Славнозвісний Вишеградський міст через річку Дрину та численні караван-сараї, розкидані вздовж цього шляху, донині залишаються серед шедеврів османської архітектури XVI сторіччя.

Найбільше виграла від відкриття цього балканського суходільного шляху Рагуза. Вона хоч і платила Османам данину ще з часів Мурада II, проте відчувала необхідність залишатися також у добрих стосунках з Венецією та своїм номінальним сюзереном, королем Угорщини; республіка навіть послала 1444 р. свої кораблі в хрестоносний флот, що виступив проти османців. Предметом італійської торгівлі з Балканами у цей період була головним чином пшениця та бджолиний віск в обмін на золото або флорентійські тканини, і велася вона переважно морем через порт Арту. Після поширення османської влади на Боснію та Герцеговину та відкриття суходільного шляху Рагуза стала цілком залежною від Османської імперії, а її щорічна данина піднялася до 12 500 золотих дукатів. Зате як данницька держава Рагуза платила менше мито, ніж Венеція, а саме 2 відсотки проти 4–5, призначених для Венеції. Рагуза поступово розширювала зону торгівлі в Османській імперії, вивозячи на захід пшеницю, бджолиний віск, шкіру, шовк-сирець та шовкові вироби з Бурси, а ввозила, як і Венеція, багато вовняних тканин. Ця торгівля дала поштовх вовноткацтву, і вже в 1430-х рр. у Рагузі було встановлено перші ткацькі верстати. Перед тим, як турки 1463 р. відкрили шлях суходолом, Венеція прагнула перешкодити ввозу цих вовняних тканин на Балкани морем. У другій половині XV сторіччя рагузька вовноткацька промисловість процвітала, а її продукти, хоч і не мали високої якості, проте добре розпродавалися на ринках Стамбула, Бурси та Кафи. Склад тканин у Софії перетворився на ткацьку мануфактуру – рагузьке *фондако*, а колонії рагузьких купців утвердилися по всіх важливих балканських містах – Софії, Белграді, Сараєво та Едірне – а також у Стамбулі та Бурсі.

Протягом османсько-венеціянських воєн 1463–1479, 1499–1503, 1537–1540 та 1570–1573 рр. Рагуза виконувала роль торгового посередника між

Венецією та Османською імперією. В результаті морська торгівля міста процвітала, а водомісткість купецького флоту з двадцяти тисяч тон на початку XVI сторіччя піднялася до шестидесяти п'яти тисяч тон на 1580 р. У 1537–1540-х рр. Рагуза стала серйозним суперником Венеції у торгівлі прянощами між єгипетськими та сирійськими портами і Центральною Європою та Германією. Фуггери та Ульштеттери слали своїх прикажчиків в Александрію через Рагузу, і ті переправляли куплені прянощі на рагузьких кораблях. У 1531 р. в Лондоні рагузці завантажили двадцять п'ять тисяч сувоїв грубої вовняної тканини, призначеної для османського ринку, а в Лондон вони доставили грецьке вино та ізюм.

Рагуза була залежною від економіки Османської імперії. Коли імперія була економічно прив'язана до Італії на заході, місто процвітало під протекторатом султана. Коли ж у XVII сторіччі імперська економіка потрапила у залежність від атлантичних держав, Рагуза занепала.

Якщо не було політичних або воєнних суперечок, османці без вагань поновлювали Венеції комерційні пільги. Венеція завжди домінувала у торгівлі прянощами в єгипетських та сирійських портах, тому у 1546 р. османці надали їй монополію на добування галуни в обмін на двадцять п'ять тисяч золотих дукатів. У цілому, попри війни та конфлікти, венеціянська економіка у XVI сторіччі продовжувала розвиватися. Венеціянські кораблі пливли у левантійські порти з вовняними тканинами, шовковою парчею та атласом власного виробництва, папером, скляними виробами та дзеркалами, а поверталися з Єгипту та Сирії з прянощами, ліками, барвниками, шовком та бавовною, а з Анатолії та Румелії – з пшеницею, шкірою, бавовною та шовком.

У XVI сторіччі левантійські ринки під османським управлінням стали багатшими й привабливішими, ніж раніше, тому в другій половині століття Франція, Англія та Голландія брали активну участь у торгівлі на них, поступово обмежуючи рагузьку та венеціянську комерцію самою Адріатикою.

Сюлейман I зробив союз із Францією проти Габсбургів наріжним каменем своєї політики на Заході. Коли Селім I загарбав Єгипет та Сирію у 1517 р., французи домоглися від нього поновлення капітуляцій, наданих їм мамлюцькими султанами. Сюлейман I підтвердив їх після сходження на трон. У лютому 1536 р. ще ширші капітуляції були предметом переговорів між Ж. де ла Форє та Ібрагімом Пашою, але вони так і не були затверджені султаном, імовірно, через страту Ібрагіма Паші у березні того ж року. Першими справжніми франко-османськими капітуляціями є ті, що були укладені 18 жовтня 1569 р.¹² Ці капітуляції вперше поширювали на західну монархію чинні на всій території імперії комерційні пільги, що раніше надавалися Венеції. Французькі капітуляції пізніше правили за взірць для

подібних угод з Англією, Голландією та іншими європейськими державами.

Франція, не гаючи часу, почала конкурувати із Венецією. Французькі консули відкрили свої резиденції у Стамбулі, Александрії, Бейруті й Триполі у Лівані. Французькі кораблі, пов'язані з Близьким Сходом, доставляли текстиль з Нормандії, папір та німецькі металовироби, привозячи назад вовну, бавовну, нитки та тканини, бавовняний текстиль та килими з Анатолії, а з Алеппо й Дамаска – шовк, прянощі, парфумні есенції, ліки та мохер. Після османсько-венеціанської війни 1570–1573 рр. Франція почала витісняти Венецію з Леванту. На початку XVII сторіччя близько тисячі французьких кораблів було задіяно у торгівлі з Левантом, а обсяг торгівлі зріс до тридцяти мільйонів ліврів, що становило половину усієї французької торгівлі. Інші європейські купці, особливо англійські та голландські, торгували під французьким прапором.

Османи завжди намагалися користуватися цими комерційними пільгами як політичною зброєю. Наприклад, вони допомагали кальвіністам Франції у їх боротьбі проти проіспанської Католицької Ліги, і коли Марсель, центр левантійської торгівлі, підтримав Лігу, то султан скасував торговельні привілеї і дозволив північно-африканським корсарам нападати на місто. Коли Генріх IV зійшов на трон у 1589 р., турки відновили ці привілеї, і французька торгівля досягла рекордних масштабів.

Сюлейман I надав англійським купцям право вільної торгівлі в Османській імперії ще у 1553 р., але ті спочатку не користувалися цією пільгою. Сподіваючись діставати прянощі простіше та дешевше, вони шукали інших шляхів, особливо через Москву та Іран на Ормуз. Турецьке посольство, відряджене до шаха 1562 р., мало на меті перешкодити цій диверсії. Нарешті у 1578 р. османці вдерлися в Азербайджан та Шірван і взяли цей шлях під свій контроль. Тут-таки англійські купці знову звернулися до султана. Завдяки наявності спільного ворога в особі Іспанії, англійський та османський уряди ясно бачили переваги у зближенні, тому, попри усі зусилля Франції та Венеції перешкодити цьому, султан видав англійцям капітуляції 1580 р., а 1583 р. інші, ще ширші. 11 вересня 1581 р. королівською хартією була заснована Турецька Компанія, яка пізніше 1592 р. об'єдналася із Венеціанською Компанією і стала називатися Левантійською Компанією. Османський уряд зменшив митні норми для англійців до 3 відсотків, тоді як французи та інші іноземці сплачували 5-відсоткове мито до 1673 р., коли їм вдалося зменшити його так само до 3-х відсотків. Голландці торгували під англійським прапором до 1612 р., коли їм вдалося дістати такі самі капітуляції.

Англійці запекло змагалися з Францією та Венецією, колишніми монополістами у левантійській торгівлі. Англійські пірати іноді спільно з ал-

жирськими корсарами починали грабувати купецькі флотилії; королева Єлизавета I удавала, що неначе й не чує скарг на них. У той самий час англійці продавали якісні вовняні тканини за низькими цінами, а постачання англійської цини та сталі стало конче необхідним для османського виробництва зброї. Венеційська торгівля різко занепадала, французька зменшилася у 1630 р. наполовину, тоді як Левантійська Компанія запанувала на османських ринках. Англійські консули засіли у Стамбулі, Ізмірі, Алеппо та Александретті. Англійські спроби пробитися в Індійський океан, починаючи з 1591 р., не завдали шкоди левантійській торгівлі, оскільки чимало людей у Лондоні вважали її важливішою. У 1596 р. англійці ще купували прянощі в Єгипті та Сирії.

Меркантилістські західні держави так чи інакше змінили характер капітуляцій і поступово ставили османську економіку у залежність від Європи. Османські державні діячі вважали своїм політичним завданням сприяти дедалі зростаючому припливу мануфактурних виробів в імперію, щоб створити достаток на внутрішньому ринку і живити Скарбницю дедалі більшими прибутками від митних зборів. Левант, таким чином, перетворився на відкритий ринок для європейського меркантилізму. Та все-таки, оскільки імпорту з Європи був обмежений до кількох товарів, здебільшого вовняних тканин, мінералів та паперу, він не завдавав великої шкоди місцевому цеховому виробництву аж до XIX сторіччя. Це лише після індустріальної революції в Європі капітуляції призвели до руйнівних наслідків в османській економіці.

У ранній період срібло та срібна монета були найзначнішою статтею імпорту в торгівлі із Заходом. Щоб стимулювати їх вільний довіз, османи зняли усі митні збори зі срібла, та починаючи з 1580-х рр. дешеве європейське срібло, що потекло на левантійський ринок, спричинило цінову революцію, що захитала османську економіку, а разом з нею і традиційні підвалини держави та суспільства¹³.

ОСМАНСЬКІ МІСТА ТА ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ,
МІСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ, ЦЕХИ ТА КУПЦІ

*Імаретна система, розвиток Стамбула,
зростання його ролі як центру торгівлі*

У традиційній близькосхідній країні державна влада здійснювала такі громадські роботи, як будівництво та утримання каналів, дамб, доріг, мостів та караван-сараїв, цебто те, що сприяло торгівлі та сільському господарству й збагачувало Скарбницю правителя. Мусульманський історик ат-Табарі (пом. 923 р.) відзначав, що Сасаніди вважали будівництво міст, сіл, доріг та мостів основоположним обов'язком суверена. В ісламський період ідея громадських робіт як акту побожності та милосердя заступила цю традицію, і, таким чином, навіть коли ці роботи здійснювалися сувереном, їх почали вважати незалежними інституціями, відокремленими від царини власне державної діяльності.

Наслідуючи близькосхідну традицію, Османи прагнули перетворити їхні столиці Бурсу, Едірне та Стамбул на великі міста, збільшуючи їх населення та заохочуючи їх розвиток як торговельних центрів. Приклад Стамбула найкраще ілюструє це.

Перед османським завоюванням населення Стамбула впало до тридцяти-сорока тисяч душ. Після його завоювання Мегмед II не міг за ісламським правом заборонити своїм воякам грабувати місто, адже воно не здалося добровільно. Проте він хотів одержати свою майбутню столицю якомога менше зруйнованою. У перші роки по завоюванні він здійснив ряд заходів з метою перетворення Стамбула на найбільшу столицю світу.

Насамперед він намагався схилити біженців повернутися, обіцяючи віддати їм їхню власність, дарувати свободу віросповідання та занять. Він звільнив бранців, які потрапили до нього як його частка воєнної здобичі, оселив їх у Фенері, і навіть на деякий час звільнив від оподаткування. По-друге, Мегмед II наказав управителям провінцій вислати для поселення в Стамбулі чотири тисячі сімей з Румелії та Анатолії, оголосивши, що надасть спустілі будинки новоприбулим. Останні не обов'язково мусили бути мусульманами, але принаймні хтось із них мав бути заможним, купцем чи ремісником. Ці накази ніколи цілком не виконувалися. Тоді Завойовник наказав відбирати і приводити у Стамбул купців, заможних людей та ре-

місників із завойованих ним великих міст і поселяв по різних кварталах Стамбула християн з Амасри (1459), Старої та Нової Фокеї (1460), Трапезунда (1461), Корінфа й Аргоса, що у Мореї (1458, 1463), Карамана (1470-ті рр.), Евбеї (1473) та Кафи (1475). Як повідомляє сучасник подій Дж. М. Анджолелло, «за короткий час ці новоприбулі спорудили чудові будинки та церкви». Примусово поселені у місті, вони не мали права виїхати з нього, зате звільнялися від деяких податків та повинностей.

Мегмед Завойовник спробував перетворити Стамбул на вселенську метрополію, офіційно визнавши та оселивши в місті духовних пастирів православної, вірменської та іудейської громад. Після завоювання Єгипту Селім I змушений був скасувати посаду нагіда, щоб той не став суперником головного рабина у Стамбулі.

Впродовж XV–XVI сторіч Османи заохочували імміграцію євреїв з Європи як елементу, що приносив з собою торгівлю та добробут. За часів Мегмеда Завойовника їх оселилося так багато у Стамбулі, що на 1477 р. вони утворили третю за кількістю групу міського населення слідом за мусульманами та греками. Щоб хоча б частково забезпечити місто та Палац потрібним продовольством, Мегмед Завойовник осадив у тридцяти п'яти запустілих селах навколо Стамбула десь із тридцять тисяч селян, захоплених протягом кампаній у Сербії та Мореї. Перешкоджаючи їм залишити ці села, він утримував їх на підневільному становищі, що не узгоджувалося із звичною османською практикою.

Перепис Стамбула й Галати 1477 р. дав такі результати, подані у таблиці 5.

Т а б л и ц я 5

<i>Громада</i>	<i>Кількість сімей</i>
Мусульмани	9 486
Православні греки	3 743
Євреї	1 647
Вірмени	434
Греки з Карамана	384
Європейці, усі в Галаті	332
Немусульмани з Кафи	267
Цигани	31
РАЗОМ	16 324

Ці підсумкові дані не враховували військовий стан. Загальне ж населення Стамбула, певно, становило тоді вісімдесят – сто тисяч.

Спорудження *імаретів* – міських центрів, що утримувалися коштом вакфів – забезпечувало місто громадськими службами та ринками і відіграло важливу роль у його розростанні. Імарет був прадавнім близь-

косхіднім інститутом, який османи застосовували у розбудові Бурси, Едірне та інших міст. Це був комплекс закладів, до якого входили мечеть, медресе, лікарня, гостиний двір, водопостачальна система, дороги та мости, створені з мотивів побожності та милосердя, а також заклади, з прибутку яких вони утримувалися, а саме готель, базар, караван-сарай, лазня, млин, фарбарня, різниця та супова кухня (тобто безплатна їдальня для бідних – прим. перекл.). Релігійні та добродійні установи звичайно купчилися навколо мечеті; тоді як комерційні заклади влаштовувалися поряд або у більш-менш жвавих місцях. Ці імарети становили істотну частку в планах османських міст, і надавали їм власного неповторного обличчя. Ще й донедавна вони домінували у силуэтах анатолійських та балканських міст та містечок.

Засновники імаретів створювали їх як вакфи; *вакфійє* – цебто акт пожертви – оформлявся у присутності кадія, записувався до його реєстру і затверджувався султаном. Фактично в ісламському суспільстві добродійні заклади майже завжди утворювалися як вакфи. Вони забезпечували тривале існування громадських служб або закладів, оскільки вакф навічно заповідав з добродійною метою прибутки з певного джерела, а отже, без зменшення капіталу. Це було юридичною фікцією, що від часу пожертви власницькі права на вакф мав тільки Бог, тож навіть коли мінялися уряди та держави, тривале функціонування громадських служб було гарантоване. У вакфійє, записаному у кадійському реєстрі, засновник вакфу обґрунтовував свою мету, умови та форми управління та призначав *мютевеллі* – головного попечителя. Проте в Османській імперії держава контролювала та затверджувала усі вакфи, оскільки вони мали характер необмеженої власності.

Вакф був фінансово та адміністративно автономною фундацією. Жертводавець призначав мютевеллі, а для великих вакфів ще й *назіра*, цебто суперінтенданта. Мютевеллі ніс відповідальність за всі справи, що стосувалися вакфу, і вживав заходів щодо збирання та підвищення прибутків, використання фондів для виконання умов фундатора, оплати зайнятих у фундації, а також для ремонту та утримання фундації в належному стані. Назір був інспектором, який визначав, чи умови, на яких здійснювалася пожертва, виконувалися, чи ні, і раз на рік головні служители вакфу зустрічалися, щоб обговорити, чи виконали вакфи свої обов'язки так, як ухвалено у вакфійє. Ця група могла зажадати увільнення мютевеллі з його посади. Держава через місцевого кадія або спеціально призначеного інспектора контролювала рахунки кожного вакфу. Метою цих запобіжних заходів було забезпечити належні умови, щоб інституція могла продовжувати виконання своїх функцій.

Завдяки системі вакфів було створено культурні та комерційні комплекси у Стамбулі. Також у кожному значному османському місті з'явилися велика мечеть та бедестан. Коли Айю Софію було перетворено на Велику мечеть Стамбула, Мегмед Завойовник наказав спорудити бедестан як частину її комплексу. Ця монументальна споруда з кам'яними куполами та залізними воротами, що вистояли проти вогню та грабунку, служила для схову не тільки коштовних товарів, а й також грошей та ювелірних виробів міських багатіїв. Його сторожа, нічні дозорні та брокери перебували під контролем держави. Навколо центрального бедестану споруджувалися крамниці таким чином, що утворювалися осібні вулички як окремі базари, де обабіч дороги влаштовувалися представники якогось одного ремесла або купці, які торгували їхнім товаром. Ці торжища звичайно укривалися кам'яними склепіннями, як от ринок у Стамбулі, або ж стояли рядами відкритих лавок у затінку дерев.

На бедестані Мегмеда Завойовника було 118 крамниць із складськими приміщеннями, а ще 984 крамниці було споруджено на прилеглих ринках. Їм судилося стати головним діловим центром Стамбула, що відомий тепер як Критий Ринок (Капали Чарши). Бедестани, де могли сходитися купці й накопичуватися товари, нерідко відігравали вирішальну роль у розвиткові османських міст. Орхан Газі спорудив бедестан у Бурсі ще у 1340 р.; він і сьогодні залишається комерційним центром міста. Торговельні центри виростали навколо бедестанів в усіх великих османських містах на Балканах, таких як Татар Пазарджик, Пловдів, Сараєво, Софія, Скопье, Монастир, Серрес та Салоніки. У XVII сторіччі подорожник Евлія Челебі поділив османські міста на дві категорії – з бедестанами та без них.

У 1459 р. Мегмед Завойовник зібрав перших осіб імперії і зажадав від кожного з них спорудити імарет у будь-якій частині міста за власним бажанням. Великий везір Магмуд Паша, а пізніше інші везіри побудували гарні імарети у центрі міста та навколо Золотого Рогу. Будинки, споруджені задля спільного блага, постали навколо мечеті і носили ім'я жертводавця, і невдовзі навколо цих імаретів поселялися люди, утворювалися нові квартали. Таким чином, Стамбул набув свого специфічного турецького обличчя.

У 1463–1470 рр. Мегмед Завойовник побудував Велику Мечеть та навколо неї вісім медресе, початкову школу, бібліотеку, лікарню, два гостиних двори та їдальню. Щоб утримувати ці громадські заклади, він спорудив великий ринок із 318 крамницями поблизу нього. Шістсот студентів навчалося у медресе, а гостині двори збирали щодня до 160 прибульців. Подорожники, студенти, службовці вакфу та місцеві бідняки годувалися при кухнях. Двоє лікарів, окуліст та хірург, а також аптекар служили у лікарні, якою завідував спеціальний комісар, що мав заступника. Двоє лікарняних кухарів готували їжу під наглядом лікаря, а ще при лікарні було

двоє медбратів, яким вакфій наказував лагідно обходитися з пацієнтами. Лікарня приймала хворих, які не могли дозволити собі викликати лікаря додому або придбати за власний кошт ліки. Пізніше додалося ще дві лікарні: одна для жінок, а друга – для немусульман. Раз на тиждень лікар відвідував хворих бідняків по їхніх домівках і надавав медичну допомогу. Усі щоденні витрати лікарні, що доходили до п'яти золотих дукатів, покривалися з прибутків фундації.

Мегмед Завойовник спорудив ще декілька імаретів у Стамбулі. Люди з Бурси та інших анатолійських міст селилися навколо його фундації, що виросла за міськими мурами в Ейюпі і досягла розмірів окремого містечка, вакфи якого мали дев'ять мечетей та супутніх закладів. Щоб покрити видатки цих фундацій, Мегмед побудував у Стамбулі ринки (260 лавок було в Галаті й 783 у Стамбулі, не рахуючи розташованих навколо бедестану), тринадцять бань, кілька фарбарень, пекарень, товарних складів, свічних майстерень, маслобоєнь та п'ятдесят чотири млини. Лише вакфи, прибутки яких відписувалися на утримання мечеті Айя Софія, давали щорічно тринадцять тисяч золотих дукатів прибутку.

Тогочасний історик Нешрі писав: «Султан Мегмед створив Стамбул»¹. Його нащадки Баезід II та Сюлейман I, а також султанські жінки, державні мужі, улеми та купці допомагали швидкому зростанню міста утворенням імаретів у своїх кварталах. За офіційним переписом 1546 р. нараховувалося 2 517 вакфів, заснованих особами, які не належали правлячій династії. До них у наступному сторіччі додалося ще 1 600 нових вакфів². Османські султани з успіхом розвивали Стамбул як велику імперську метрополію. Його населення досягало чотирьохсот тисяч у першій половині XVI сторіччя. Тоді Стамбул був найбільшим містом Європи, і навіть були повідомлення, що у другій половині того ж століття його населення піднялося до восьмисот тисяч³.

Задоволення потреб міста у харчах та воді стало величезною проблемою, тому уряд здійснював заходи проти надмірного припливу нових мешканців, завдяки чому в XVII сторіччі населення міста не змінилося. У цей час 40 відсотків населення складали немусульмани, а Галата, де дозвіл проживати мали європейці, перетворилася на центр міжнародної торгівлі. У середині XVII сторіччя у Стамбулі було 152 мечеті, 126 медресе, сотня караван-сараїв та близько тисячі різних будівель, зведених султанами, пашами та менш значними особами⁴. Необхідність постійного підтримання харчового постачання міста, Палацу та війська, постачання сировиною ремісників була головним фактором, що обумовлював суто монополістичний характер османської економіки з її жорстким урядовим контролем торгівлі усім необхідним.

Для запобігання спекуляції та інфляції, а також ухилинь від поставок, уряд регулював та контролював усі ланки, починаючи від далекого виробника і кінчаючи крамарем у Стамбулі. Ціни на харчі були зафіксовані на рівні витрат на їх виробництво; тільки купці, що мали дозвіл, торгували продуктами; суворі заходи вживалися проти контрабанди. Провіант потрапляв до спеціальних вагових палат, звідки його розвозили представники торгових гільдій. Великі купці та судновласники, спіймані на контрабанді чи спекуляції, позбавлялися свого майна та кораблів. Купці, які діставали привілей купувати у спеціально відведених місцевостях овець чи зерно для Стамбула, зобов'язувалися постачати щорічно точно визначену кількість цих товарів і призначали гаранта.

Потреба у постачанні продуктів для Стамбула пов'язала різні виробничі регіони імперії з одним центром і була головним фактором створення інтегрованої економіки. Показником потреб міста може служити той факт, що у середині XVII сторіччя міські пекарні переробляли щоденно 250 тон пшениці. Громіздкі харчопродукти, такі як зерно, олія, сіль, а також вівці, могли легко приходити у Стамбул морем, і на другу половину XVII сторіччя кількість кораблів, зайнятих транспортуванням харчопродуктів, що прибували щорічно до стамбульських причалів, досягла двох тисяч. У Стамбул постійно йшли з Єгипту пшениця, рис, цукор та прянощі; з Північного Причорномор'я – худоба, зернові, харчові жири, мед, риба та шкіри; з Фесалії та Македонії – зернові та шкури; і нарешті вино та інші продукти – з Середземномор'я, а саме з Мореї та Егейських островів. Прилеглі до столиці райони також залежали від стамбульського ринку. З Текірдага приходило фракійське зерно, з Констанци та Мангалії – добруджийське зерно. Ліс надходив з Ізміта. Справжньою житницею Стамбула стала Добруджа, ця нічийна земля середньовіччя, і там виникло сотні поселень, а в портах було споруджено державні зернові склади. Рис із долини Маріци та Західної Фракії був істотним продуктом харчування для Палацу та війська; з долин Болгарії, Македонії та Східної Фракії торгові агенти регулярно посилали овець та худобу на стамбульські різниці.

Як транзитний та реекспортний центр, а також як постачальник мануфактурних виробів на експорт, Стамбул економічно пов'язав різні регіони. Експорт бавовни із Мерзіфона, Тосьї, Тіре, Бергами, Денізлі, Ларенде, Бору та Нігде в Анатолії, в обмін на харчопродукти для Стамбула з Румелії та Півночі, як виявляється, справили стимулюючий вплив на виробництво бавовняного текстилю у тих місцях. Водночас в Стамбулі розвивалося ткацтво, виробництво вовняних та шовкових тканин. У торговельному трикутнику між Північним Причорномор'ям, Стамбулом та Анатолією велика частка грошей, що приходила у столицю, знову залишала її. Держава

витрачала більшість своїх прибутків на Палац та військо у Стамбулі; значна частка цих грошей ішла в Анатолію та на Балкани.

Шляхи сполучення в імперії, караван-сараї та гостиниці

Стамбул був кінцевою зупинкою як для караванних шляхів, так і для морських ліній. За деякими підрахунками, у середині XVII сторіччя від шести до десяти караванів щороку прибувало з Ірану, два – з Басри, і три-чотири – з Алеппо⁵. Щотри місяці відправлялися каравани в Іран та Центральну Азію. Раз на рік у Стамбулі бував караван з Рагузи, щомісяця – з Польщі, раз на вісім днів – з Ізміра.

Балкани зв'язувалися із Стамбулом трьома важливими магістралями: стародавня *Via Egnatia*, яка пролягала від портів Албанії через Охрид, Монастир та Салоніки; велика воєнна дорога через Белград, Софію та Пловдив; та дорога з Нижнього Подунав'я через Тунджинську долину та Едірне. Караванний шлях з Ірану та Анатолії досягав Стамбула через Болу, Ізміт та Гебзе, причому коло Ізміта до нього приєднувалася дорога з Анкари. Прочанський шлях з Аравії та Алеппо вливався до магістралі, що вела з Ірану, також у Гебзе після переправи через Ізмітську затоку у Ділі поза Ізніком. У XV – XVI сторіччях звичайний шлях із Стамбула до Бурси пролягав морем через Муданью, але здається, що вже у XVII сторіччі шлях на Бурсу із Гебзе через Дільську пристань набув більшого значення. Таким чином, Стамбул був пов'язаний через Бурсу із містами Фоча, Чешме, Хіос та Ізмір⁶.

Хоч Стамбул став найбільшим ринком в імперії, Едірне та Бурса не занепали; насправді вони навіть розрослися й стали найбільшими містами та комерційними центрами на Балканах та в Анатолії.

Константин Їречек (відомий чеський балканіст, жив у 1827–1909 рр., – прим. перекл.) писав про османські шляхи сполучення, що «жодна європейська держава після падіння Римської імперії не опікується так за своєю системою доріг»⁷. Османці завжди утримували в доброму стані римський шлях між Стамбулом та Белградом, поліпшуючи та ремонтуючи розбиті ділянки аж до самого Стамбула грубо тесаними кам'яними брилами. Вздовж шляху вони проклали ще й нові дороги. Деякі селища вздовж головних доріг мали завдання прокладати їх та підтримувати у доброму стані, а за що службу їх увільняли від надзвичайних податків. Підводи могли дістатися цією дорогою з Белграда до Стамбула за місяць. У 1566 р. Селім II подолав цю відстань за п'ятнадцять днів.

У Румелії та Північному Причорномор'ї важкі речі перевозилися на возах; у гірських районах звичним засобом пересування були мули. Під час

Белградської кампанії 1521 р. держава найняла для транспортування важкого воєнного знаряддя тридцять тисяч верблюдів з Анатолії та Аравії. Близько десяти тисяч підвід перевозили муку та ячмінь з Подунав'я. Як держава, так і окремі купці наймали верблюдів, коней та мулів у кочовиків. Перські каравани звичайно склалися з трьохсот-чотирьохсот тварин, але деякі мали тисячу або й більше; їх найчастіше наймали в кочових туркменів, і вони самі вели своїх тварин. Наприкінці XV сторіччя коня для подорожі з Тебриза до Бурси й назад можна було найняти за дев'ять золотих дукатів.

Для забезпечення зручності та безпеки подорожників на великих шляхах султани розставляли спеціальні заклади, що утримувалися за рахунок вакфів, а також заохочували до цього урядових та палацових службовців, даруючи їм великі маєтки. Деякі з таких великих закладів улаштовувалися на зразок імаретів у містах, тільки в даному випадку головними спорудами були готель, караван-сарай та іноді міст. Мечеті та заклади милосердя, що були при них, мали менше значення. Наприклад, у 1443 р. Мурад II спорудив коло Едірне через річку Ергене великий кам'яний міст у 392 метри довжиною із 174 арками. Біля моста він влаштував притулок, для пристановища та годування подорожніх, мечеть та медресе, а витрати на утримання притулку та мосту покривав з прибутків від боза-хане (боза – популярний слабо алкогольний напій, що виготовляється з пшона й дріжджів – прим. перекладача), бані та крамничок. Він доповнив це прибутками від караван-сараю, бані та крамниць, побудованих в Едірне. Навколо він поселив людей, переважно з кочових туркменів, щоб ті охороняли та утримували в порядку міст, а за цю службу увільнив їх від оподаткування. На протилежному березі річки він оселив я – військових поселян. З часом населення навколо цього ядра збільшилося, і так виникло місто Узункопрю. У 1431 р. там проживала 431 родина. Іншим прикладом є імарет, побудований Герсек Агмед Пашою (пом. у 1517 р.) по дорозі Стамбул–Дамаск на першій зупинці за Ізмітською затокою. Пізніше він став містом Герсек.

У XIV – XV сторіччях пограничні володарі утворювали подібні заклади на завойованих ними землях. Пізніше цим осередкам судилося стати османськими культурними та адміністративними центрами. Місто Сараєво виросло навколо імарету, заповіданого пограничним паном Іса Беєм. Імарет, який Міннет Бей поставив при дорозі Софія – Едірне, став ядром Татар-Пазарджика, одного з найважливіших торгових міст Болгарії. У Татар-Пазарджикі на воєнній дорозі до Центральної Європи великий везір Ібрагім Паша спорудив інший великий караван-сарай, який, за свідченням Евлії Челебі, височив над містом, неначе фортеця. У ньому було двісті кімнат та вісімдесят апартаментів, де могли зупинятися значні люди зі своїми сім'ями. Кімнати обступали внутрішній двір, укритий тінню великого дерева, а

зовнішне подвір'я зі ставком посередині могло вмістити до п'яти-шести тисяч коней. Удень і вночі прислуга приймала тут подорожніх, мусульман та немусульман. Після заходу сонця кожному прибульцю приносили миску супу, хлібину та свічку, а кожному коню – міх вівса. Після вечірньої молитви грали музики караван-сараю і ворота закривалися. Кожного ранку перед тим, як відкрити ворота, завідувач готелю питався в постояльців, чи в них нічого не пропало. Якщо він відчиняв ворота, не зробивши цього, то ніс відповідальність за всі пропажі і мусив за них заплатити.

У 1555 р. посол Священної Римської імперії Бузбек подорожував до Стамбула у кареті, запряженій кіньми, і залишив опис караван-сараю у Ніші, де, як скаржився він, «нічого не можна було утаїти, усе всюди було відкрито, і кожен міг бачити, що робить інший». Але він високо оцінив житлові приміщення у притулку. «В них є кілька окремих апартаментів для проживання. Нікому не заборонено користуватися ними, нехай то буде християнин чи єврей, бідний чи багатий, вони відкриті для всіх. Навіть башави та сандзяки [тобто паші та санджакбеї], коли подорожують, можуть ними скористатися. Тут я почував себе, не гірше ніж у княжому палаці».

У своєму вакфійє Мегмед Завойовник вимагав, щоб з усіма подорожніми, які зупинялися у заповіданому притулку, добре поводитися, і усі їхні потреби задовольнялися. Притулки надавали безкоштовно дах та їжу три дні, після чого подорожник мусив виїхати.

Ці фундації, влаштовані на однакових відстанях уздовж великих доріг, засвідчують поширення османської цивілізації. В османський період лише в Боснії та Герцеговині було побудовано 232 готелі, вісімнадцять караван-сараїв, тридцять два притулки, десять бедестанів та сорок два мости, і серед них такі архітектурні шедеври як Мостарський міст, побудований 1566 р., міст Сараєво Козья, побудований близько 1550 р., та міст у Требіньє.

Скромніші від притулків будівлі, як от джерела, фонтани, молитовні місця та невеликі будинки для гостей, також споруджувалися вздовж великих доріг. Місцеві добродії споруджували їх знов-таки як побожні фундації. Таким чином, на дорогах із Стамбула у Дамаск, Ерзурум та Белград купці були забезпечені усім необхідним, і переважно безплатно.

Втім, деякі паші відзначилися особливим завзяттям у заснуванні подібних фундацій. Коли великого везіра Магмуд Пашу було звільнено з посади 1637 р., його звинувачували у тому, що він побудував багато непотрібних готелів, що лягли на людей зайвим тягарем.

Важливим фактором у заснуванні таких вакфів була інституція *темлік* – султанська гарантія права власності, згідно з якою державні діячі або жінки з Палацу могли звернутися до султана з проектом свого добровільного заходу і діставали від нього у повну власність земельні ділянки, в які інколи входило по декілька сіл. Пізніше вони заповідали це утворено-

му ними благодійному закладові, забезпечивши собі не тільки спасіння у потойбічному світі, а й постійний та безпечний достаток своїм власним сім'ям та нащадкам, призначаючи їх мютевеллі благочинних установ. Друге і третє покоління османських достойників часто насолоджувалися переходом із служби на посади мютевеллі вакфів, утворюючи верству, схожу на поміщиків-рантє.

Караван-сараї та бедестани добре укріплювалися проти банд. Бузбек не поїхав дорогою між Будюю та Белградом з остраху перед бандитами, які називалися гайдуками, а було чимало випадків, коли розбійники на великих дорогах відбирали гроші, що належали державі. У шістнадцятому сторіччі ситуація була кращою, ніж у сімнадцятому, коли державні війська вже часто-густо нічого не могли вдіяти з розбійниками, озброєними вогнепальною зброєю. Приблизно у 1647 р. якийсь розбійник Кара Гайдароглу діяв у гірському районі коло Ескішегіра, нападаючи на каравани, що йшли у Стамбул з Ірану, Дамаска та Ізміра. Його знешкодили з великими труднощами. Знов-таки у XVII сторіччі якийсь розбійник-християнин з п'ятьма сотнями спільників учинив нічний напад на бедестан у Монастирі і не зустрів жодного спротиву.

Тому-то уряд постійно вживав заходів для підтримання безпеки на дорогах, будував завіє та пости для *дербенджіїв* – дорожніх сторожів – поблизу гірських перевалів, бродів та мостів. Нерідко ціле населення якогось села відповідало за громадську безпеку певних доріг та мостів, за що їм робилися певні винятки в оподаткуванні. Якщо дербенджії кидали свої пости, їх силою повертали назад. У середині XVII сторіччя держава призначила на статус дербенджі 2 288 селянських сімей в Анатолії та 1906 у Східних Балканах. Завіє були закладами, які спеціально піклувалися про безпеку подорожників.

Завіє відігравали важливу роль в Османській імперії, особливо у ранній період, і були прототипом імаретів. Вони являли собою добротні фундації, засновані якимось шейхом чи дервішем для надання притулку подорожникам у містах або частіше на віддалених та безлюдних шляхах та перевалах. Шейхи або дервіші, які засновували завіє, діставали від володаря у повну власність невеличку ділянку землі, яку в свою чергу заповідали цьому закладові. Він та дервіши, які гуртувалися навколо нього, працювали на землі, забезпечуючи собі прожиток і покриваючи витрати на утримання завіє, в якому шейх та його нащадки були спадковими управителями, так само як мютевеллі в інших добротних фундаціях.

У ранній османський період завіє відіграла помітну роль у розселенні турецьких мігрантів на пограниччі та завойованих османцями землях. Дервіши або бідняки, які удавали з себе дервішів, прибували з Анатолії у новозавойований район, вибирали собі ділянку землі і утворювали завіє,

домагаючись від султана документа на підтвердження того, що ця земля є вакфом для завіє. Оскільки члени завіє увільнялися від податків, то нові поселенці залюднювали їхні землі, і так вони ставали ядром нових турецьких сіл. Таким чином у Західній Анатолії та на Балканах виникла більшість турецьких сіл у XIV сторіччі. Ці притулки служили водночас прихистком для новоприбулих і навіть для газіїв.

Шейхи, які створювали завіє, належали до різних релігійних орденів, але багато з них носило титул *ахі*. У новозавойованих землях ахії заснували сотні завіє⁸. Ахіїзм був не стільки релігійним орденом, скільки суспільною організацією, про яку Ібн Баттута, який відвідав Анатолію у 1333 р., залишив яскравий опис:

Вони є в кожній землі туркменів ар-Рума, у кожній окрузі, кожному місті та селі. Ніде у світі не знайти того, хто б зрівнявся з ними гостинністю до іноземців та бажанням нагодувати і задовольнити усі потреби, стримати тиранічну руку й вбити поліцейських агентів і тих негідників, що з ними заодно. Ахій, за їхнім висловом, є людиною, яку зібрання членів його спілки разом з іншими нежонатими чоловіками й тими, хто поклав собі безподружнє життя, обрало своїм проводирем. Ахій буде притулок і облаштовує його килимами, лампами та іншим потрібним начинням. Його послідовники працюють удень, щоб заробити собі на прожиток, а після полудневої молитви вони приносять йому їхній спільний заробіток, на який вони купують фрукти, їжу та все інше, що потрібне для споживання в притулку. Якщо протягом дня якийсь подорожній прибуває до міста, вони надають йому пристановище у себе⁹.

Оскільки Османська імперія розвивалася як сильна централізована держава, уряд згодом позакривав більшість завіє, тому що на XVI сторіччя чимало з них втратило свої функції, хоч ще в той час користувалося податковими пільгами. Але поки вони залишалися вакфами, держава не могла користуватися цими землями для власних фінансових та воєнних потреб. Тому вона скасувала ті завіє, що не були розташовані на дорогах і не надавали жодних послуг подорожникам, а також ті, які не витрачали свої прибутки на благодійні справи, задля яких вони були створені. Держава відміняла такі вакфи і забирала їхні землі. У середині XVI сторіччя у Малій Азії було тисяча сто завіє. Щоб відновити селища, зруйновані під час воєн із Персією, Сюлейман I дозволив утворення завіє по дорозі на Ерзурум.

Міське населення, цехи та купці

Традиційний близькосхідний погляд на суспільство визнавав три класи виробників – селян, купців та ремісників. Два останніх складали міське населення, причому ремісники займали нижчу сходинку на соціальній

драбині. Султан наказував членам кожного класу носити одяг, який засвідчував їхнє життєве становище, забороняючи ремісникам та крамарям носити розкішне вбрання, призначене для вищих класів.

Міське населення імперії, як і сільське, було поділене на дві категорії – на мусульман та немусульман, проте це була класифікація, встановлена шаріатом, і вона не відповідала реальній соціально-економічній структурі суспільства. Звичайні купці та ремісники, мусульмани та немусульмани фактично належали до одного й того самого класу і користувалися однаковими правами, тоді як багаті єврейські, грецькі та вірменські купці одягалися й поводитися як мусульмани. Вряди-годи султани прагнули виконати настанови шаріату і видавали закони, що забороняли немусульманам носити однаковий з мусульманами одяг, купувати невільників та їздити верхи на конях, але ці укази ні до чого не приводили. Цехи так само інколи вдавалися до утисків немусульман, згідно з шаріатом, але це звичайно мотивувалося економічною конкуренцією.

Втім, і поза роботою представники різних віросповідань жили нарізно в окремих кварталах міста під опікою своїх релігійних пастирів. В османських містах завжди були окремі квартали для мусульман, християн та євреїв, циган, навіть якщо вони сповідували різні релігії, селили в окремому районі. У кожному мусульманському кварталі був свій релігійний голова громади – імам – та її цивільний представник – кетхюда. Попи та рабини виконували такі самі функції у немусульманських кварталах, водночас представляючи свою громаду перед урядом. Такий стан не перешкоджав добрим стосункам між мусульманами та немусульманами. Чоловіки мусульмани часто одружувалися на жінках немусульманках, не примушуючи їх міняти свою віру. Щоправда, діти від такого мішаного шлюбу мусили ставати мусульманами.

В османських містах ремісничі цехи були основою економічного життя, і члени цехів складали значну частину населення. Витоки цехів в ісламському світі залишаються нез'ясованими¹⁰, але, здається, існує певна подібність між ісламською та середньовічною європейською цеховими системами. Загальноприйнята теорія стверджує, що корпорація греко-римського світу продовжувала існувати й під ісламським пануванням, але вже на X сторіччя вона набула цілком ісламського характеру. У цьому сторіччі кармати, які з'явилися як представники релігійного та соціально-політичного руху, спрямованого проти аббасидських халіфів, створили в цій боротьбі цехи. Таким чином, ісламські цехи стали карматськими братствами і водночас професійними організаціями. Після монгольських інвазій XIII сторіччя суфійські ордени, особливо етичне вчення *футувва*, стало дуже впливовим серед цехів. Товариства футувви, у які організувалися молоді неодружені робітники у великих містах, нагадували братства Римської імперії. За

етикою футувви, досконала людина була щирою, самовідданою, самодисциплінованою, слухняною зі старшими і тверезою. Вступ до цієї організації супроводжувався символічною церемонією, під час якої чесноти футувви прищеплювалися вступнику. У XIII – XIV сторіччях цей рух під назвою ахіїзму став помітним елементом анатолійського суспільства. У містах кожна група ремісників, відповідно до настанов футувви, була організована під проводом якогось ахі, обраного з-поміж членів групи. Оскільки на той час в Анатолії не існувало сильної централізованої влади, ахі виконували також і певні громадські функції, перетворившись на політичну силу у містах. Фактично, від самого початку ісламські цехи являли собою народну опозицію правлячому військово-адміністративному класові.

У ранній період ахі відігравали важливу роль в османській державі та в османському суспільстві, але з ростом абсолютизму та централізації держава все більше ставила їх під свій контроль. У містах ахіїзм став звичайною цеховою організацією, але принципи футувви продовжували існувати у ремісничих цехах.

Було б перебільшенням стверджувати, що це держава створювала та контролювала османські цехи, або ж що вони являли собою соціально недиференційовану громаду¹¹. У близькосхідньому суспільстві групи зі спільними ідеалами та інтересами з найдавніших часів організовувалися за цілком ясними взірцями. Такий зразок і, звичайно, відповідна термінологія знаходилася у Палаці, війську, медресе, релігійних орденах та цехах. Найвпливовішим членом групи, організованої таким чином, була звичайно та людина, котра представляла її зовнішньому світові та опікувалася її зовнішніми справами. В османців він називався кетхюда, в арабів шейх, а в Анатолії XIII сторіччя – ахі. У цехах ремісники-майстри обирали кетхюдою з-поміж себе когось такого, хто б міг впроваджувати цехові правила та успішно клопотатися про інтереси цеху перед урядом. Цей вибір мав вирішальне значення, оскільки цех без кетхюди вважався несамостійним. Коли певна група всередині якогось цеху хотіла відокремитись, то обирала свого кетхюду, йшла до місцевого кадія, і той реєстрував її як самостійний цех. Ремісники могли за своїм бажанням усунути кетхюду з його посади, і вони завжди опиралися втручання уряду при обранні нового кетхюди. Існує низка документів про те, як цехи відхиляли кандидатів на посаду кетхюди, яких хотіли над ними поставити уряд або кадії, і центральний уряд справді поводив себе стримано стосовно автономії цехів.

У середньовічному суспільстві ці громади прагнули досягти релігійної та моральної гармонізації свого існування та внутрішнього укладу, тому на чолі кожного ремісничого цеху стояв шейх, який служив виразником цієї релігійної та моральної влади. Хоч в арабський країнах шейхи стали головними управителями цехів, на основних османських землях, в Румелії та Анатолії, вони залишалися в ролі духовного пастиря. Шейхові належала

важлива роль в цехах, адже він головував на церемоніях посвячення в учні та майстри, спілкувався з усіма в цеху і відповідав за покарання в межах цеху. Його обирали з-поміж досвідчених цехових майстрів, які також були добре обізнані з етичними приписами футувви. Заступником шейха була офіційна особа – кетхюда; він провадив церемонії. Уряд підтримував зв'язок з цехом через кетхюду, який також збирав та передавав урядові належні з цеху податки.

Над цеховим кетхюдою стояв міський кетхюда, який відав спільними для всіх цехів справами і разом з іншими достойниками представляв місто в уряді. Іншим важливим членом цеху був *йігітбаши*, відповідальний за внутрішні цехові справи. Він також обирався з-поміж старих досвідчених майстрів, і коли кетхюда бував відсутній, йігітбаши заступав його. Він купував сировину на ринку і розподіляв її серед майстрів, перевіряв, чи готові вироби відповідали цеховим стандартам, і передавав їх в інші цехи або в крамниці. До його обов'язків також входило доповідати шейхові про порушення цехових настанов, а також повідомляти його та кетхюду про претендентів на звання майстра. У деяких цехах помічник йігітбаши виконував такі самі функції. Кожен цех також обирав собі серед майстрів та досконалих знавців усіх тонкощів ремесла експертів – одного або двох *егль-і хібре*. Вони виносили свої судження стосовно якості товарів, розв'язували цінові суперечки, допомагали у визначенні ринкової ціни та набирали робітників. Обрання цих експертів мало особливе значення у таких витончених ремеслах, як шовкоткацтво. У деяких цехах егль-і хібре також виконували деякі з обов'язків кетхюди та йігітбаши.

У великих та розгалужених цехах оці шестеро осіб складали комітет, що називався «Шістка», але по деяких цехах згадувалися тільки шейх та кетхюда або йігітбаши. Ці служителі обиралися з майстрів, але спосіб обрання їх ще не досить з'ясований. Імовірно, що кандидати на ці посади називалися по досягненні консенсусу думок, і після виборів, якщо не було заперечень проти того чи іншого кандидата, усі майстри з'являлися перед кадїєм, щоб занести результати виборів до його офіційного реєстру.

Османські цехи підпорядковувалися загальноствановленим правилам та нормам. Загальні закони, засади та церемоніал були вироблені сторіччями, багато з них увійшло в підручники з футувви, цехові сертифікати та султанські фермани. Члени цехів обговорювали та виносили рішення про нові нормативи, заносючи їх потім до кадїйських реєстрів. Після реєстрації вони вважалися чинними згідно закону. До цих нормативів треба ще додати цінові (*ігмісаб*), що вироблялися в обговореннях між цеховими майстрами та представниками уряду, і затим затверджувалися султаном. Держава втручалася в цехову організацію головним чином для того, щоб за-

безпечити податкові надходження з цього джерела та виконання законів ігтісабу.

Ігтісаб був давнім ісламським інститутом. Близькосхідна держава вважала своїм найголовнішим обов'язком задоволення скарг людей та захист людей від несправедливості. Коран наказував, що в доброму ісламському суспільстві влада повинна активно підтримувати існуючі соціальні стандарти та заборони. Це стало частиною релігійного права, зібраного під назвою *гісб* або ігтісаб, так що втілювати його у життя було одним з обов'язків халіфа. На практиці нормативи гісбу стосувалися головно торгівлі і були спрямовані проти шахрайства та спекуляції, встановлюючи справедливість на ринках та стежачи за правильністю ваг і якістю товарів. Методи контролю за цінами та ваговий нагляд, які вже були чинними у близькосхідних державах, увійшли тепер до настанов шаріату під назвою гісб.

З кожним новим султаном османська держава пунктуально запроваджувала норми ігтісабу, переглядала закони ігтісабу, яким підлягали усі цехи. Вона наглядала за всіма мірами ваги й довжини, і *мугтесіб* – службовець, що відповідав за виконанням положень ігтісабу – постійно патрулював ринок, щоб гарантувати виконання цих законів і притягати порушників до суду місцевого кадія. Водночас здійснювалися тілесні покарання батогами або стягалися штрафи за вироками кадія. Кадій штемпелював деякі матеріали, такі як, наприклад, дерево, черепиця, тканина відповідно до їхньої якості, і забороняв продаж несертифікованих таким чином товарів. Місцевий кадій та мугтесіб мали право у визначеному порядку встановлювати ціни на ринку. Авторитетні члени громади та егль-і-хібре з цехів зустрічалися для цього в присутності кадія. Вони вираховували кількість та якість витраченої на виробництво того чи іншого товару сировини, додавали вартість праці і встановлювали таким чином ринкову ціну, яка давала десять відсотків прибутку, а якщо у виробництві застосовувалася високопродуктивна праця, то двадцять і більше відсотків. Інколи султани особисто переглядали реєстри цін на ринках Стамбула.

Щоб контролювати ціни, запобігати спекуляції та збирати податки, держава встановлювала кілька умов для продажу сировини та готових товарів на ринках. Товари на міський ринок належало привозити через спеціальні ворота, звідки їх везли визначеними для цього вулицями до певних ринків та караван-сараїв. Там їх продавали під контролем відповідальних службовців. Товари високої вартості обов'язково мусили продавати спеціальні брокери під державним контролем. Після того, як товари зважувалися в присутності представників цеху й оподатковувалися відповідно до їхньої кількості, видавався дозвіл на продаж. Представники цеху –

кетхюда та йгітбаши – купували тут сировину і розподіляли її потім між цеховими майстрами. Держава збирала з цехових майстрів податок, що накладався на кожну майстерню, а також інколи ще один податок на деяку готову продукцію. Існували також податки на продаж товарів, що збувалися на ринковому місці. Такі податки платилися від ваги чи кількості. Окремі канун-наме визначали рівень цих податків для міст та ринків кожної провінції. Зосередження цехів на певних ринках та продаж їхніх товарів в обумовлений час допомагало державі збирати ці податки. Якщо ремісники розбігалися з метою уникнути сплати податків, держава силою збирала їх знову на відведених ринках.

Уряд контролював цехові організації тільки для захисту інтересів Скарбниці або громадськості і не втручався у їхні внутрішні справи. Втім, цехові постанови визнавали верховну владу держави. Кадій записував усі результати виборів та рішення цехів, якщо ті не могли поладити суперечки між собою чи покарати порушників цехових порядків. Такі випадки виносилися на розсуд державної влади, спочатку консультуючись у місцевого кадія, а потім, якщо було потрібно, то й на імперській раді у столиці.

Ясна річ, держава надавала великого значення збереженню традиційних цехових порядків. Перед тим, як постала Османська імперія, цехи були значно сильніші і користувалися більшою свободою. Наприкінці XIV – на початку XV століть в Анатолії не існувало сильного уряду і, за спостереженнями Ібн Баттути, ахії, які очолювали впливові цехи у великих містах, мали велику персональну владу і вплив. У цей час цехові майстри носили зброю і карали порушників. Та й взагалі цех тоді був не просто економічною установою, а організацією, що мала серйозні соціальні зобов'язання, була просякнута релігійно-містичною атмосферою футувви і віддавала всіляку шану своєму святому патронові, який її створив. В османський період, коли кетхюда зайняв ахієве місце, релігійний характер цехів значно ослаб. Для збереження своєї влади цехові урядники стали запрошувати державу відігравати дедалі більшу роль у цехових справах. Так увійшло у звичай, що після виборів вони діставали від губернатора чи султана диплом, завдяки якому, певна річ, їхня влада в межах цеху зростала. Також за допомогою держави їм вдалося збудити нові віяння, які проте стали загрозою як для цехового устрою, так і для них самих, бо ж від цехів залежали їхні матеріальні інтереси.

Османці, як і мамлюки, майже завжди підтримували старших цехових майстрів і намагалися зберегти традиційний цеховий устрій. Ця консервативна політика виходила з ідеї, що будь-яке нововведення кине суспільство у безладдя та анархію, внаслідок чого державна скарбниця втратить джерела своїх прибутків. Цехові майстри, якби їм не хотілося ви-

користати силу держави на своєму боці, завжди обов'язково вносили цей пункт до своїх петицій. Зрештою, адміністративні та військові інтереси вимагали стабільності цін та якості товарів. Така консервативна політика протривала аж до XIX сторіччя, коли османські реформатори взяли на озброєння європейські ліберальні ідеї. Саме консерватизм не дав близькосхідній економіці вирватися з обмежень цехової системи і зрештою перешкодив зростанню сильної османської буржуазії. У XIX сторіччі імпорт європейських мануфактурних виробів звужив поле діяльності цехів, а після 1840 р. перед наступом європейського індустріального капіталізму цехи були економічно зруйновані.

З погляду економіки, цехова структура була спробою балансу між пропозицією та попитом в умовах певних труднощів. Цехові представники купували на ринку сировину за встановленими оптовими цінами і розподіляли її поміж майстрами, оскільки до модерного періоду примітивна система комунікацій означала, що ці товари були доступні лише в обмеженій кількості. Сировина за справедливою ціною мала потрапити до певного цеху, а не до рук інших чи спекулянтів, і її слід було розподілити між цеховими майстрами так, щоб жоден з них не залишився без роботи. Це була головна підстава для потреби в цеховій організації. Нестача сировини часто служила причиною для підвищення цін та безробіття в османських містах і становила серйозну економічну проблему. Такі кризи могли виникнути внаслідок таємного накопичення товарів та спекуляції, а також спроб деяких ремісників заpastися сировиною понад потребу, зацікавленості іншого цеху в тому самому товарі або його придбання купцями з інших областей чи країн за вищу ціну. Цехи домагалися державного контролю, щоб запобігти першому та останньому випадкам, і султан видавав накази, за якими каралася спекуляція і дозволяли іноземним купцям купувати на ринку товари тільки після того, як місцеві жителі робили свої закупки. Інколи держава зовсім забороняла вивіз деяких важливих видів сировини. У другому й третьому із зазначених вище випадків, що виникали внаслідок конкуренції між самими цехами, вони могли лише зібратися разом, аби скупити всю сировину оптом і справедливо розподілити її між собою. Цех міг одержати від султана декрет, який не давав можливості сировині потрапити до рук нечленів цеху і надавав монопольне право на виготовлення певних товарів.

Через брак доступної сировини необхідно було обмежувати кількість крамниць та майстерень. Оскільки була певна нестача ремісників, особливо висококваліфікованих, цехові урядники контролювали також розподіл робочої сили. Наприклад, у Бурсі ткачі оксамиту збиралися у певний день тижня в якомусь обумовленому місці, де цехові егль-і-хібре направляли їх до різних майстрів. Це робилося для того, аби знайти кваліфікованих робітників та запобігти конкуренції між майстрами за кращих робітників.

Другим економічним фактором, що обумовлював цеховий устрій, була обмеженість ринку. Початкова стадія розвитку економічної системи та примітивна система комунікацій визначили те, що більшість міських цехів працювала лише для обмеженого місцевого ринку, до якого входило місто та навколишні села. Крім того, у XV сторіччі більшість османських міст були ще дуже дуже малими.

Існувала необхідність достосувати виробництво до обмеженого ринку, а це також визначало деякі з характерних аспектів цехів. По-перше, вимушені обмеження на виробництво приводили до обмежень кількості крамниць та майстерень, що належали певному цехові, по-друге, було необхідно охороняти ринок проти чужинців, які не були членами цеху. Тому держава надавала кожному цехові монополію в межах одного міста або певної чітко окресленої зони. Крім того, оскільки кожен цеховий майстер мусив мати змогу продати свої вироби лише в межах цієї визначеної зони, в середині цеху також не мусило бути конкуренції. Щоб запобігти їй, виробленим товарам належало відповідати чітко визначеним стандартам. Спосіб їх виробництва, типи сировини, інструменти та певні вимоги до майстерень – усе це було регламентовано. Егль-і-хібре та йігітбаши постійно інспектували виробництво. Готова продукція знову ретельно перевірялася, перш ніж потрапити на ринок. Далі вона могли продаватися лише на певних базарах та у певних крамницях, а в деяких цехах йігітбаши або кетхюда продавали готові продукти оптом.

Щоб зберегти баланс між виробництвом та ринком, тільки кваліфіковані майстри мали право відкривати власні крамниці. Це положення підтримувалося почасти цеховими традиціями, почасти приватними інтересами повноправних майстрів. Стати майстром, а в ідеалі відкрити незалежну крамницю було надзвичайно складно. Кандидат міг здобути звання майстра після трьох–п'яти років навчання, доки набував досвіду та навичок, після яких він відбував іспит та церемонію, на якій шейх оперезував його фартухом, що вважався символом майстерності. Період навчання був для нього часом суворої дисципліни та помірності, в оточенні загадкових символів та риторики футувви. Етичні принципи футувви прищеплювали підмайстрові абсолютну слухняність, скромність та зневагу до розкоші і навчали його дивитися на жадібність та охоту до конкуренції як на найпотворніші моральні вади. Новопосвячений майстер одержував інструменти, а також майстерню, що була під наглядом старших майстрів. Чимало нових майстрів у цехах, не маючи коштів на відкриття власних лавок, працювали на старих членів цехів *калфами* – оплачуваними фахівцями – або ж вступали у співтовариство.

Втім, незважаючи на жорстку структуру, уже в XV сторіччі в османських цехах стала помітною соціальна та економічна диференціація. Серед

ткачів оксамиту Бурси, наприклад, була різниця між тими, хто мав власні ткацькі верстати й майстерні, і тими, хто в них працював у наймах. Деякі власники майстерень тримали по п'ятдесят верстатів, що передбачало капіталовкладення від 2 500 до 3 000 золотих дукатів. Оксамитники, втім, були досить розвиненою гільдією, що виробляла високовартісний текстиль для зовнішнього ринку. У більш традиційних цехах, зокрема кожум'яцьких, якщо майстер робився порівняно багатим та самостійним, він мусив залишати свій цех і ставав купцем.

У багатьох інших цехах великих османських міст – Стамбула, Бурси, Салонік, Едірне, а особливо в тих, що працювали на зовнішній ринок, наростала соціальна та економічна відмінність між тими членами цехів, які стали капіталістичними підприємцями і тими, які в них працювали у наймах. У тих містах цехове виробництво швидко зростало. Наприклад, у Стамбулі кількість майстерень з виробництва парчі від колись офіційно зареєстрованих 100 піднялася до 318 у 1564 р., і навіть султанські укази на могли привести їхню кількість у відповідності з офіційною цифрою. У XVI сторіччі міське населення в Османській імперії зросло в середньому на 80 відсотків, відповідно розширився ринок для цехової продукції. Це створило вигідну ситуацію для найманих майстрів та калф у цехах, заохотивши їх зайнятися самостійною працею. Багато з них відкрили свої крамниці по різних міських кварталах і організували власне виробництво. Цехові урядники не могли так успішно змагатися з ними, як раніше, отже бунтарі тепер не тільки розділяли з ними дедалі зростаючі прибутки, а й водночас підривали цехові правила та регламентації. Вони змінили традиційні виробничі стандарти, погіршили якість, але продавали дешевше; вони запровадили у виробництво нові зразки й стимулювали попит. З метою зберегти монополію на дедалі зростаючому ринку старі майстри вимагали від уряду дій проти своїх конкурентів, наполягаючи на тому, що це були недосвідчені новачки, які ніколи повністю не вивчать свого ремесла і не мають сертифікату майстра, і що знижуючи якість та підвищуючи ціни, вони завдають шкоди людям та підривають державні правила ігтісабу. Коли конкуренти поширили моду на дороге гостроносе взуття, стамбульський шведський цех звинуватив їх перед урядом, що ті повели народ шляхом легковажності та розпусти. Старі майстри боролися до кінця, щоб закрити крамниці будь-кого, хто запроваджував технічні новинки. Сильна підтримка традиційного цехового ладу з боку османського уряду не давала змоги розвиватися окремим організаціям робітників та фахівців, а також майстрам-капіталістам, як це було в Європі.

Консервативна політика уряду зміцнювала монополію старих цехових майстрів. Власники майстерень, почали залишати їх у спадщину своїм синам, зятям або іншим родичам, і з часом звання майстра. кетхюди та йігітбаши

перетворилося на спадковий титул, що переходив від батька до сина і дуже рідко – старому фахівцеві. Нарешті, на XVIII сторіччя ці володіння та титули втратили будь-який зв'язок із ремеслом та ремісництвом, ставши просто об'єктами законного володіння.

Вступ військових з капикулу до міських цехів був ще одним фактором занепаду османської цехової організації. Їхні військові привілеї увільняли їх від контролю з боку мугтесіба та кадія, дозволяючи їм міняти цеховий устрій собі на користь. Вони часто ігнорували офіційно встановлені ціни, погіршували якість та відкривали свої крамниці, де їм заманеться, і то раніше, ніж одержували сертифікати майстра. Нерідко вони примушували повноправних майстрів брати їх до себе у співтовариство й ділитися прибутками, а найгірше було те, що їм сходила з рук з розмахом поставлена спекуляція сировиною. Усі ці фактори відігравали велику роль у погіршенні традиційного цехового устрою та занепаді османського ремесла взагалі.

У багатих містах для випуску нових товарів або для організації спеціальних стадій виробництва створювалися нові цехи, як відгалуження старих. Наприклад, кожум'яки, які фарбували шкіру у різні кольори, організовувалися в окремі цехи, так само робили шовкомотальники і ткачі на текстильному виробництві. У великих містах люди одного ремесла, які працювали на різних базарах, могли утворити незалежні цехи. Якщо група, що працювала в якійсь спеціалізованій галузі ремесла, ставала досить великою, вона обирала свого кетхюду і з'являлася перед кадієм, щоб оголосити про свій намір створити цех. Часто головний цех опирався цьому й відмовлявся визнавати обраного кетхюду, звинувачуючи майстрів новоствореного цеху у низькій кваліфікації. У такому випадку затвердження уряду мало істотне значення для утворення нового цеху. Уряд затверджував існування нового цеху, якщо вважав, що це не суперечило регламентації гісби і не завдавало шкоди інтересам людей.

Споріднені за фахом цехи часто боролися один з одним, а цехи, що виступали в ролі головних підприємців, були спроможні привести інших до залежного статусу. Такі допоміжні цехи були відомі під назвою *ямаків*. Наприклад, у високорозвинутому виробництві шовку в Бурсі купці, які займалися торгівлею шовком-сирцем, об'єднувалися в гільдії, які самі діяли як підприємці. Вони купували на бедестані імпортований шовк-сирець, видаючи його цеху мотальників для переробки на нитки, цеху фарбувальників для пофарбування і нарешті продавали готові мотки ткачам. Інколи ямаки прагнули скинути тягар великих цехів і відмовлялися працювати на них, але оскільки такі дії вели до безробіття й зменшення податків, то уряд звичайно надавав підтримку провідним цехам. І все-таки формування нових груп становило динамічний аспект цехової системи, тому їхня кількість варіювалась відповідно до розміру та добробуту кожного міста. У

Стамбулі існувало понад 150 важливих цехів. Близько шестидесяти їх було у Бурсі у XV сторіччі, та близько п'ятдесяти у Манісі двома сторіччями пізніше. (Підраховано, що у Стародавньому Римі було сто п'ятдесят цехів і двісті десять у середньовічному Каїрі).

Османські цехи змінювалися на стадіях свого розвитку відповідно до процвітання міст та потреб зовнішнього ринку, але загальна тенденція розвитку великих міст орієнтувалася на необмежену систему виробництва. Поряд із цехами зростало домашнє виробництво. Наприклад, в Анатолії селянське ткацтво, що постачало купцям бавовняні тканини, поширилося у селах навколо міст, а більшість продукції призначалася для іноземного ринку. У виробничих галузях, що постачали державі великі партії матеріалів, були наявні ознаки капіталістичного господарства. Приміром, виробництво вовняних тканин у Салоніках щороку постачало тисячі сувоїв грубих вовняних тканин Палацу та яничарам і розвивалося під державним наглядом; до нього було залучено близько тисячі єврейських родин. Воно виробляло сукно для цілої імперії та для зовнішнього ринку. У 1664 р. було вирішено зосередити в одному місці усі майстерні, які виробляли для держави тонке чорне сукно.

Щоб задовольнити власні потреби у виробництві пороху та вогнепальної зброї, держава заснувала у Стамбулі спеціальні фабрики, на яких було зайнято сотні робітників. Вони фінансувалися державою і керувалися призначеними урядом комісарами. Під час кіпрської кампанії 1571 р. порохова фабрика Кягитхане у Стамбулі виробляла сімнадцять тон пороху на місяць. Приватні особи не взорувалися на такий зразок. Хоч у Стамбулі та Бурсі існувало кілька місць, де працювало разом чимало робітників, у цілому османська промисловість ніколи не виходила за рамки надомного виробництва.

Підмайстри, наймані робітники та раби були головною робочою силою у цехах. Навчені ткацькому ремеслу невільники становили головне джерело праці у Бурсі; їх відпускали на волю після того, як вони виробляли певну кількість тканин. Вільнонаймані робітники звичайно ставали калфами, які не мали капіталу і працювали за потижневим наймом. Підмайстри як правило були підлітками або юнаками, яких батьки віддали майстрові навчатися ремесла. За контрактом, майстер обіцяв навчати учня ремесла протягом певного відтинку часу, зазвичай тисячу і один день. Батьки ж фактично віддавали своє чадо у найми, дістаючи від майстра акордом гроші за весь час контракту. Після цього стажист або зовсім не діставав платні, або невеличкі щотижневі суми, і, згідно з цеховою етикою, був зобов'язаний виявляти абсолютну покірність майстрові. Зі свого боку, майстер мусив поводитися з ним як із власним сином. Найбільше турбувало майстра те, що найняті помічники могли виїхати геть серед тижня або що учні могли

поміняти свого навчителя. Щоб зарадити цьому, вони підбивали уряд до втручання.

Деякі цехи наймали жінок. В османських містах мотання шовку та прядіння бавовни звичайно покладалося на дітей та жінок, і в такий спосіб бідні жительки міст могли заробити собі на прожиток. Бавовно-прядильні цехи вряди-годи намагалися примусити уряд перешкодити купцям закуповувати бавовну у вільному продажу, і залишали жінок без такої роботи.

У близькосхідньому суспільстві ремісникам належала більш важлива, ніж часто думають, роль у політиці. Література повчального жанру *Зерцало для принців* повчала, що правитель, який не захищав міських купців та ремісників від утисків урядових службовців, мав бути повалений, і реальні події підтверджували цю точку зору. Кожен уряд, що втрачав підтримку міського населення, помічав, як слабшав його політичний авторитет, а під час іноземних вторгнень він бачив, як його міські піддані втікали на бік його ворога. Тому правлячий військовий стан піклувався про те, щоб прихилити до себе місцевих достойників, які були виразниками інтересів своїх округ. У містах улеми, багаті купці та цехові урядники брали на себе роль представляти міський люд. Наприклад, вони з'являлися до кадія, щоб поскаржитися на урядового службовця або зажадати скасування незаконного податку, і саме вони посилали делегацію на імперську раду в Стамбул. Звичайно, уряд вважав вигіднішим прийняти їхні вимоги. До царювання Мегмеда II та від кінця XVI сторіччя, коли центральний уряд був слабкий, ці достойники, які колективно представляли інтереси міста, стали надзвичайно впливовими. Вони могли примусити звільнити з посади будь-якого губернатора, який їм не подобався, і жоден адміністратор не міг виконувати свої функції без їхньої згоди чи їхнього посередництва. Деякі міста, як Кайсері чи Сараєво, дістали важливі привілеї аж до увільнення від деяких податків та заборони військам вступати до міста. Ці привілеї були такі широкі, що деякі сучасні дослідники вважали міста, які їх мали, вільними або навіть містами-республіками.

Найефективніший спосіб, за допомогою якого ремісники могли чинити опір урядові – закриття своїх лавок та призупинення виробництва, що було рівнозначне втечі селян з землі. Типовим з цього погляду було повстання ремісників у Стамбулі 1651 р., коли уряд спробував примусити ремісників купувати конфісковані товари за надто високу ціну, та ще й сам відбирав золото за третину його фактичної вартості. Тоді величезний натовп пішов на імперську раду вимагати справедливості у великого везіра. Але їх вигнали звідти, тому наступного дня вони позакривали крамниці і зібралися під своїми прапорами. За свідченнями очевидця подій, зібралося десь 150 000 людей, багато з них були озброєні; врешті-решт вони примусили

султана звільнити з посади великого везіра¹². Так вперше було кинуте виклик яничарській хунті, яка на той час тероризувала державу.

Як і в інших близькосхідних державах, нижчі верстви міських ремісників завжди протистояли правлячому військовому класові. Під час повстань військових султан шукав собі підтримки серед цехів, тоді як яничари, бажаючи помститися, плюндрували й палили у Стамбулі ремісницькі лавки. Втім, наприкінці XVI сторіччя ситуація змінилася. Тоді дедалі більше яничар почало вступати до цехів, внаслідок чого яничарські збройні заворушення набували народного характеру.

В османських містах, як і по цілому Близькому Сході, торгівці, як і ремісники, утворювали свої цехи. Однак існувало два розряди торгівців. Ті, які торгували місцевим товаром та цеховими виробами, мали нижчий статус відносно до тих, які вели караванну та заморську торгівлю. Перша категорія відома під назвою *еснаф* (цей термін вживався однаково для крамарів та ремісників), а друга називалася *тюдджар* або *базиргян* – купці. Лавочники-еснафи підлягали приписам ігтісабу і організовувалися як традиційна цехова структура, тоді як закони ігтісабу не стосувалися великих купців. Останні були справжніми капіталістами близькосхідного суспільства. Ніщо не могло зупинити їх від здійснення якоїсь певної операції та безмежного збагачення. По суті сама держава стимулювала їхні проекти. Вищі правлячі верстви – паші, беї, службовці Палацу та багаті добродійні фундації, які могли накопичувати великі багатства, робили інвестиції через таких купців. Інститут *мудароба* – різновид комерційної кооперації, коли інвестор вкладав свої гроші у торгову операцію на караван чи корабель, набула значного поширення в Османській імперії.

Предмети розкошу, такі як ювелірні вироби, коштовні тканини, прянощі, барвники та парфуми, становили основу заморської торгівлі. Тому великі купці торгували саме цими речами, і більшість з них вела свої справи на бедестанах. Цей розряд заможних купців постачав державі відкупників податків і утворював у містах впливову групу населення. Деякі були надзвичайно багаті, як, скажімо, два купці з Бурси, які 1480 р. разом вклали одинадцять тисяч золотих дукатів у єгипетську торгівлю. А італійський купець Андреа Барбаріго мав у 1450-х рр. загальний капітал у п'ятнадцять тисяч золотих дукатів.

Кадійські реєстри записували майно померлих у великому османському місті Бурсі у другій половині XV сторіччя. Вони зазначають, що 26 відсотків небіжчиків володіли власністю, меншою ніж двадцять золотих дукатів; у 58 відсотків було від двадцяти до двох сотень, і 16 відсотків мали понад дві тисячі. Таким чином, одна шоста частина була досить заможною, а дуже багатим був 1,3 відсотка від загальної маси. Це були купці, лихварі, ювеліри та виробники шовку. Їхні багатства, основним джерелом

яких була торгівля шовком та його виробництво, а також фінансові операції¹³, складалися з грошей, нерухомості, рабів, шовку та інших коштовних тканин.

З другої половини XVI сторіччя сім'ї офіцерів капикулів, дістали контроль за відкупом податків і почали верховодити у містах як у соціальному, так і політичному плані; ця тенденція йшла паралельно із за-непадом близькосхідної міжнародної торгівлі та ослабленням купецької верстви.

Частина четверта

**РЕЛІГІЯ ТА КУЛЬТУРА
В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ**

Розділ 16

ОСВІТА, МЕДРЕСЕ ТА УЛЕМИ

Концепція Ташкьопрюлюзаде^і про знання та його класифікація наук дає відправну точку для дослідження системи освіти взагалі і зокрема у медресе в Османській імперії.

Ташкьопрюлюзаде визнає чотири стадії знання – духовне, інтелектуальне, усне та письмове – це перегукувалося із теорією створення в ісламському містицизміⁱⁱ. Духовні науки він поділяв на два розділи – практичний і теоретичний. Далі він поділяв ці розділи на підрозділи, що базувалися на самому розумі, та на ті, що базувалися на релігії ісламу. Таким чином, усі науки підпадали під одну з цих семи категорій:

а) каліграфічні науки: письмові прилади, стилі письма тощо;

б) усні науки: арабська мова та фонетика, лексикографія, етимологія, граматики та синтаксис, риторика, просодія, поезія, композиція, історія та інші літературні науки;

в) інтелектуальні науки: логіка та діалектика;

г) духовні науки.

Духовні науки він поділяє так:

1. Теоретичні раціональні науки: загальна теологія, природничі науки, математика;

2. Практичні раціональні науки: етика, політичні науки;

3. Теоретичні релігійні науки: Коран та традиції Пророка, а також науки, що займаються їх інтерпретацією – коранічна екзегеза, вивчення пророчих традицій, ісламська теологія та принципи ісламського права та юриспруденції;

4. Практичні релігійні науки: практична етика, етикет, ігітсаб та усі предмети, що стосувалися мусульманського життя та обрядів.

ⁱ Ташкьопрюлюзаде Агмед (1495–1561) – османський енциклопедист і викладач у медресе; найбільшу славу йому принесли такі його праці як *Шакаїк аль-ну'манійя*, арабомовна біографія 522 османських шейхів та улемів, та *Мавду'ат аль-улюм*, енциклопедія наук.

ⁱⁱ Суфійська доктрина, за якою Бог являв себе у чотирьох стадіях – як універсальний дух, інтелект, природа та людина.

Метою всякого знання, а особливо духовних наук, було пізнання Бога.

В ієрархії наук є ще одна категорія, де усі вони розташовані за їхньою корисністю і де корисні науки, такі як, скажімо, політика, називалися *фен*. Відповідно науки ділилися на добрі та погані. Ті, що допомагали релігії, були добрими, а такі науки, як астрологія, були поганими.

У своїх релігійних поглядах Ташкьопрюлюзаде схиляється до містицизму. Услід за аль-Газалі він зберігає розмірковування як необхідний додаток духовних наук. Це розмірковування є предметом містичних наук. Метою останніх є божественне знання, тобто містичне знання, яке людина може досягнути через аскетизм та медитацію, що віддаляють його від світських інтересів. Вчений, який вивчає лише екзотеричні релігійні науки, є обмеженою людиною, не посвяченою у реалії вищого порядку.

Учень за Ташкьопрюлюзаде повинен вивчати усі науки, оскільки вони доповнюють одна одну у створенні єдиного світу. Людина, котра присвятила себе лише одній галузі знання, дуже віддалена від божественної істини.

Істотним елементом ісламської освіти був *мюдерріс*, людина визнаного авторитету у релігійних та духовних науках. Він також міг бути фахівцем у якійсь спеціальній галузі; але кожен студент мусив, перш ніж рушати кудись далі, здобути глибокі знання з релігійних наук. Так само він ґрунтовно вивчав усі аспекти арабської мови, що була мовою науки. Якщо студент хотів набути спеціальної підготовки, він мандрував туди, де жив визнаний авторитет у цій галузі, і домагався, щоб той засвідчив його компетентність у цій науковій дисципліні. Таким чином, конкретний мюдерріс, а не якийсь заклад, мав значення.

Перше османське медресе було засноване в Ізніку 1331 р., коли пересвячену на мечеть церковну будівлю було передано як медресе славетному вченому Давуду з Кайсері. Пізніше, коли османські султани бажали відкрити нове медресе, вони запрошували до них вчених із старих культурних центрів Анатолії, таких як Конья, Кайсері або Аксарай, або ж з цілого ісламського світу: Персії, Туркестану, Єгипту або Сирії. У царювання Мурада II Ала-ад-Дін Тусі (пом. 1482 р.) та Фахр-ад-Дініⁱⁱ, які були запрошені сюди з Персії, піднесли репутацію швидко зростаючих османських медресе. Впродовж періоду становлення османської культури у XIV–XV сторіччя османські улеми подорожували до Єгипту, Персії і Туркестану, щоб завершити свою освіту під керівництвом великих вчених цих країн. Для вивчення коранічної екзегези та юриспруденції вони їхали головно у Єги-

ⁱ Аль-Газалі (1058–1111) – великий мусульманський теолог, юрист та містик, чия доктрина примирює ортодоксальні вчення шариату із суфійським містицизмом

ⁱⁱ Фахр-ад-Дін – перський вчений; навчався в Ірані та Туреччині і жив в Едірне як мюдерріс та муфтії за часів Мегмеда I та Мурада II.

пет та Персію: там побували Мегмед аль-Фанаріⁱ, Алі аль-Фанаріⁱⁱ, Шейх Бедреддін та інші. У XV сторіччі такі вчені, як знамениті богослови Саад-ад-Дін ат-Тафтазаніⁱⁱⁱ та Сайїд Шаріф аль-Джурджані^{iv}, почували себе вільотно на територіях, де царювала династія Тимура, і до них поступово стікалося все більше учнів. Для навчання математики османські улеми звичайно їздили у Самарканд.

Мегмед Завойовник бідкався, що хоч він і заснував велику імперію, та у його царстві не було улемів, які могли б зрівнятися з іноземними. Серед місцевих улемів він міг пишатися лише Моллою Хюсревом^v та Ходжазаде. Після завоювання Стамбула він обернув вісім церков на медресе для восьми знаменитих вчених, а коли у 1463 – 1470 рр. він побудував Мечеть Завойовника (Фатіг), то заснував навколо неї вісім медресе, відомі як Сагн-і-семан або Семаніє і знов-таки надав кожне якомусь вченому. Ці кам'яні медресе – гарний зразок османської архітектури того періоду – були побудовані зусібіч мечеті: існувало вісім вищих медресе для спеціалізованих студій та вісім нижчих медресе, які готували студентів до навчання у вищих. Щоденна платня мюдерріса, який керував кожним з цих медресе, становила п'ятдесят акче, що приблизно дорівнювало одному золотому дукатові. У кожному медресе було дев'ятнадцять кімнат та один клас. З них п'ятнадцять кімнат надавалися студентам, яких мюдерріс вибирав для спеціалізованого навчання серед тих, хто закінчив курс навчання у нижчому медресе. Їх називали *данішмендами* і вони діставали платню по два акче на день від прибутків добродійної фундації та їжу від притулку. Кожне медресе мало кимось заповідану бібліотеку, але існувала й окрема загальна бібліотека. Мюдерріс брав одного з данішмендів своїм помічником, який повторював з іншими студентами заняття й стежив за дотриманням дисципліни. Він діставав по п'ять акче на день. Від студентів вимагалось увесь свій час присвячувати навчанню.

У цей період медресе Семаніє були освітніми закладами вищого рангу в імперії. Нижче стояло медресе Дарюльгадіс, засноване у Бурсі Мура-

ⁱ Мегмед аль-Фанарі (1350–1431) – традиційно вважається першим шейхюльісламом імперії. Освіту він здобув в Анатолії та Єгипті.

ⁱⁱ Алі аль-Фанарі (пом. у 1497 р.) – онук Мегмеда аль-Фанарі, мюдерріс і кадіаскер.

ⁱⁱⁱ Саад-ад-Дін аль-Тафтазані (1322–1389 або 1390) – автор численних праць з ісламського права, теології, метафізики та інших предметів; народився у Хорасані, а згодом опинився при дворі Тимура в Самарканді.

^{iv} Сайїд Шаріф аль-Джурджані (1340–1413) – теолог, граматик та логік; спочатку він викладав у Шіразі, а потім, як Тимур оволодів містом, подався у Самарканд. Помер у Шіразі.

^v Молла Хюсрев (пом. у 1480 р.) – османський вчений та юрист. Він був мюдеррісом, кадіаскером та шейхюльісламом за часів Мурада II та Мегмеда II. Його праці з юриспруденції стали стандартними підручниками в османських медресе.

дом II, і ще нижче – кілька медресе, які перші султани заснували в Бурсі. Далі за царськими фундаціями йшли ті, що були засновані великими державними діячами у цих трьох містах, а також у провінції. Найславніші з них були медресе Алі Паші в Едірне, Шігабеддіна Паші у Філібе (Пловдив), Магмуда Паші у Стамбулі, Ескі Алі Паші у Бурсі та Ісгак Бея в Ускюпі (Скоп'є). До них прирівнювалися старі медресе, засновані в Анатолії ще перед Османами.

Османські медресе поділялися на дві великі категорії. Перша, відома як *харіч* – зовнішня. Медресе цієї категорії давали підготовче навчання з «Підвалин знання», тобто з арабської мови та інтелектуальних наук. Друга категорія *дахіль* – внутрішня – давала підготовку з «Вищого знання», тобто з релігійних наук. Ці, в свою чергу, розподілялися на дві категорії відповідно до рівня предметів викладання.

Харіч-Медресе

а) Нижчі медресе, відомі як *ібтіда-і-харіч*, викладали початки арабської граматики та синтаксису, логіку, схоластичну теологію, астрономію, геометрію та риторику. Ці медресе називалися «Таджрід медресе», через коментар Сайїда Шаріфа до «Таджріда» Насір-ад-Діна Тусіⁱ – теологічної праці, що була головним підручником у цій дисципліні. Також вони були відомі як «медресе двадцяти», тому що їхні мюдерріси діставали щоденно по двадцять акче.

б) Наступними за рангом були медресе, які називали або «медресе тридцяти», або «Міфтаг медресе» – за назвою роботи ас-Саккакіⁱⁱ з риторики. Тут навчали риторики та літературних наук.

Більшість «медресе двадцяти й тридцяти» знаходилася на провінції.

в) Над цими вже йшли «медресе сорока» та «медресе п'ятдесяти», які принці та пані з царської сім'ї або ще везіри заснували у Стамбулі, Едірне та Бурсі. Вони давали елементарний курс з інтерпретації Міфтагу, середній курс схоластичного богослов'я, побудований на Адуд-ад-Діновому *Мауаккіфі*ⁱⁱⁱ, та курс вищої юриспруденції за *Гідайя* аль-Марґінані^{iv}.

ⁱ Насір-ад-Дін Тусі (1201–1274) – провідний мусульманський математик та астроном, який також відзначився у філософських та етичних дисциплінах.

ⁱⁱ Ас-Саккакі (1160-1229) – вчений, який народився у Трансоксанії (терен між річками Амудар'я та Сир-дар'я — прим. перекл.), зажив собі пам'яті своєю працею з риторики *Міфтаг аль-улюм*, що вважалася найповнішою в цій галузі.

ⁱⁱⁱ Адуд-ад-Дін (після 1280–1355) – почесний титул теолога аль-Іджі; він народився у Шіразі і прославився своєю ґрунтовною працею з ісламської теології *аль-Мавакіф фі ільм аль-келям*.

^{iv} Аль-Марґінані (пом. у 1197 р.) – ганафітський правознавець, працював у Фергані. *Гідайя*, в якій він підсумовує свої власні правознавчі підручники, вважається найґрунтовнішою працею з ісламської юриспруденції.

Дахіль-Медресе

а) «Медресе п'ятдесяти» з категорії Дахіль, відомі як *ібтіда-ї-дахіль*, засновувалися султанівнами, принцями та везірами. На елементарному рівні вони вивчали *Гідайя*, на середньому – принципи юриспруденції з *Талвіг ал-Тафтазані*, і на вищому – коранічну екзегетику за твором аз-Замахшарі *Кашишафі*.

б) Вище були підготовчі медресе Мегмеда Завойовника, які називалися *тетімме* або *мюсіле-ї-сагн*.

в) Вищий рівень посідали медресе Семаніє, де студенти вивчали три групи предметів: ісламську юриспруденцію, коранічну екзегетику та схоластичну теологію, риторику із спорідненими дисциплінами, а також діставали спеціалізовану підготовку.

Сюлейман I вніс важливі зміни в ієрархію османських медресе. Навколо мечеті, яку він збудував у Стамбулі у 1550 – 1556 рр., він відкрив чотири загальних медресе і ще два для спеціалізованих студій: одне було присвячене науці про *гадіси*, тобто традиції Пророка, а друге – медицині. Він надав їм найвищий ранг, встановивши, таким чином, ієрархію медресе, яка проіснувала до кінця імперії. Усі сотні медресе, розкидані по всій імперії, мали кожне свою категорію відповідно до цих одинадцяти ступенів.

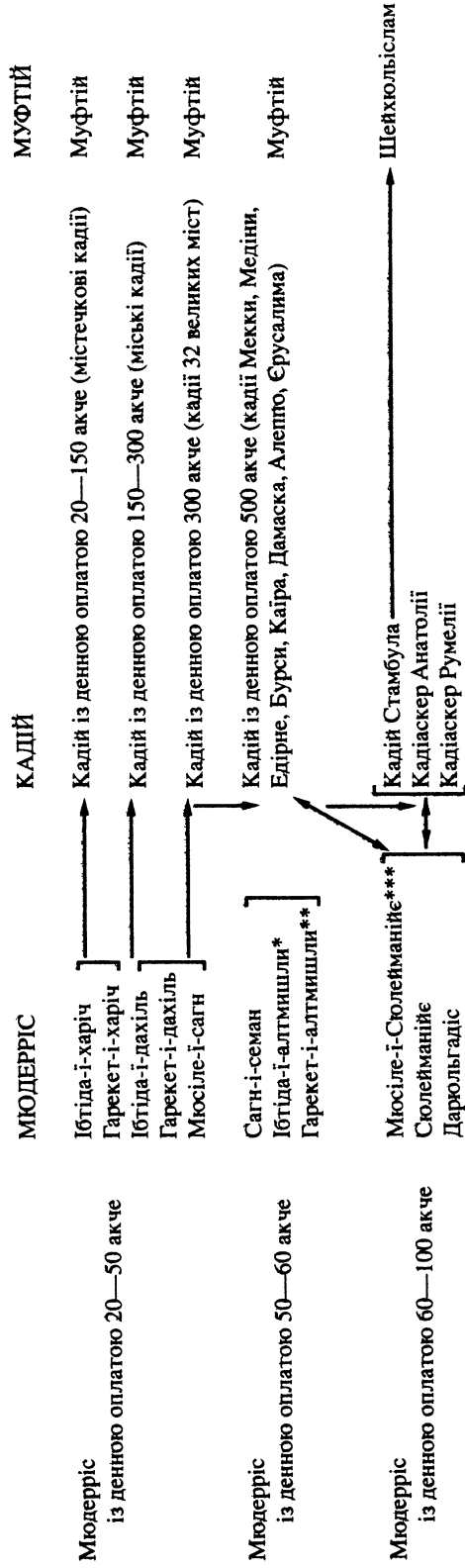
Медресе зосереджувалися у певних великих містах. У 1529 р. їх було чотирнадцять в Едірне. У XVII сторіччі тільки у Стамбулі їх нараховувалося дев'яносто п'ять; до XIX сторіччя їхня кількість зросла до ста сімдесяти. Сорок п'ять із цих медресе були засновані пашами, тридцять п'ять – іншими представниками правлячого класу, тридцять п'ять – улемами, двадцять шість – султанами та решта – іншими.

Медресе, як до османського, так і османського часу було закладом, що існував за рахунок вакфу і був складовою частиною комплексу разом із мечеттю, притулком та іншими добродійницькими закладами. Мютевеллі цього комплексу доручав мюдеррісові фонди, що виділялися на медресе; мюдерріс відповідав за відбір студентів, за виплату коштів студентам та обслузі, а також за загальне керівництво медресе. Таким чином, медресе були самоврядним відділом в структурі вакфу, причому останній також був автономною інституцією. Мюдерріс призначався розпорядженням султана.

Улеми виходили зі стін медресе. Іслам принципово не допускає посередництва між Богом та людиною, щоб якась група священників уособлювала певну примусову владу. Але, улеми як релігійна група на зразок

^і Аз-Замахшарі (1074–1144) – філолог і один із найславетніших коментаторів Корану; працював головно у Хорезмі.

Т а б л и ц я 6

* Початкове «медресе шестидесяти»

** Нормальне «медресе шестидесяти»

*** Підготовче медресе для вступу до Сюлейманіє

жрецької верстви давніх близькосхідних суспільств згодом таки виникла й в ісламі і почала відігравати важливу роль в усіх аспектах суспільно-політичного життя.

Улемам належала подвійна роль тлумачів та виконавців ісламського права: муфтії виконували обов'язки перших, а кадії – обов'язки других. Вони несли відповідальність за впровадження приписів шаріату у державі. Політична влада, що спиралася на фізичну силу, була фактично домінуючим елементом у державі, але за мусульманською теорією політична влада була лише знаряддям для впровадження шаріату: «Держава підпорядкована релігії». З цієї причини клас улемів розглядав світську владу як підпорядковану і робив усе можливе, щоб покласти цю теорію на практику.

Улеми обґрунтовували своє одноосібне право на тлумачення шаріату своєю компетентністю в науках. Щоби вступити до їхніх лав, кандидат спочатку мусив вивчати науки, тобто дістати знання, необхідне для вірного розуміння Корану. Один з улемів мусив тоді підтвердити його компетентність. Цей акт сертифікації був сполучною ланкою в ланцюзі, що тягнувся ще від супутників Пророка: «Улеми – це спадкоємці знань Пророків».

В Османській імперії існувала сувора ієрархія улемів – мюдерриси, муфтії, кадії – а також жорстка система службових підвищень. Таблиця б схематично представляє цю систему.

Мюдерриси харіч-медресе або випускники медресе Семаніє могли стати кадіями містечок, діставши денну платню від 50 до 150 акче. Старші кадії, з платнею 300 акче на день і більше, досягали найвищих посад на релігійній та правничій службі і були відомі під титулом *молла*. Наприклад, кадій із денним заробітком у триста й більше акче міг стати дефтердаром імперського дівану. Мюдерріс із Семаніє або з якогось вищого медресе міг стати моллою, який заробляв п'ятсот акче і мав ще перспективу стати кадієм Стамбула, а потім і кадіаскером. Кадій, який заробляв 500 акче, міг стати нішанджи імперського дівану. Таким чином, їм були доступні вищі ранги бюрократії, а не лише в сфері релігії та права; чимало їх ставало везірами і діставали політичну владу.

Кадіаскери Румелії та Анатолії, кадій Стамбула й кадії восьми найзначніших міст були улемами найвищого рангу. Це їхня на чолі із шейх-юльісламом клятва на вірність підтверджувала суверенне право кожного нового султана сходити на трон. Коли ж султана скидали, саме ця група улемів підтверджувала та узаконювала його усунення від влади. Однак не треба забувати, що релігійним проводирем ісламської громади завжди був султан-халіф і що улеми в усі часи користувалися релігійною владою від його імені. В Османській імперії влада призначення чи зміщення улемів

завжди залишалася в руках султана та його великого везіра, які представляли світську владу. Втім, шейхюльіслам займав особливе місце.

Він був головою улемів, призначався монаршим указом та обирався до XVI сторіччя з-поміж мюдеррісів, які прославилися своєю освіченістю. Його обов'язком було видавати фетви, тобто давати письмові, обґрунтовані загальновизнаними релігійними авторитетами відповіді на будь-які проблеми, що підпадали під дію шаріату. В принципі, він не одержував ніякої платні за виконання своїх обов'язків. Будь-хто інший з визнаних релігійних авторитетів також міг видавати фетви, і в кожному важливому містечку або місті імперії був свій муфтії, який виконував це завдання. Ці люди утворювали окрему верству, підпорядковану шейхюльісламові.

Намагаючись розтлумачити важливість шейхюльіслама, західні спостерігачі не раз порівнювали його з Папою. Канун-наме Мегмеда Завойовника підносить його ранг на рівень великого везіра, а протокол вимагав, щоб йому виявляли ще більше поваги. До другої половини XVI сторіччя шейхюльісламів, як правило, не усували зі своєї посади. Як представники шаріату, вони намагалися діяти незалежно від політичної влади. Протягом XVI сторіччя, в міру того, як шаріат ставав дедалі впливовішим у справах держави, відповідно зростав також вплив шейхюльісламів; та водночас і тією ж мірою вони стали залежними від політичної влади. Вперше шейхюльіслам відчув смак світської влади, коли дістав контроль над посадами кадіїв, цим важелем виконавчої влади, міцно прилученим до влади політичної. Відтоді і надалі влада призначати кадіїв із платнею понад сорок акче на день та кадіїв в ранзі молли перейшла від кадіаскера до шейхюльіслама.

Розділ 17

ОСМАНСЬКА УЧЕНІСТЬ

Османська освіченість була пов'язана з традиційною ісламською концепцією, що розглядала релігійне вчення єдино істинною наукою, головною метою якої було розуміння Слова Божого. Коран та традиції Пророка створювали основу цього вчення; розум відігравав допоміжну роль на службі релігії. Методом релігійних наук був пошук доказів положень – спершу викладених у Корані, далі – у традиціях Пророка, а затим – у гадісах, тобто записаних прецедентах практики ісламу, і тільки в останню чергу зверталися до особистих міркувань. Традиція сковувала ісламську думку, тому пізнішим мусульманським вченим стало майже неможливо робити якісь нововведення. На початок османського періоду керівною засадою не тільки у релігійному праві, а й у кожній галузі мусульманської науки був прецедент. Після великих імамів VIII–IX сторіч, які вивершили та вдосконалили традицію науково осмисленими аналогіями, нововведення у релігійних науках вважалися можливими тільки у придатках, а не в основоположеннях. Резюме, компіляція, анотація та коментар стали істотними формами мусульманської вченості, і праці османських улемів були саме такого роду.

Досі ще не було серйозної спроби визначити місце османської науки в межах цілої мусульманської вченості і тому важко оцінити її внесок в ісламські науки. Ми можемо лише згадати Мегмеда аль-Фанарі, Шейха Бедреддіна, Молли Гурані, Молли Хюсрева, Ходжазаде Мустафи, Ібн Кемалю та Ебуссууда як вчених, які й донині відомі в ісламському світі. Дехто вважає, що авторитет Шейха Бедреддіна поступався лише великим імамам IX сторіччя, тому що у його праці з юриспруденції він висловлював власні незалежні думки з певних питань та деталей; але інші вважали його думки хибними, такими, що суперечили основним джерелам права та визнаним авторитетам.

ⁱ Молла Гурані (1416–1488) – османський вчений та правознавець; султан Мегмед II призначив його кадїаскером та шейхюльїсламом.

Більшість османських вчених письменників були в ранзі кадія, муфтія чи мюдерріса. Вони мали різне походження. Дехто походив з віддалених міст Румелії, таких як Софія чи Сараєво; хтось виріс у старих сельджуцьких центрах, таких як Конья та Кастамону; найвидатніші з них мешкали у великих містах імперії – Стамбулі, Бурсі та Едірне. Дехто з них був з простих сімей, а то й навіть мав батьків-невільників. Чимало з них володіло арабською та перською мовами настільки добре, щоб писати ними, а арабська залишалася мовою релігійних творів.

Варто зазначити, що у релігійних працях часто дискутувалися суспільно значущі проблеми, а також питання державної політики. Наприклад, чимало праць Ібн Кемалья стосувалося шиїзму, що на той час було життєво важливим для Османської імперії, оскільки вчений намагався використати релігійні аргументи для доказу законності Священної війни проти шиїтів. В інший час, щоб спростувати тезу Молли Кябіза, буцімто Ісус був вище за Мугаммада, Ібн Кемаль написав трактат, що доводив зверхність Мугаммада над усіма пророками. Османські улеми особливо відзначилися у юриспруденції, яка мала велике практичне значення. Збірки турецьких та арабських фетв, виданих шейхюльісламами, здається, становлять найбільший османський внесок у релігійні та правничі науки.

Османські вчені були також відомі як енциклопедисти. Мегмед аль-Фанарі, а пізніше Молла Лютфі, Ташкьопрюлюзаде та інші створили щось на зразок енциклопедій ісламських наук, що призначалися для практичних потреб. Великою енциклопедичною працею стала бібліографічна книга *Кашф-аз-Зунун* Кятіба Челебі. Вона і сьогодні не втрачає свого значення і залишається стандартним довідковим посібником.

Бібліотеки в османському суспільстві мали велике значення. Османці засновували бібліотеки у мечетях, лікарнях і *текке*, а також збирали приватні книгозбірні у своїх резиденціях. Чимало з цих приватних книжкових зібрань опинилися згодом у вакифних бібліотеках, оскільки вважалося похвальним залишати книжки добродійній фундації. Бібліотека була окремою одиницею у вакифному комплексі, що містився як правило у муrowаній кімнаті або окремому будинку. Вакифіїе обумовлювало, як зберігати й користуватися книжками, і призначало бібліотекаря, що був на утриманні вакифних фондів. Ці бібліотеки донині зберігають понад двісті тисяч манускриптів, що репрезентують усі народи та епохи ісламського світу і становлять найбагатше джерело історії та культури ісламу.

Ставлення османців до книгодрукування особливо цікаве. Приблизно у 1590 р. декрет Мурада III дозволяв продаж книжок нерелігійного змісту,

¹ Кятіб Челебі (1609–1658) – один з найбільших османських учених та енциклопедистів, також відомий на Заході як Гаджжі Халіфе.

що друкувалися в Італії арабським шрифтом. Османи визнавали переваги друку, але попри це у 1555 р. Бузбек доповідав, що турки вважали за гріх друкувати релігійні книжки. А тим часом набагато раніше, у 1494 р., єврей-емігранти заснували у Стамбулі немусульманську друкарню для випуску своїх видань.

Османські письменники у своїх релігійних та правничих творах вживали арабську мову, але у XIV сторіччі вони вже почали робити переклади турецькою мовою. Спочатку це були переклади корисних або повчальних праць з таких предметів, як історія, політика, мораль, етикет, астрологія, природна історія чи наука про коштовне каміння, написаних для султанів або впливових державних мужів. Поряд із ними було чимало загальних праць з ісламу та популярних книжок з медицини, написаних турецькою мовою чи на турецьку перекладених. Дві популярні книжки, які вийшли 1449 р., і досі є в числі широко вживаних турецьких праць. Це поема *Мугамедійє* (Книга про Мугаммеда) та прозовий твір *Енвар-аль-Ашкік* (Вогні закоханих) братів Язиджизадеⁱ. Обидва брати належали до секти *Байрамі* і по завершенні першої праці, де описано життя Пророка та потойбічного світу, вони пояснюють значення гностицизму.

В ісламі лише інтелектуальні науки були галуззю, де оригінальність була найбільш можливою. У доосманському суспільстві розвиток нового відбувався переважно в інтелектуальних науках, які давали новий напрям усій ісламській думці, включно з релігійними та правничими науками. Періпатеїзм досяг своєї вершини у творчості Ібн Сініⁱⁱ та Ібн Рушдаⁱⁱⁱ вступився дедалі впливовішим містичним течіям, якими став перейматися сунітський іслам після аль-Газалі.

З початком османського періоду вчення аль-Газалі домінувало у сунітському ісламі. У дипломах, що їх видавали османські улеми, традиції знання ретроспективно простежувалися через Сайїда Шаріфа аль-Джурджані, Насір-ед-Діна Тусі та ар-Разі^{iv} до аль-Газалі. Ар-Разі привне-

ⁱ Брати Язиджизаде: Язиджизаде Мегмед (пом. при бл. у 1453 р.) – автор *Мугамедійє*, та Язиджизаде Агмед (пом. після 1453 р.), автор *Енвар-аль-Ашкік*; обидва твори ґрунтуються на арабомовному творі Язиджизаде Мегмеда *Магаріб-аз-Заман*.

ⁱⁱ Ібн Сіна (980–1037) – філософ, відомий на Заході як Авіценна; поряд із його філософськими працями, написаними у неоплатонічній традиції, він відомий своїми медичними та науковими трактатами.

ⁱⁱⁱ Ібн Рушд (1126–1198) – філософ, відомий на Заході як Аверроес; його праця примирювала філософію з виразною релігійністю; з мусульманських філософів це найпоплідніший адепт Арістотеля.

^{iv} Ар-Разі (1149–1209) – теолог; його теологічна праця *Аль-Муфассал* свідчить про вплив філософії на ісламську теологію. Він також знаменитий своїм коментарем Корану *Мафатіг-ал-райб*.

сенням містицизму в інтелектуальні науки встановив більш філософську концепцію ісламу. Османські улеми вважали його своїм наставником. Сіраджаддін з Урмії ще в сельджуцькі часи першим у Туреччині підніс репутацію ар-Разі, а пізніше це зробив один з нащадків ар-Разі, Джамаледдін, який поселився в Аксарай. Авторитетний вчений Мегмед аль-Фанарі, засновник традиції османських медресе, належав цій школі. Османські улеми однаковою мірою поважали Саад-ад-Діна ат-Тафтазані з Ірану та Сайїда Шаріфа аль-Джурджані з Туркестану, обидва наслідували традиції ар-Разі і чий праця створили базис для освіти в османських медресе.

Таким чином, османські медресе ширили традиції сунітського ісламу. Звичайно, завжди траплялися деякі фанатичні улеми, що розглядали інтелектуальні науки, скажімо логіку, математику чи астрономію, такими, що суперечать релігії, але в цілому улеми османських медресе звичайно дотримувалися думки аль-Газалі, що ворожість релігії до логіки та математики була бесперспективною, оскільки в них містилися суттєві елементи усіх наук. Вони привчали розум правильно мислити і в такий спосіб допомагали розкривати божественну істину. Результатом цього було раннє введення інтелектуальних наук до програм османських медресе. У XV сторіччі під патронажем Мегмеда II, який надавав великого значення цим наукам, османці досягли реальних успіхів у математиці та астрономії в ісламському світі. Мегмед аль-Фанарі спеціалізувався на інтелектуальних науках; його праця з логіки до останніх днів імперії була важливою частиною викладання у медресе.

Османським математичним генієм був Муса Паша на прізвище Кадізаде, коментарі якого до Евкліда та аль-Чагмінії входили до курсу навчання в медресе до останніх часів імперії і були видані друком. Кадізаде при дворі Тимурового онука Улугбекаⁱⁱ став завідувачем Самаркандською обсерваторією, де він працював над «Астрономічними таблицями Улугбека», що вважалися останнім словом в ісламській астрономії. Учень Кадізаде, Алі Кушчу (пом. 1474 р.), перейняв посаду свого вчителя і разом з Улугбеком над завершував *Астрономічні Таблиці*. Пізніше Мегмед II дарував йому особливу ласку, запросивши до Стамбула, що поклало початок блискучій добі в османській математиці. Кушчу написав свої класичні праці з арифметики та астрономії у Стамбулі; водночас він навчав таких першокласних математиків, як Молла Лютфі (пом. 1494 р.) та Мірім Челебі (пом. 1525 р.).

ⁱ Аль-Чагміні (пом. прибіл. 1345 р.) – астроном, який став відомим завдяки своєму трактату з астрономії *Аль-Мулаххас фі гайя*.

ⁱⁱ Улугбек (1393–1449) – онук Тимура, правив у Самарканді з 1408 р. Побудував славетну обсерваторію для того, щоб виправити Птолемеєві астрономічні таблиці, виклав результати у *Зіджі* (астрономічних таблицях) *Улугбека*.

Знов-таки слідом за аль-Газалі османські улеми стверджували, що вивчати філософію слід лише на етапі підготовки до вивчення схоластичної теології, що спрямовувалася на підтвердження догм ісламу раціоналістичними аргументами; не допускалося вивчення філософських проблем, які не можна було примирити з Кораном. Деякі тези філософів, наприклад, що Богу невідомі конкретних речей, що воскресіння тіла неможливе, і що всесвіт є вічний і ніким не створений, вважалися явним богохульством. Та проте, деякі османські улеми, особливо Шейх Бедреддін, сприйняли ці положення. Однак османський уряд намагався ігнорувати їх, доки вони не розкололи суспільство розповсюдженням своїх поглядів.

Перші два сторіччя османщини процвітала схоластична теологія. Як людина широких поглядів, Мегмед Завойовник знову відкрив суперечки між аль-Газалі та Ібн Рушдом про відношення релігії до філософії і запросив двох великих теологів того часу Ала-ед-Діна з Туса та Ходжазаде з Бурси (пом. 1488 р.) написати кожному трактат на цю тему. Тогочасні улеми присудили першість роботі Ходжазаде, і Ала-ед-Дін, відчувши себе зневаженим, повернувся у рідний Іран. На противагу аль-Газалі, Ібн Рушд стверджував, що філософію та релігію можна примирити, і що для здобуття повноцінного знання про Бога необхідне було втручання розуму. Ходжазаде проголошував, що хоч розум є бездоганим інструментом у математичних науках, його застосування для розв'язання теоретичних проблем призводить до похибок та помилок. Він також заявляв, що у певних моментах вдосконалив хибну методологію аль-Газалі. Ходжазаде відкрито проголошував, що його метою було захистити шаріат від філософії з її претензіями на істину. Таким чином, поки філософія Ібн Рушда, аверроїзм, вивчалася в Італії і стала важливим фактором ренесансної думки, в османських медресе запанувала всеохопна схоластика. Праця Ходжазаде донедавна зберігала свою репутацію в ісламському світі, і у XIX сторіччі вона виходила друком разом із працями Ібн Рушда та аль-Газалі.

Потрібно зазначити, що базовими текстами для курсів в османських медресе були не зроблені в абасидський період переклади грецьких філософів, чи то навіть роботи Ібн Сіні та аль-Фарабі, а узагальнюючі праці та коментарі пізнішої схоластичної шкіл, таких як *Аль-Мауакіф* Адуд-ад-Діна, *Ат-Таджрід* Насір-ед-Діна Тусі, або ж *Ат-Тауалі* аль-Байдавіⁱⁱ. Єдиними новими працями були коментарі цих творів або їхні анотації.

ⁱ Аль-Фарабі (875–950) – син турецького командира з Трансоксанії, вважається найбільшим мусульманським філософом. Він відомий як «другий учитель» – першим вважався Арістотель.

ⁱⁱ Аль-Байдаві (пом. у 1286?) – компілятор та автор анотацій, відомий головню своїм коментарем Корану.

Мегмед II дав поштовх математичним та теологічним студіям, які в османських медресе довго вважалися спорідненими предметами. Варто зауважити, що вільнодумство було поширене серед улемів, які спеціалізувалися у раціональних науках. Таким був Молла Лютфі, учень Алі Кушчі. Лютфі – мюдерріс за царювання Баєзіда II – був знаним математиком і теологом, який своїми розкутими думками та відвертими насмішками над забобонами розлючував консервативних улемів. Вони почали пропагандистську кампанію проти Лютфі, звинуватили його у ересі і дали йому прізвисько «Божевільний». Оскільки підозри та чутки росли, султан наказав скликати нараду улемів, щоб встановити справедливість цих звинувачень. Це була звична процедура для суду над улемами. Суперники звинуватили Лютфі у ересі; сотні свідків дали свої свідчення, весь народ стежив за ходом справи з великим зацікавленням. Лютфі постійно наголошував на тому, що він ніколи не сповідував політеїзм, але улеми повідомляли султанові, ніби свідчення проти нього дають підстави для його страти. Баєзід вагався, але під тиском цих улемів він все-таки засудив його на смерть. У 1494 р. на Атмейдани (площа іподрому) в присутності великого натовпу Моллі Лютфі було відтято голову. Однак деякі улеми вважали весь інцидент результатом чуток та наклепів, тому громадська думка почала вважати Лютфі мучнем за правду.

Незважаючи на трагічну загибель Молли Лютфі, раціональні науки, хоча і в обмежених рамках ісламського вчення, зберегли на деякий час своє значення в Османській імперії. Математик Мірім Челебі служив ще багато років мюдеррісом, а великий вчений Ібн Кемаль (1468–1534), відомий також як Кемаль Пашазаде, процвітав у цей період, здобувши собі славу в усьому ісламському світі. Ібн Кемаль був типовий всеосяжний мусульманський вчений. Він студіював теологію під наставництвом Молли Лютфі, написав коментар до трактату Ходжазаде; створив сотні релігійних трактатів, нарешті, залишив по собі фундаментальну десятитомну історію Османської імперії.

Розділ 18

ТРИУМФ ФАНАТИЗМУ

Ще у 1540-х рр. Ташкьопрюлюзаде бідкався, що схоластична теологія та математика втратили свою колишню популярність у середовищі улемів медресе, і що загальний рівень вченості дуже підупав. Він скаржився, що на книжки з теоретичних предметів більше не було попиту, і що улеми, прочитавши кілька простеньких підручників, починали самі себе вважати вченими. Вони вже не надавали значення таким наукам, як теологія та коранічна екзегеза, а переважно займалися світськими аспектами ісламського права й такими «фривольностями», як поезія, композиція чи анекдоти. Насправді ж, ці корисні мистецтва та науки мали значення лише для здобуття світських посад.

Доля обсерваторії, збудованої у 1577 р. в Галаті, є подією, що засвідчує явну перемогу релігійного фанатизму над раціоналізмом. Цю обсерваторію було засновано з метою виправлення Улугбекових таблиць і вона була єдиною на той час в ісламському світі. Заснував її головний астроном султана Такійюддін Мегмед (1520–1578), який, щоб збільшити точність своїх спостережень, створив кілька нових інструментів, насамперед астрономічний годинник. Його обсерваторія нічим не поступалася тій, на той час найпередовішій в Європі, що збудував Тіхо Браге. Фактично, між інструментами, якими користувалися обидва астрономи, існувала вражаюча подібність. Такійюддін залишив звіт про те, як він перевіряв годинники, привезені з Європи, і як він користувався ними як взірцем для виготовлення своїх приладів.

Тепер скидається на те, що Мурад III побудував свою обсерваторію радше для астрологічних, аніж астрономічних цілей. Султанові наближені були задоволені цим, але їхні суперники, група улемів включно із самим шейхюльісламом, розцінювали інтерес до астрономії та астрології злочинном проти релігії та лиховісництвом, так само як і магію та віщунство. Шейхюльіслам скористався спалахом чуми як приводом, щоб піднести султанові петицію, в якій вказувалося, що саме такі занадто далекосяжні зусилля проникнути в Божі таємниці й спричинили чуму. Відтак 1580 р. юрба яничарів стерла обсерваторію з поверхні землі.

Відомо, що серед п'яти фахівців-помічників у цій обсерваторії був один єврей із Салонік. Це не вважалося образою релігії використовувати немусульман в астрономії, яка вважалася практичною, а не релігійною наукою. Починаючи з XV сторіччя османці переймали й імітували європейську географію, військові технології та особливо медицину, не викликаючи заперечень з боку релігії. Практика переймання корисних аспектів іноземних культур значно старша за так звану вестернізацію XVIII сторіччя, тому що такі запозичення не справляли жодного впливу на ставлення до фундаментальних цінностей ісламу.

З часом улеми та кола з медресе почали займати різку позицію проти нововведень як у практичних, так і теоретичних науках. Наприклад, коли 1716 р. були конфісковані книжки Алі Паші, шейхюльіслам видав фетву, що забороняла заповідати бібліотекам книжки з цієї колекції, присвячені філософії, астрономії та історії.

За таких умов ісламському світові було надзвичайно важко скористатися західними науковими досягненнями навіть у царині практичних наук. Лише одиниці з бюрократичної верстви та декілька лікарів, які повернулися в іслам, мали мужність перекладати праці з географії та медицини із західних мов, проте їхні зусилля обмежувалися тільки цими предметами щоденної необхідності.

Османці рано почали засвоювати європейську географію. Пірі Реісі скористався картою Христофора Колумбаⁱ та пізнішими португальськими портуланами. Зберігся зроблений 1580 р. переклад однієї іспанської праці про Америку, у передмові до якої звертається увага на небезпеку ісламові від європейської заморської експансії. У другій половині XVII сторіччя знання світової географії, а особливо географії Європи, ставало дедалі необхіднішим для політичної та стратегічної розвідки. Це привело до перекладу, знов-таки за допомогою ренегатів, двох важливих латиномовних праць – *Atlas Minor* Меркатора та Гондіусаⁱⁱⁱ 1621 р. та *Atlas Major* Жоана Блаю. У 1662 р. Кятіб Челебі, який наштотхнув на переклад *Atlas Major*, визнавав зверхність західної географії і для поглиблення своїх знань про Європу йому переклали також *Хроніку* Каріона. Цей переклад переконав Кятіба Челебі у тому, що земля є кулею і він спробував довести ісламськими джерелами, що цей погляд не суперечить релігії. У 1685 р. під покро-

ⁱ Чорлулу Алі Паша (пом. 1711 р.) – великий везір у 1706–1710 рр.

ⁱⁱ Пірі Реіс (1465–1554) – турецький флотоводець та картограф; його *Китаб-і-Багріє* (Книга морезнавства), написана у 1521 р. та доповнена у 1525 р., є *портуланом*, що містить інструкції з мореплавства та карти Середземноморського побережжя. Карта Америки, що є частиною його карти світу, є копією з карти Христофора Колумба.

ⁱⁱⁱ Вільгельм Гондіус – відомий в Україні як автор портрета Богдана Хмельницького та гравюру для карт Боплана – прим. перекл.

вительством Абу Бакра з Дамаска був зроблений переклад *Атласу Майор*, який вперше познайомив османців із системою Коперніка.

Медицина була незамінною практичною наукою. Ісламські правителі наймали іноземних лікарів ще з найдавніших часів, але нові європейські успіхи у медицині та фармакології стали відомі лише у XVII сторіччі завдяки перекладам, зробленим ренегатами із західних мов на турецьку та арабську. Гайятізаде Фейзі (пом. 1691 р.), єврей, що перейшов на іслам, і став головним лікарем Палацу, відомий своїми медичними творами, написаними турецькою мовою, але базованими на європейських джерелах. Однак ці запозичення ніколи не приносили з собою засвоєння фундаментальних засад західної наукової думки, хіба що трохи доповнювали традиційні знання. Навіть Кятіб Челебі у будь-яких своїх наукових дослідженнях найперші підтвердження шукав у Корані.

Якось була висловлена думка про те, нібито Мегмед Завойовник у ранній період османської історії зацікавився італійською ренесансною культурою, але після нього цей рух було зупинено. Це певно, що він серед усіх османських султанів вирізнявся найширшими поглядами. Щоб вивчити засади християнської релігії від знаючої особи, він наказав патріархові Геннадію написати трактат про християнство; у своєму Палаці він зібрав грецьких та італійських вчених Аміруцеса з Трапезунда, Крітобулоса з Імброса та Чіріако з Анкони. Він замовив Аміруцесу карту світу, йому переклали Птолемеєву географію, він заснував при Палаці бібліотеку класичних латинських та грецьких творів. Він осипав ласками Джентіле Белліні, якого викликав з Венеції, щоб той розписав стіни Палацу фресками в італійському стилі і написав з нього портрет. Берлінггері мав намір подарувати Мегмедові свою *Географію*, а Роберто Валтуріо – свою працю *De re militari* («Про військові справи» – прим. перекл.). Джованні-Марія Філелфо написав поему *Аміріс*, де оспівував Завойовника. Це навело багатьох на думку, буцімто він був ренесансним сувереном, що, звичайно, було дуже далеким від правди. Його зацікавлення християнським світом жилося одним тільки бажанням стати завойовником та правителем над ним. За своєю культурою він був мусульманином. Він глибоко захоплювався Ходжазаде й беззастережно вірив у вміння свого шейха Акшемседдіна передбачати невідоме. Захоплення в його добу європейським стилем у мистецтві та деякі поверхові запозичення у практичних науках не створили нового культурного напрямку.

Османці були ганафітами. З чотирьох шкіл сунітського ісламу ганафіти найширше користувалися *іджма* – консенсусом думок – як підставою для правових висновків і були, таким чином, найбільш толерантними та гнучкими. Усі турецькі держави були ганафітськими. Ця традиція тяглася ще від Караханідів у X–XII сторіччях, які були першим ісламським

турецьким ханатом у Центральній Азії. Причиною такої політики, певно, було бажання турецьких володарів зберегти за собою максимум можливої свободи для політичної та виконавчої влади. Водночас це був один з головних факторів, що надавав турецькому суспільству виразного соціального та культурного характеру в цілому ісламському світі. Османська імперія серед усіх ісламських спільнот була однією з найвідкритіших для іноземних культурних впливів; але від початку XVI сторіччя релігійний фанатизм набирала дедалі більшої сили. Як пояснювалося вище, зменшення впливу пограничних традицій та зростаюче усвідомлення статусу своєї імперії як класичного ісламського халіфату мусило справити сильний вплив на цей розвиток. Рух кизилбашів, смертельне зняряддя Сефевідського Ірану проти Османської імперії, міг також відіграти у цьому свою роль. В інтелектуальному житті імперії релігійний фанатизм, схоластична теологія та містицизм чинили дедалі зростаючий спротив теоретичним наукам. У повсякденному житті це знайшло прояв у брутальних діях фанатиків, що діяли в ім'я шаріату.

Ті самі тенденції помітно набирали сили і в державних справах. Сюлейман I з великою серйозністю ставився до свого титулу «Халіфа Землі». Він особисто вивчав ісламську юриспруденцію і довірив Ебуссуудові (1490–1574) завдання узгодити світські закони у державі з шаріатом. Під час кожного зіткнення з Іраном проти турецьких відступників вживалися найсуворіші заходи, що спричинило вибухи фанатизму проти будь-яких нововведень.

Суд над Моллою Кябізом (пом. у 1527 р.) був вельми показовий з цього погляду. Молла Кябіз був одним з улемів, які у 1527 р. під час повстання Кизилбаш Календер Челебі в Анатолії захищав думку про те, що Христос був вище від Мугаммада. На першому судилищі в імперській раді кадїаскерам не вдалося представити переконливі релігійні докази проти нього й відправити його на смерть. Султан, стежачи за ходом суду, був розлючений, що «цьому невірному, який принижував славу Пророка, можна дозволити піти на волю», і влаштував другий суд у присутності шейхюльїслама Кемаля Пашазаде та кадїя Стамбула. Відбулися усні дебати між Моллою та шейхюльїсламом. Шейхюльїслам навів докази, спрямовані на те, щоб примусити Моллу замовкнути; але той не відмовився від своїх поглядів і кадїй засудив його до страти.

У 1537 р. усі намісники в імперії дістали наказ, за яким кожен, хто сумнівався у словах Пророка, вважався безбожником і мав бути страчений. Інший наказ вимагав від них побудувати у кожному селищі мечеть і всім брати участь у зібраннях громади під час п'ятничної молитви. Це був захід, спрямований проти еретиків, які не бажали молитися в сунітських громадах.

В османському суспільстві завжди існувала верства фанатичних улемів, які вважали теоретичні науки, містицизм, музику, танці та поезію нечестивими; їм суперечили ті, хто захищав їх як такі, що не виходять за рамки релігії. Фанатиками були звичайно популярні шейхи та улеми, які проповідували й вчили у мечетях, тоді як улеми з вищих медресе або ті, що працювали на державній службі, утворювали другу групу. Одним з них був Ташкьопрюлюзаде. Він гірко скаржився на тих улемів, які зловживали темністю простого люду, намагаючись ввести його в оману: «Боже, борони нас від тих, хто в релігії проявляє фанатизм». Він стверджував, що кожна людина вільна вибирати собі релігійну школу і тому не слід вважати якусь певну школу єдино правильною, а решту ні, так само як і звинувачувати у невір'ї будь-якого мусульманина – це суперечило істинній релігії. Тільки сам Бог міг визначити, яка віра правильна. Таким чином, він вважав фанатизм у правничих процедурах марним, оскільки ніхто не годен претендувати на непомильність у цих справах.

Разом з іншими високопоставленими улемами Ташкьопрюлюзаде поділяв помірковані погляди аль-Газалі, вважаючи, що *батініти* та філософи помилялися так само, як і релігійні фанатики. Батініти, мовляв, прагнули знищити шаріат, у той час як філософи відштовхувалися від принципів, несумісних з ісламом.

Віддавна улеми в османських медресе у своїх містичних віруваннях пішли на крок далі від аль-Газалі і пристали до традицій Ібн аль-Арабі та ас-Сугравардіⁱⁱ. Ташкьопрюлюзаде визнавав, що містицизм – єдиний шлях до божественного знання і наполягав, щоб критикували його тільки в світлі його власної термінології. Наприклад, розтлумачення містичного вислову «Я – Істина»ⁱⁱⁱ поза межами його містичного сенсу призводило до хибних висновків. Нам відомо від Ташкьопрюлюзаде, що у ранні роки Сюлейманового правління фанатичні улеми підбурювали людей проти містицизму.

Ташкьопрюлюзаде не вважав музику й танці у церемоніях містичних орденів супротивними релігії, оскільки вони пробуджували в душі любов до Бога та божественний екстаз. Зв'язок між музикою та духом є божественною таємницею, запевняв він, а душа, натхнена танцями, досягає божественного знання. Тому музику й танці слід було забороняти лише тоді, коли вони збуджували мирські бажання. Разом з тим, консервативні улеми вважали музичну гру й танці блюзнірськими і водночас нападали на такі

ⁱ Ібн аль-Арабі (1164–1240) – провідний ісламський містичний філософ.

ⁱⁱ Шігаб-ад-Дін ас-Суграварді (1145–1234) – філософ-містик і засновник ордену *Сугравардійя*.

ⁱⁱⁱ “Я – Істина” – цей містичний вислів означав повне розчинення у божественності, за що аль-Галладж (пом. 922 р.) та його послідовники були скарані на смерть.

речі, як декорація у мечетях, мелодійне декламування Корану та оплати релігійних наставників. Водночас так само, як переслідували містицизм, так само вони цькували теоретичні науки та схоластичну теологію як такі, що підривали релігійну віру.

Ці фанатичні рухи невдовзі набули таких форм, що стали загрожувати громадському порядку й стривожили уряд. Століттями існувала купка проповідників, що таврувала «нечестиві нововведення» та настроювала людей проти вірувань та ритуалів, які ісламське суспільство приймало, незважаючи на те, що вони виходили за рамки Корану та традицій Пророка. Одним з таких улемів був Мегмед з Біргі (1522–1573), вершина діяльності якого припадає на 1558–1565 рр., коли переслідування кизилбашів перебувало у найвищій стадії. Він знаходився під патронажем султанового вчителя Атауллага Ефенді. Коли Мегмед з Біргі говорив: «Від мене вимагають захищати люд моїм пером і моїм язиком від того, що заборонив Бог, і гріх мені мовчати,»—він, з одного боку, нападав на схоластичних теологів та містиків, а з іншого – на високопоставлених улемів, що перебували на державній службі. Цей мусульманський пуританин вважав такі звичаї, як церемонії в пам'ять померлого або відвідання гробниць та мавзолеїв у пошуку допомоги від хвороби такими, що протирічать духові ісламу. Він виступав проти таких загальноприйнятих звичок, як руко-стискання, вітання поклоном та цілування руки чи одягу як таких, що суперечили Сунні, тому що їх не існувало за життя Пророка. Його нападки на кілька фундаментальних інститутів османського суспільства, такі як оплата релігійних служителів та відписування коштів та рухомості у вакфи, несли загрозу встановленим порядкам, тому Ебуссууд відчув необхідним видати фетву, що підтверджувала законність цих інститутів. Мегмед з Біргі без вагань напав і на шейхюльїслама, оголосивши цю фетву помилкою. Водночас його прокляття проти декламацій і танців на релігійних церемоніях непокоїли також членів релігійних орденів.

Один з учнів Мегмеда з Біргі, Кадізаде (пом. 1635 р.) та група його прибічників, *факиїв*, продовжили цю справу. Їхня пропагандистська кампанія з кафедр стамбульських мечетей мала своїм наслідком велике збурення у суспільстві, що розколов людей на два табори. Факиї затаврували усі запроваджені після часів Пророка ритуали як «нововведення», а тих, що їх практикували, як невірних. Вони оголосили, що тютюн та кава та будь-які пісні й танці суперечать релігійному закону і зажадали відмінити в медресе викладання математики та інших теоретичних наук. У своєму бажанні відновити монаршу владу Мурад IV намагався дістати підтримку факиїв, представляючись захисником ісламу. Він видав такі закони, що забороняли вживання тютюну та алкоголю, і не милував тих, хто їм не підкорявся.

Втім, демагогічні заяви факиїв не закликали виключно до популярного в народі фанатизму, але натомість вони таврували розкоші та екстравагантність правлячого класу, несправедливість та розпусту, поширені у той час. Коли у 1656 р. вони намірялися напасти на всі стамбульські текке і вчинити повальну різанину, щоб вирвати релігійну ересь з корінням, то знайшли собі підтримку переважно серед бідних студентів медресе та простих торговців. Деякі служителі Палацу пристали на бік факиїв, усвідомлюючи їхній вплив на народні маси, і зробили їх знаряддям кількох таємних закатів. Вищі улеми, які займали офіційні посади та бюрократія в цілому виступали проти факиїв, звинувачуючи їх у підриві держави та суспільства, у сіянні розбрату серед людей. Новий великий везір Кьопрюлю Мегмед (пом. 1661 р.) зумів зняти напруження ситуації і перешкодити громадянській війні тільки висланням запальних факиїв за межі Стамбула.

Теоретичною підвалиною для цього розбрату було питання про «нововведення» в ісламі, яке так сильно позначилося на всій османській культурі та суспільстві. Кятіб Челебі висловив загальну думку вищих улемів, коли написав, що звична практика та нововведення, що їх ісламське суспільство вже прийняло, не можна і не слід відмінити силою. Якесь нововведення може й не відповідати шаріатові, але тоді людина, раб Божий, є безпомічною й недосконалою, тоді як Бог є усепрощаючий. Іслам віддає перевагу терплячості перед силою, і за будь-яких обставин застосування сили є хибним, адже воно породжує спротив, який у свою чергу призводить до розладу та розколів у державі та суспільстві. Врешті-решт закони з часом змінюються. Пророк дав свої закони з певних причин, і коли цих причин більше не існує, то відповідні закони втрачають силу. Водночас, Кятіб Челебі захищав містиків, і особливо Ібн аль-Арабі. Він вбачав засіб для лікування від фанатизму у вивченні теоретичних наук, як це було за Мегмеда II. Він звинувачував Мегмеда з Біргі у тому, що той не зрозумів соціальної ролі звичаєвого права та практики, тому що він не вивчав історії та філософії. На його думку, диспути завжди були корисними; однак релігійні питання мусять дискутуватися лише улемами, а не простолюдом.

В османських офіційних колах загальноприйнята точка зору на «нововведення» спиралася на толерантну ганафітську концепцію іджма як підставу для релігійних та правових рішень. На противагу їй Мегмед з Біргі та факиї дотримувалися жорсткого традиціоналізму *ханбалітів*. Останні вважали кожне нововведення таким, що суперечить ісламу і не спроможне об'єктивно тлумачити Коран та Сунну. Вони опиралися містицизму та будь-яким езотеричним інтерпретаціям релігійних принципів. У наші дні модернізація ісламських суспільств знову спричинила зіткнення цих двох протилежних поглядів.

НАРОДНА КУЛЬТУРА
ТА МІСТИЧНІ ОРДЕНИ (ТАРІКАТИ)

У сельджуцький період освічені кола у містах Центральної Анатолії прилучилися до високої перської культури, тоді як на кордонах природньо панувала турецька народна культура газіїв та дервішів з її модою на містику та лицарство. Прикордонні дервіши, яких звичайно звали *баба*, *абдал* або *ахі* і котрі були у тісних стосунках з першими османськими беями, заносило до Анатолії з XI сторіччя хвилями кочових туркменів. Вони були громадськими та духовними лідерами туркменських племен – як у старі часи тюрко-монгольські шамани.

Арабські джерела з подивом описують сотню (чи близько до неї) дервішів, які прийшли у Сирію з Барак Бабою у 1307 р, і ми можемо скористатися цим описом для опису еретичних дервішів, які були на османських кордонах:

Вони вішали навколо шиї дзвіночки та овечі ратички, голили свої бороди і дозволяли рости вусам. У руках вони носили дерев'яні шаблі або палиці з гаком. Бубони та дудки супроводжували їх, і коли оце все грало, вони танцювали сильними рухами. Речі, що висіли в них на шиї, зчиняли такий брязкіт, що глядачі втрачали свій розум. Вони не надавали ніякого значення молитві та посту. Барак Баба розподіляв зібрану ним милостиню між своїми дервішами та убогими.

Барак Баба вважав себе безпосередньо зв'язаним з Богом і, як колись старі шамани, мав великий вплив на монгольських ханів в Ірані. У наступні сторіччя османські джерела та європейські записки про подорожі Османською імперією залишать подібні описи дервішів, які вешталися гуртами від міста до міста.

У горах та на високогірних літніх пасовиськах Анатолії, а особливо у пограничних районах було важко примусити напівкочових туркменів дотримуватися ортодоксальних форм мусульманського життя та богослужіння. Абдали та баби насаджували еретичні форми ісламу, що походили від шаманських вірувань та відповідали племінній суспільній

організації. Водночас уряд заходився захищати своє справжнє джерело прибутку – селянство та оброблювані землі, вживаючи суворих заходів проти номадів, які через це перетворилися на запеклих супротивників центральної адміністрації та її політики релігійної ортодоксії. Номади стали фанатично відданими своїм духовним проводирям, які відстоювали ідеали саме їхніх форм суспільства та культури. В середині цих груп продовжувала квітнути турецька культура, особливо література, що походила від традицій турецької Середньої Азії. Вона дуже відрізнялася від космополітичної культури та літератури міст і Палацу. Турецькі націоналісти ХХ сторіччя звернуться до неї як до джерела творення нової національної літератури.

Не дивно, що народні повстання в Анатолії, які мали глибокі соціальні та політичні корені, чи не завжди набували форм еретичних релігійних рухів. У Центральній Анатолії у 1241 р., за два роки перед монгольською навалою, дервіш на ім'я Баба Ісгак очолив перше велике повстання туркменів, про яке залишилися історичні згадки. Це повстання було придушене у запеклій боротьбі, після чого багато туркменських дервішів, відомих як бабаї, повтікали на західне пограниччя, де туркмени становили більшість населення і де їх добре приймали туркменські беї.

Одним з цих шейхів-бабаїв був Сари Салтук. У 1261 р. він був змушений втікати разом з майже сорока кланами на візантійську територію. Його оселили у Добруджі, звідки він поступив на службу до могутнього мусульманського монгольського правителя Ногаая, котрий панував над степами Північного Причорномор'я. Сари Салтук став епічним героєм як газій та дервіш, який поширював іслам у Європі. У 1473–1480 рр. османський принц Джем зібрав до купи народні історії про геройські діяння Сари Салтука і дав їм назву *Салтук-наме* (Повість про Салтука). У цих переказах Сари Салтук благав анатолійських турків облишити їхні усобиці, щоб битися із невірною Європою: він вихваляв Священну війну як найвищу форму служіння Богові. Його пропаганда серед християн звичайно призводить до війни і скінчається перемогою. Переодягнений християнським монахом, він проповідує по церквах іслам і убиває своїм дерев'яним мечем попів, які виступають проти нього. Немов Святий Георгій, він вбиває дракона, що тримав в остраху людей, і завдяки цьому християни навертаються в іслам. Добруджа й Крим стають центром його діяльності, терен якої охоплював також Балкани, Польщу та Русь. Він перелітає моря. Він заявляє, що постійне поширення ісламу і відступ християнства є найбільшим чудом; воно доводить, що іслам є істинною вірою. У 1354 р. османські вчителі в Ізніку сказали точнісінько те саме архієпископові Салонік Паламасу, оголосивши, що поширення ісламу було чудом та волею Бога.

Саме тоді усе османське суспільство було перейняте ідеалами поширення слова Божого шляхом завоювань. Це явно проступає у перших

анонімних османських історіях, яким були притаманні певні риси героїчних епосів на зразок *Салтук-наме*. Ці легендарні діяння відображали ідеали пограничного суспільства та його ідеальних носіїв – газіїв та дервішів. У надприродних вчинках Сари Салтука, який міг літати, народна уява знаходила свого ідеального героя. Досить природно, що ці популярні героїчні легенди містили старі турецькі епічні мотиви та багато елементів з місцевого анатолійського та балканського фольклору, а також з християнських та й язичницьких традицій. Інколи буває важко відрізнити Сари Салтука від якогось християнського святого. Пристановище Сари Салтука у Добруджі було впродовж османського періоду центром, де чудово почували себе вихідці з туркменських племен, газії та еретичні дервіши і де найчастіше починалися їхні повстання.

Царювання Баєзіда I було періодом, коли ортодоксальний іслам та класична ісламська культура за допомогою централізаторської політики ставали дедалі сильнішими; проте поразка під Анкарою 1402 р. відкрила еру соціально-політичних зрушень та реакції, великих релігійно-політичних повстань, коли еретичні релігійні рухи розсіялися по османській території. Повстання на чолі з шейхом Бедреддіном (пом. 1416 р.), засновником дервішського ордену байраміїв, й поширення в Османській імперії руху гуруфіїв були ознаками неспокою в суспільстві.

Рух шейха Бедреддіна був значним явищем як з соціально-політичного погляду, так і з погляду культурного. Матір'ю Магмуда Бедреддіна була грекinya; його батьком був османський газій, який брав участь у баталіях на найдальшому кордоні і був одним із перших, хто переправився в Румелію. Юнаком він займав посаду кадія для прикордонних вояків. Під час султанства принца Муси на Балканах він мав уже титул кадіаскера і разом з беєм пограничних вояків Міхалоглу був головною опорою нового революційного режиму. Роздавши тімари у внутрішніх районах неоплачуванім газіям з пограниччя, він перетворився на головного прихильника одвічної прикордонної опозиції проти центрального уряду. Коли Мегмед I завдав поразки Мусі Челебі 1413 р., він вислав Бедреддіна в Ізнік і повідбирав тімари в його послідовників. Але щойно 1416 р. сам Мегмед опинився у критичному становищі, Бедреддін підняв прапор повстання на пограниччі в Добруджі. Він претендував на спорідненість із сельджуцьким царським домом і без сумніву виношував певні політичні амбіції, імовірно запанувати на місці османської династії.

Бедреддін був великим релігійним вченим, містиком і святим, і його революційна роль у повстанні дає добрий приклад того, як в ісламському світі релігійна та містична думки втілювалися у соціально-політичних діях. Більшість із тих, хто повстав на його поклик у регіонах Ізміра, Сарухана та Добруджі, були туркмени, як перед тим бабаї. Решта його прибічників –

це різного роду невдоволені, такі як пограничні газії, сіпаги, в яких відібрали тімари, студенти медресе та селяни-християни. Широке та езотеричне тлумачення ісламу дозволило шейхові консолідувати ці розрізнені елементи у цілісне суспільство.

Шейх Бедреддін не був простим деревішем. За свої праці з релігійних наук, а особливо з ісламського права, він піднісся до рангу великого вченого. Проте його як містика не задовольняли екзотеричні науки і він вступив до тарікату і став шейхом, покинув екзотеричне знання заради езотеричного.

Бедреддін виводив містицизм головно з аль-Арабі, і нам відомо, що він написав коментар до Ібн аль-Арабієвої *Хусус-аль-зікам* (Квінтесенції мудрості). У книжці *Varīdat* (Божественні натхнення), до якої увійшли дискурси вченого, що відбивають його особисту форму містицизму, Бедреддін пояснює філософію монізму такими словами: «Хоча суть Бога є у собі Усе і сама по собі є Усим, вона вільна від Усього». Її проявом є необхідність його буття. Цей світ проявив «зі своїми абсолютними типами, видами та індивідами є одвічний», без початку і без кінця, він не був створений в часі. Якщо фізичний світ колись зникне, духовний та безтілесний світи зникнуть також. «Творення та знищення є вічний процес». «Цей світ, як і майбутній, у їхній цілості є уявні фантазії; небеса й пекло – це не більше, ніж духовні прояви, солодке й гірке, добрі й лихі вчинки». Бедреддін не вірив у Судний День чи то воскресіння тіла, а вірив у те, що Христос помер як матеріальне тіло, але що своїм духом він вічний. Він тлумачив усі догми ортодоксального ісламу, як це робили до нього езотеричні філософи, і ортодоксальні улеми одноставно вважали його крайнім батінітом, який абсолютно зневажає шаріатом. Він залишив відверту оцінку власних містичних переживань:

До мене приходив екстаз, і я залишався зачарований від присутності Бога. Я розгубився у своїх почуттях... Одного дня я бачив своє тіло як Бога в його повноті... Містик, який відчув Бога, втрачає свої почуття. Він розпливається по усьому всесвіту; він є заодно з горами й потоками. Нема ні тут, ні потім; усе є однією миттю.

Сунітський історик Ідріс з Бітліса, який творив наприкінці XV сторіччя (пом. 1520 р.), подав свій опис вірувань та планів шейха:

Він сам себе вважав Магді, віруючи, що за сигналом з невидимого світу на чолі своїх вихованців розподілятиме землі своїм послідовникам. Тоді таїнства єдності Бога заповнили б світ реалій, і секта імітаторів (яка означала тих, хто сповідував шаріат) впала б від сили. Його власна розкута секта зробила б багато заборонених речей законними.

За Ідрісом, Бедреддін своїми обіцянками зібрав тисячі темних та простодушних людей навколо себе, потураючи їхнім тваринним інстинктам. Як і в ордені Бекташі, шейх дозволив вживання вина й насолоду музикою, і нехтував релігійною приналежністю.

Бедреддінів учень Бьорклюдже Мустафа підбурих туркменів на перше повстання у гірському районі Карабурун біля Ізміра. Тогочасний візантійський історик Дука подає цікавий опис повстання¹. Бьорклюдже проповідував, що усі речі, за винятком жінок, є спільною власністю. Він не брав до уваги різниці між християнами та мусульманами: на його думку, мусульманин, який прозивав християнина невірним, сам був невірний. Учні Бьорклюдже подекували, що він поводився з християнами, наче ті були ангелами. Бьорклюдже запросив хіоських попів приєднатися до секти, і нам відомо, що християнські послідовники пристали до повстання; проте більшість повсталих, а загальна кількість їх оцінюється у шість тисяч, були турецькими кочовиками. Повстання було придушене з великими труднощами. Бьорклюдже впіймали і розп'яли на хресті, а полонені дєрвіші не прийняли «відновлення віри», а прирекли себе на смерть. Ідріс стверджує, що було страчено дві тисячі чоловік, і що у той самий час у Манісі було віддано під меч чотири тисячі послідовників Торлака Кемалє, ще одного вихованця шейха.

Бедреддінова секта у Добруджі та Деліормані, знана як *Сімавни* чи *Бедреддіню*, існувала ще кілька століть по його смерті, і османський уряд завжди ставився до неї вельми підозріло. У XVI сторіччі їх вважали справжніми кизилбашами. У часи Сюлеймана I їхнім лідером був нащадок Бедреддіна, якийсь Челебі Халіфе, послідовники та посланці якого розносили його вчення по всій імперії. На початку XVII сторіччя один сунітський шейх, Хюдаї Магмуд рекомендував урядові придушити цей рух і стратити одного з його шейхів для перестороги іншим. Він радив урядові закрити усі кизилбашські осередки й призначити у кожне село сунітського імама, якому було б доручено навчання дітей.

Бедреддінове повстання виразно показує зв'язок між релігійним містицизмом та народними рухами. Від XIII сторіччя Анатолія служила притулком містичних релігійних доктрин. По містах у колах інтелектуалів містицизм набрав теософських форм, тоді як у народному середовищі він став підґрунтям популярних релігійних орденів, вірування яких були сумішшю шіїзму та інших езотеричних доктрин, джерелом народних релігійно-соціальних рухів.

Таким чином, можна поділити релігійні ордени в Османській імперії на дві основні групи. Перша складалася з усталених орденів, осередки яких підтримувалися на кошти вакфів, заснованих султанами та визначними людьми; вони мали чітко вироблену організацію та встановлені ритуали й

церемонії. Найвідоміші з цих орденів – *Накибанді*, *Мевлеві*, Гальветі та їхні різноманітні відгалуження. Звичайно вони осідали по містах і набирали до своїх лав новачків з-поміж вищих рангів суспільства. Кожен орден мав свій прапор та головний убір, а також форму декламування та церемоній. Кожен з них, відповідно до симпатій своїх віруючих, визнавав якогось відомого суфія, святого чи супутника Пророка своїм патроном і виводив його генеалогічне дерево. Таємні ордени, знані як *Мелямі* та *Меляметі*, складала іншу групу. В очах людей, вони нехтували славою і повагою, а самі прагнули стати об'єктом звинувачень і осуду, звідки й походить їхня назва¹. Вони відмовилися від будь-яких хвастоштів, від будь-якої зовнішньої організації й символіки, а їхні способи богослужіння були таємними та езотеричними. Вони не мали жодних зв'язків з державою і так чи інакше виступали проти влади. Вони призвичаїлися жити плодами власної праці й не брали ніяких дарунків чи милостині від держави та приватних осіб. У цій групі були мандрівні дервіші, відомі як *календерії*, *гайдарії*, абдали або бабаї, *гамзавії* та мелямії, які нібито таємно і крадькома пробиралися до міських цеховиків. Це були тарікати, які сприймалися певними соціальними прошарками, настроєними проти політичного режиму. Фактично, шіїти та різні езотеричні релігійні рухи в ісламському світі завжди надавали тарікатам сектантського та войовничого характеру і самі підтримували релігійно-політичні рухи. Власне шіїзм виник так, як войовничий політичний рух, що визнавав Алі, двоюрідного брата й зятя Пророка та його нащадків лідерами ісламської громади. Пізніше він втягнув у себе численні й різноманітні соціальні та релігійні рухи, кожний з яких виступав проти правлячих класів, що трималися сунізму. У багатьох ісламських державах, між якими і Османська імперія, він став в опозицію тогочасному ладові, владі абсолютистської держави та сунітського ісламу, що цю владу уособлював. Надприродні властивості, якими наділялися Алі та його нащадки, розтлумачувалися відповідно до теорій містиків, і багато людей вірило у Божественне Світло, що, як вважалося, надихало Алі, потім перейшло його нащадкам, які, таким чином, могли роз'яснювати езотеричне значення Корану. Ці вірування більш-менш однаковою мірою поділялися тарікатами в Османській імперії і набули крайніх проявів у рухах кизилбашів. У XVI сторіччі з повстанням в Ірані сефевідської династії, яка прийняла шіїтські вірування, цей рух перетворився на серйозну проблему для Османської імперії. Але спочатку розглянемо ордени Байрамі, Гуруфі та Бекташі – це ті тарікати, які утвердилися в Османській імперії у XV сторіччі.

¹ Ці слова походять від арабських слів *малям*, *маляма*: «звинувачення», «осуд».

Як і рух шейха Бедреддіна, орден Байрамі був релігійно-соціальним рухом, що народився у період смути та реакції після 1402 р. Його засновником був Гаджжі Байрам (пом. 1430 р.) селянин з околиць Анкари і мелямійський дервіш у найширшому сенсі цього слова. Він хотів, щоб його учні жили плодами своєї праці; він та його послідовники спільно обробляли землю і разом розпоряджалися вирощеним. В Анкарі та навколишніх селах було чимало ткачів, які працювали на зовнішній ринок; більшість їх стала його послідовниками. Він збирав на ринках Анкари гроші та роздавав їх бідним. Опис його життя розповідає, що у міру зростання кількості його учнів наростала підозрілість уряду. Його було схоплено і приведено до Мурада II. Однак султан простив його і навіть надав його учням певні податкові пільги, допомігши таким чином швидкому поширенню руху. Мурад II симпатизував дервішам, у його характері було щось дервішське, але не може бути сумніву, що його підтримка цього нового тарікату була почасти цілеспрямованою спробою поширити власний вплив серед народу. Рух байраміїв пізніше розколовся навпіл. Одна група прийняла сунітський іслам і протекцію держави. Наприклад, один з послідовників Гаджжі Байрамі Акшемседдін став шейхом завойовника Стамбула і відіграв важливу роль у його завоюванні міста. Інша група зберегла вірність традиціям меляміїв, залишившись таємною, екстремістською у своїх віруваннях та схильною до монізму та шіїзму сектою. Ця група мала зв'язки з міськими цехами, які завжди підозріло ставилися до політичної влади. Першим *кутбом* цієї групи став ножар з Бурси, учень Гаджжі Байрамі. Мелямії створювали тісно згуртовану групу навколо свого *кутба*, тобто стрижня, інакше кажучи – духовного лідера, який, згідно з містичними віруваннями, був центром всесвіту, який пізнав божественні таїнства. Кутб для них був усім і вимагав абсолютної покори. Вони влаштовували таємні зібрання і судові процеси над тими, хто чимось завинив, і кидали винних до своїх в'язниць. У них не було бажання встановити зв'язки з державою. Вони просто вимагали від своїх членів займатися ремеслом і чесно заробляти свій хліб насущний. Вони засуджували неробство і сповідали принцип: «Хто чесно заробляє свій хліб, той – улюбленець Бога».

Мелямії були на взірць тих сект, які завжди існували у старих ісламських містах, поза контролем держави. Вони залучали своїх послідовників у цехах, і уряд завжди ставився до них підозріло. У XVI сторіччі, коли мелямії, як кизилбаші у селах, стали проявляти прихильність до Сефевідів, уряд почав їх безжалісно переслідувати. У 1529 р. було схоплено мелямійського кутба Ісмаїла Машукі і разом з дванадцятьма учнями страчено за фетвою шейхюльїслама у Стамбулі на площі Атмейдани. По його смерті дехто почав віддавати йому почесні як святому і тому знадобилася ще одна фетва на їх осуд та підтвердження справедливості його страти.

У 1561 р. фетва шейхюльїслама Ебуссууда присудила смерть іншому мелямію – Гамзі Балі з Боснії, проголосивши його єретиком та атеїстом. Той ніколи не боявся відкрито перед людьми проповідувати монїзм, і вважалося, що він згуртував навколо себе кілька тисяч учнів на батьківщині, у Сарайбосні. Його страта залишила глибокий слід в думках народу, який поділився на тих, хто йому співчував, і тих, хто його ненавидів. Гамза став святим патроном меляміїв, які відтоді стали знаними як гамзавії. У XVII сторіччі гамзавіїв, які зосереджувалися у Боснії, безжалісно переслідували. Та проте меляміїство почало поширюватися у таких великих містах імперії, як Стамбул, Едірне, а пізніше навіть серед панівного стану.

Гуруфії були ще одною сектою, яку переслідував уряд. Такий собі Фадлуллаг (пом. 1394 р.) заснував в Астрабаді в Ірані цю секту, яка могла б з повним правом називатися новою релігією. Фадлуллаг оголосив себе втіленням Бога, очікуваного мусульманами, християнами та євреями, – Магді, заявивши, що він приніс останнє слово, яке об'єднає усі релігії. Він тлумачив Коран за ультраезотеричною системою, базованою на кабалістичній інтерпретації його літер, і, як і шейх Бедреддін, він підкреслював, що «всесвіт – вічний, і створення – тривалий процес». Він не вірив у потойбічний світ. Як і мелямії, він вважав фізичну працю єдино праведним джерелом достатку. Сам Фадлуллаг був тубетейщиком, отже його тарікат спочатку поширився серед міських цеховиків. Гуруфійство, переслідуване в Ірані, від початку XV сторіччя стало блискавично поширюватись в османських містах Румелії та Анатолії, там, де християни та мусульмани разом жили й працювали в одних цехах. В Анатолії великий азербайджанський поет Несімі, з якого у 1408 р. живцем здерли шкіру за його переконання, належав до цієї секти. Гуруфійські пропагандисти намагалися повернути в нову релігію тогочасних правителів і організовували заклоти проти тих, хто чинив їм опір. Відомо напевно, що 1444 р. гуруфії утворювали досить численну секту у тодішній османській столиці Едірне, і що якийсь перський місіонер мав при Палаці вплив.

Гуруфійські погляди на Ісуса та християнство збудили на Заході чутки, що це нібито були християнські пропагандисти. У цей час в Едірне побоювалися наступного хрестового походу. Люди були збуджені, тому улеми діяли рішуче. Перського місіонера було спалено, а його послідовникам відрізано язика. Сучасник оцінює їхню кількість у 2 007², але це, мабуть, перебільшення. Жорстоке переслідування гуруфіїв, яких приймали за атеїстів, тривало у XV – XVI сторіччях, особливо воно посилювалося після змови проти Баєзіда II. Цей рух об'єднався з Бедреддінлю та кизилбашськими бекташіями. Та й взагалі сильний гуруфійський вплив виразно проступає

у бекташійстві. Османські документи показують, як ще у 1576 р. велика різанина гуруфіїв відбулася у селах коло Філібе у Болгарії.

З часом орден Бекташі став найвпливовішим серед популярних тарікатів і поступово поглинув різні інші тарікати та групи дервішів, знаних як абдали, календерії або гайдарії, які проповідували серед народу, починаючи з XIV сторіччя.

Засновником і святим патроном ордену був Гаджжі Бекташ, учень Баба Ісгака, який очолив повстання у 1241 р. Гаджжі Бекташ діяв у другій половині XIII сторіччя у сельджуцькій Анатолії, на важливому торговельному шляху Анкара – Кайсері, що пролягав на західному кордоні гірських літніх пасовиськ, у місцевості, що була густо населена туркменськими племенами. По селах тієї ж місцевості ще залишалось християнське населення. Османи здобули цей регіон за царювання Мурада I. В Османській імперії бекташійство вперше набуло значення, коли воно поширилося серед туркменських племен, а надто тоді, коли стало тарікатом яничарського корпусу.

Дервіші бекташіїв з'явилися на османському кордоні в Румелії у середині XIV сторіччя; вони прийняли за свого Сари Салтука, який вже став святим патроном османських газіїв у Румелії. На початок XV сторіччя бекташійство утвердилося в яничарському корпусі. Дехто намагався пояснити це тим фактом, що більшість яничар походило з дітей християн, відібраних через девшірме, або з військовополонених. Однак це могло статися й через те, що ці діти з девшірме, яких посилали жити в анатолійських селах, щоб вивчати турецьку мову та ісламську віру, тягнулися скоріше до народних форм релігії, аніж до сунітського ісламу. Від кінця XVI сторіччя Гаджжі Бекташ був офіційно визнаний святим патроном яничарів, і отець бекташіїв постійно мешкав при корпусі. Орден Бекташі та яничарський корпус стали настільки невіддільні один від одного, що коли новий *деде* обирався головою ордену, він приходив до яничарських казарм у Стамбулі, щоб дістати корону від аги яничарів.

Бекташійство мало особливий вплив на туркменських кочовиків, і в заснованих ними селах, витіснило бабаїзм. Вплив бекташійства був надзвичайно сильний серед туркменських груп в Анатолії, особливо в регіоні між Кизил-Ирмаком та Ерзурумом (на початку XX сторіччя Ф. Гренар нарахував їх там один мільйон), а також південніше у Таврських горах (головно племена тахтаджіїв та варсаків). На Балканах воно поширилося серед туркменських племен між Візе та Дунаєм; у Східній Болгарії – у Добруджі та Деліормані; а також у Родопських горах, у Південній Македонії та Фесалії. У XV–XVI сторіччях чимало з цих кочовиків перейшло на осілість і заснувало нові села³.

Протягом другої половини XV сторіччя ці туркмени підпали під вплив одного нового єретичного тарікату, що виник на сході. Це була екстремістська шіїтська секта Сафій-ад-Діна з Ардебіля. Відтоді туркмени прийняли цю віру і стали відомі як кизилбаші – «червоні голови» – від червоних капелюхів, що їх вони носили. Кизилбашський рух був так само релігійним, як і соціально-політичним, і з XV сторіччя він став виявом сильної туркменської опозиції османському правлінню. У XV сторіччі як піддані Караманідів та Ак-Коюнлу, тобто держав, які зберігали племінний устрій, ці туркмени запекло билися з османцями, централізаторська політика яких була несумісна з їхнім способом життя. Коли династія Сефевідів заступила в Ірані на місце Ак-Коюнлу, її засновник шах Ісмаїл активізував свою пропаганду власними турецькими релігійними поемами і посиланням своїх учнів та пропагандистів межі воєвничих туркменів у Румелії та Анатолії, завойовуючи Османську імперію зсередини. У 1511 р. кизилбаші під проводом Шахкулу, одного з послідовників шаха Ісмаїла, підняли жахливе повстання у Південно-Західній Анатолії. Палячи і знищуючи все на своєму шляху, вони просунулись аж до Кютагьї. Це повстання захитало османське правління в Анатолії до самих підвалин, і його придушили з величезними труднощами. Немилосердне придушення Селімом I кизилбашів та його перемога над шахом Ісмаїлом при Чалдирані у 1514 р. тільки тимчасово призупинило цей рух.

Вірування та обряди кизилбашів в основі своїй не відрізнялися від тих, що були прийняті у бекташіїв. Але туркмени були фанатичними шіїтами, і поєднавши свої племінні звичаї та шаманські вірування з бекташіїзмом, вони створили власну оригінальну форму секти. Водночас спадкові племінні ватажки перебрали на себе роль релігійних проводирів і стали як звичайно називатися шейхами. Туркмени надавали великого значення принципу спадковості і відрізнялися від інших бекташіїських груп тим, що визнавали вождями тарікату лише челебіїв, які вважалися прямими нащадками Гаджжі Бекташа. У 1527 р. один з нащадків Гаджжі Бекташа на ім'я Календер підняв у Центральній Анатолії велике повстання туркменів. Туркменські племена утворювали значну частину повстанських сил, серед них було чимало абдалів та календерійських дервішів. Придушення повстання відбулося завдяки втручанням самого великого везіра та яничарських сил. У 1511 р. сіпаги із старого Караманського бейліку та у 1527 р. сіпаги старого бейліку Зулькадір очолили повстання, причому і цього разу головну роль тут відігравали старі племінні вожді. Це виразно підкреслює соціально-політичний характер цього руху.

¹ Сафій-ад-Дін з Ардебіля (1252–1334) – предок сефевідської династії.

Впродовж османсько-сефевідської війни 1534–1535 рр. кизилбашсько-бекташійський поет Пір Султан Абдал висловлював у віршах почуття та політичні амбіції цієї верстви.

У своїх поемах він тужить від несправедливих переслідувань:

Не хитнись, бо віддав я і серце, і віру Алі –
Хай рубають мене на шматочки малі.
Удавили, назвавши єретиком –
Тільки дивно мені, що моїм є гріхом?

Іноді він звертається до шаха Ірану, на якого дивиться, як на Магді з роду Алі:

Мусить скоро прийти мій священний Магді,
Мусить суд учинити високий.
Мусить знищить він зло, і тоді
Буде помста за мене жорстока.

Йому ввижається, як шах на чолі кизилбашів завойовує Анатолію і сідає на трон у Стамбулі:

Він пройшов переможно по румській землі –
Це великий приходить імам із коліна Алі.
Хай згорить у розкольників підле нутро,
Хай Велителя часу слова нам законом засяють.
Хто є справжній султан – хай усюди прознають.

По Стамбулу Велитель священної слави
Мусить гордо ступати в короні держави.

Коли ж врешті-решт він вже не сподівається на перемогу, то мріє втекти із шахом Ірану:

О, земле чорна, доки по тобі іще ступать моєї стане сили
Із цих я пасовиськ піду – услід за шахом милим.

Якщо ж забить того, хто зветься шахом, у тебе стане сили,
Із цих я пасовиськ піду услід за шахом милим.

Кизилбашські ватаги, які знайшли в Ірані притулок, утворювали значну частину війська Сефевідів; але ці кочовики з їхніми екстремістськими релігійними віруваннями, за якими шах визнавався Магді, не могли прижитися і в перському суспільстві, тож і там їх переслідували як єретиків.

Кизилбаші завжди зберігали тісні контакти з Іраном, виступаючи в ролі підданих Сефевідів. Шах призначав їм своїх представників, видаючи кожному диплом, мантию, меч та гроші. Анатолійські кизилбаші зі свого боку регулярно надсилали шахові спеціальний податок під назвою «Шах гакки» (шахова частка) або «незір» (підношення). Кизилбаші не ходили у Мекку на прощу, зате відвідували Ардебіль в Ірані, де був похований Сафій-ад-Дін. Існують османські документи, які показують, що уряд учиняв обшуки з метою вилучення заборонених книжок та брошур, що потрапляли з Ірану. Уряд посилав також до кизилбашів своїх шпигунів, які вивідували, хто мав контакти з Іраном, і карав злочинців на смерть або відправляв на заслання. Османські архіви свідчать, як час від часу через усе XVII сторіччя уряд робив пильні обстеження різних таємних товариств і шукав дервішські ложі. Наприклад, він заборонив товариству старих абдалів та календерів Ишик, «які піднімали прапори, грали на сопілках та бубнах, і в усьому чинили супротивне релігії» мандрувати від містечка до містечка і від села до села. У XVI сторіччі тривала й відчайдушна боротьба з кизилбашами зміцнила позиції консервативних сунітів в Османській імперії. Репресії проти кизилбашів привели до посилення серед них конспірації, і вони, як ніколи раніше, стали жити тісними групками, в опозиції до сунітської держави та суспільства.

Бекташійство стало визначним чинником у поширенні ісламу серед місцевого християнського населення Румелії. Еклектична природа та специфічні риси цього популярного тарікату полегшили сприйняття ісламу для багатьох балканських селян. Наприклад, він толерантно ставився до усіх релігій, надавав значення таємному змісту, а не зовнішньому, не примушував додержуватися ісламських обрядів, таких як ритуальна молитва та піст, не заперечував вживання вина і дозволяв жінкам з'являтися на людях з незакритим обличчям та жити спільним з чоловіками соціальним життям. Ефективна пропаганда бекташійських проповідників привернула християн до цієї загадкової та демократичної секти, яка не здавалася їм такою вже відмінною від християнства. Але цей тип бекташійства відрізнявся від кизилбашського. Бекташійські дервіші з лож, які контролювалися урядом та утримувалися вакфами, звичайно зберігали вірність урядові. Вони відкидали принцип спадковості у виборі своїх проводирів та деде; їх інтелектуальний рівень був вищий і в їхньому середовищі панувала містична думка.

Бекташійство було сектою з віруваннями, що склалися з різних елементів народної релігії та походили з різних джерел, від шаманства до релігійних вірувань балканських народів. По суті, воно було продовженням бабаїзму і в ньому явно проступають залишки старого турецького фольклору та звичаїв, особливо ж рештки шаманства. Шаманський вплив

був особливо виразний в екстатичних танцях, бекташійським святим приписувалися такі самі чудесні властивості, які можна знайти серед турків буддистів у китайському Туркестані. Стародавня тюркська традиція ритуальної їжі, залишки культів шаманського каменя та культу дерев – все це існувало у бекташійських ритуалах. Жінки зберігали рівність з чоловіками й свободу, якою вони тішилися у доісламському турецькому суспільстві. Вчені, зокрема Якоб та Гаслук, також звертали увагу на вплив бекташійства на язичництво та християнство, які існували на Балканах, доводячи, що певні бекташійські вірування та звичаї, імовірно, походили з християнства. Наприклад, концепція Тройці відбилася у бекташійському постулаті, що Бог, Мугаммад та Алі становлять одне ціле; новачкам під час ритуального прийому до ордену давали вина, хліба та сиру; учні сповідувалися у своїх гріхах перед шейхом. Із XVI сторіччя цілібат був обов'язковий для дервішів, які мешкали у текке, та й багато ще чим бекташійські обителі нагадували християнські монастирі. Ці місцеві впливи проявлялися у багатьох рисах, наприклад, в обиранні для текке та дервішських гробниць священних для християн місць та запозичення давніх християнських та язичницьких легенд, пов'язаних з цими місцями, і прив'язування їх до бекташійських святих.

Водночас бекташійство виводило чимало своїх вірувань з містицизму культурної мусульманської еліти. *Макалат* (Дискурси), приписувані Гаджжі Бекташу, показують засади цих вірувань. Як і в суфійських традиціях, новачок проходив через чотири двері. Перші двері – це «шаріат», ортодоксальний ісламський закон; другі двері – це «тарікат», вчення релігійного ордену; треті двері – це «маріфет», містичне знання Бога; а четверті – це «гакікат», безпосередній досвід суті Суцього. Паралельно цьому Коран має чотири значення: для звичайних людей – зовнішній текст, для мудреців – тонкощі цього тексту; для святих – його езотеричний сенс; для пророків – його абсолютна істина. Бекташійські звичаї і традиції не дуже відрізнялися у своїх загальних рисах від практики інших тарікатів. Вони поступово поширювалися під впливом деде, які наслідували Гаджжі Бекташа, а у своїх остаточних формах вони були запроваджені Балим Султаном¹ наприкінці XV сторіччя.

В ордені було заведено ієрархію. На чолі стояв *пір* або деде; далі за ним стояли *халіфе*, або отці, і потім ішли *мюріди* або *мугіби* – друзі. Деде жив у текке, побудованому близько гроба Гаджжі Бекташа. Він обирав з-поміж своїх дервішів отців, які очолювали кожний своє текке, видаючи там розпорядження на взірць султанових. Чоловіки та жінки, які були кан-

¹ Балим Султан (пом. у 1516 р.), про життя якого нема жодного надійного опису, став головою ордену бл. 1500 р.

дидатами на вступ до ордену, носили назву *ашік* – коханців, і після посвячення, яке називалося «церемонією прилучення до віри», вони ставали *мугібами*. Більшість з прихильників бекташійського ордену були мугібами, але існувала можливість дістати повноправне членство, ставши бекташійським дервішем. Під час церемонії, яка називалася «присвячення його буття», мугібові, якому належало стати дервішем, покладалася на голову корона. Потім він починав тривалий піст та поступово проходив у текке висвячення в отці, пізнаючи секрети ордену. Отець в ролі *муришда* – духовного наставника – вимагав абсолютної покори і відкривав дервішам одну за одною таємниці, відповідно до їхніх здібностей. Мугіби та дервіші утворювали навколо текке вибране суспільство. Отець завідував багатьма справами бекташійської громади. Він провадив весілля та поховальні обряди, вислуховував сповіді, йому на благословіння приносили немовлят. Хто хотів, приходив із хворим родичем до отця, відвідував гробницю святого патрона, текке і складав йому клятву. Взаємна підтримка була в бекташіїв дуже сильна; якщо хтось потрапляв у нещастя, отець збирав для нього допомогу від усієї громади.

Бекташійство справило глибокий вплив на турецьке суспільне та культурне життя. Воно не залишилося наодинці зі своїм демократичним та національним характером, притаманним самим лише кочовикам та селянам, а з часом стало залучати представників усіх класів. У середині XVII сторіччя Евлія Челебі¹ писав, що в Османській імперії існувало сімсот бекташійських текке – що, мабуть, було перебільшенням. А от на початку XIX сторіччя було зареєстровано, що бекташії становили одну п'яту частину населення Стамбула і в них було чотирнадцять текке. Міські бекташії відрізняли себе від кизилбашів, яких вони вважали послідовниками безглузких легенд та лихих обрядів. У турецькому фольклорі Бекташі представлений як специфічний тип, який не піддавався марнощам цього світу, який м'яко висміював релігійний фанатизм і до всього ставився толерантно, вважаючи, що усе на світі швидкоплинне й відносне. Бекташії зараховували до своїх патронів безсмертного філософа й героя турецького фольклору Ходжу Насреддіна.

Від самого початку містицизм був головним елементом у думці османської інтелектуальної еліти і не обмежувався лише народними віруваннями тарікатів. Ця традиція іде ще від сельджуцького періоду. Сельджуцькі султани радо приймали до своїх земель відомих вчених та містиків з Туркестану та Ірану, які втікали від монгольської навали. Саме так сельджуцькі міста Конья, Кайсері, Аксарай та Сівас стали блискучими центра-

¹ Евлія Челебі (1611–після 1684) — турецький мандрівник, який залишив опис своїх подорожей у монументальному творі *Селят-наме*.

ми містичної думки в ісламському світі. Самопросвітлення ас-Суграварді, яке узгодило платонізм та старі іранські філософські системи, причому містичне вчення та філософія Насір-ед-Діна Тусі тут також знайшла собі місце. Водночас в інтелектуальних колах панувала система Ібн аль-Арабі, одного з найбільших містичних теоретиків ісламського світу. Як і ас-Суграварді, Ібн аль-Арабі був особисто запрошений до сельджуцьких земель і пошанований самим султаном. Розтлумачуючи та розносячи його праці, його названий син Садр-ад-Дін з Коньї (пом. 1273 р.) відіграв помітну роль у становленні домінуючого впливу Ібн аль-Арабі у турецькому світогляді. Містичні вірування стали, таким чином, міцною традицією серед сунітських улемів. Видатний учений та родоначальник традицій османських медресе Мегмед аль-Фанарі як послідовник Конійської школи виразно показує вплив Ібн аль-Арабі, через що арабські улеми в Єгипті піддали його осуду. Це правда, що після аль-Газалі сунітські улеми ставили містицизм слідом за шаріатом як більш розвинену й глибоку форму релігійного життя. Проте аль-Арабі дотримувався досить крайніх поглядів у своєму езотеричному вченні, тому багато улемів, включно із Ібн Халдуномⁱ, вважало його еретиком, а Ібн Таймійяⁱⁱ навіть публічно називав його еретиком. Час від часу османські улеми, котрі поділяли його думки, писали полемічні трактати проти Ібн аль-Арабі, але взагалі його вплив на думку турків-османців був великий. Шейхюльіслам Кемаль Пашазаде видав фетву, яка визнавала його праці, а Селім I склав шану цьому великому суфію, побудувавши на його могилі мавзолей і поряд з ним мечеть. Османські вчені багато його праць переклали на турецьку мову і написали чимало коментарів. Серед його коментаторів були Давуд з Кайсері, Кутбеддін з Ізніка та Язиджизаде Мегмед з Галіполі у XIV – XV сторіччях, а в XVI – XVII сторіччях – Балі з Софії (пом. 1533 р.) та Абдуллаг з Боснії (пом. 1660 р.).

Святий покровитель Мевлевійського дервішського ордену був Мауляна Джалал-ад-Дін Румі (1207–1273), один з найславніших у світі містичних письменників. Виріс він у столиці Сельджукідів Коньї, де шанувався Ібн аль-Арабі. Він спершу досяг слави як вчений та проповідник, високоосвічений у релігійних науках, але на якомусь етапі свого життя він став святим і віддав усе своє життя містичній любові. Його ліричні вірші розповідають, як у містичному екстазі він бачив, що зникають відмінності рас, релігій та переконань, і він підноситься над приписами шаріату. На своїх зібраннях він доводив слухачів до стану божественного екстазу. Він поєднував традиції дервішів-танцівників бабаїв та глибокий містицизм

ⁱ Ібн Халдун (1332–1406) — історик, соціолог та філософ, народився у Тунісі. Відомий насамперед своєю великою працею з філософії історії *аль-Мукаддіма*.

ⁱⁱ Ібн Таймійя (1263–1328) — визначний ханбалітський богослов та правознавець.

меляміїв, які над усе підносили релігійні закони. Навіть у його час космополітичне суспільство Коньї, просякнуте витонченою перською культурою та містичним вченням Ібн аль-Арабі, сприймало його як святого. Мауляна чимало запозичив у перських містичних поетів Аттара (1119?–1193) та Санаї (пом. 1130 р.), та у філософії Ібн аль-Арабі, але він визнавав музику й танці, *сема*, найефективнішими засобами досягнення містичного екстазу, вищого ступеня суфійського досвіду. Він не був людиною, яка піклувалася про обряди та церемонії, але з часом був заснований тарікат, що носив його ім'я, а остаточної форми він набув у XV сторіччі. Користуючись пам'яттю про нього та його величезним впливом, його послідовники поширили орден по різних містах і виробили усталені церемонії та обряди.

Як і в інших тарікатах, тут постала «традиція Мауляни». У життєписах, написаних по його смерті, Мауляна змальовувався як найсвітліша істота, гідний приклад для наслідування. Ритуали тарікату були розроблені у формі символічних рухів містичного значення. Музика й танці, *сема*, були головною церемонією мевлевіїв. Завдяки кружним танцям у спеціальному вбранні їх почали називати «танцюючими дервішами».

Коли орден було тільки засновано, його центром стало «Сідалище Піра» у Коньї. Центральна ложа складалася з дервішських келій, побудованих навколо мавзолею з гробом Мауляни. Наступники Мауляни надсилали своїх місіонерів до інших міст, де вони засновували інші текке, входили у контакт з місцевими володарями та представниками правлячого класу, щоб заручитися їхнім покровительством та дістати для своїх текке вакфи. Як колись сам Мауляна, його наступники були близькі до правлячої верхівки, і з XV сторіччя мевлевії утвердилися в багатьох османських містах як тарікат, орієнтований на еліту. З часом у великих містах було засновано чотирнадцять великих добре впорядкованих текке та ще сімдесят шість текке в малих містечках. Усі османські султани, насамперед Мурад II, Баєзід II, Селім I та Мурад III, виявляли великий інтерес до мевлевіїв. Мурад II заснував велике мевлевійське текке в Едірне. Таким чином, мевлевії стали тарікатом із супутниками з османських правлячих кіл та дедалі наростаючим сунітським характером; проте інше відгалуження ордену відкрито пристало на езотеричні доктрини шіїтів та кизилбашів, і їхні вірування наблизилися до бекташіїства та меляміїства.

Усі мевлевійські текке знаходилися під проводом челебі, який мешкав у Коньї і з XIV сторіччя обирався з нащадків Мауляни. Вплив челебіїв був досить великий, щоб в окремих випадках викликати в уряді підозру та тривогу. Османські намісники в Коньї взагалі не могли застосовувати свою владу без їхньої допомоги. Починаючи з XVI сторіччя, султани бували змушені вряди-годи висилати не в міру впливового челебія з Коньї, але

інколи контроль уряду над вакфами примушував мевлевіїв до послуху. Шейхи з Коньї обирали голів інших текке, але їх вибір набував чинності тільки після того, як султан за поданням шейхюльїслама видавав диплом. Змагання між кандидатами на посаду челебія полегшувала урядові контроль над орденом.

Мевлевійські текке у великих містах діяли як культурні центри і, якщо можна так сказати, академії мистецтва. Звичайно ж, мистецтво вважалося знаряддям містицизму; сема – це був ритуальний танець, що повторював рух небесних тіл, а мевлевійська музика – це була божественна мелодія, яка надихала містичними почуттями й вводила в екстаз. Водночас, члени текке читали і коментували персомовні праці Мауляни, насамперед його *Маснаві*. Оскільки улеми заборонили вивчення перської мови у медресе, текке стали для всіх центрами вивчення перської мови та літератури. Фундації під назвою Дар-аль-Маснаві, що існували при текке, засновувалися виключно з цією метою. Переклади на турецьку мову та месневійські коментарі вели до серйозного вивчення містицизму в цих місцях. Найвідоміші коментарі *Месневі*, з-поміж яких насамперед слід назвати *Русу-гі* Ісмаїла Деде з Анкари (пом. 1631 р.) та Сари Абдуллага (пом. 1660 р.), були написані у Туреччині. Варто зауважити, що вони звичайно робилися з огляду на філософську систему Ібн аль-Арабі.

Мевлевійство утвердилося в середовищі османських інтелектуалів, особливо у колі бюрократів, яке було буквально просякнуте перською літературою та культурними традиціями. Це був важливий чинник, що вплинув на створення класичної османської літератури, яка від самого свого початку надихалася перською літературою. У XVIII сторіччі мевлевії були в перших рядах османських музикантів та поетів. Справивши помітний вплив на класичне османське мистецтво, мевлевії, як і бекташії, створили власну музику та літературу, які своїми коренями сягали мевлевійських традицій.

ПРИМІТКИ

Частина перша НАЧЕРК ОСМАНСЬКОЇ ІСТОРІЇ 1300–1600

Розділ 1

Початки османської держави

- ¹ H. A. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916, розділ I; N. Iorga, 'L'interpénétration de l'Orient et de l'Occident au Moyen-Age', *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, vol. XIII, Bucarest, 1927. Проти їхньої теорії візантійського походження Османської держави див.: М. F. Köprülü, *Les origines de l'empire Ottoman*, Paris, 1935; та P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London, 1938.
- ² H. A. R. Gibb (tr.), *The Travels of Ibn Battuta*, London, 1958, vol. I, p. 42.

Розділ 2

Від прикордонного князівства до імперії 1354–1402

- ¹ G. G. Arnakis, 'Gregory Palamas Among the Turks and Documents of his captivity as Historical Source', *Speculum*, vol. XXVI (1951), pp. 104-118.
- ² C. Jiraček, *Geschichte der Bulgaren*, p. 309.
- ³ H. İnalçık, 'L'empire Ottoman', *Rapports, The First International Congress of South-East-European Studies*. Sofia, 1969, pp. 80-85.
- ⁴ G. Ostrogorskij, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine* (trans. H. Grégoire and P. Lemerle). Brussels, 1954; G. Ostrogorskij. *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*. — Brussels, 1956; P. Charanis, 'On the Social and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later', *Byzantinoslavica*, vol. XII (1959), pp. 220-75; D. Angelov, 'Zur Frage des Feudalismus auf dem Balkan im XIII bis zum XIV Jhr.', *Études historiques à l'Occasion du XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm, 1960*, Sofia, 1960, p. 107 ff.
- ⁵ H. İnalçık, 'Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu', *Belleten*, vol. XXIII (1959), pp. 575-610 (турецькою мовою); H. İnalçık, 'Çift-resmi' у другому виданні *Encyclopaedia of Islam*.

- ⁶ Див.: Н. İnalçık, 'Ottoman Methods of Conquest', *Studia Islamica*, vol. II (1954), pp. 103-129.
- ⁷ Див.: "Bāyezīd I" у *Encyclopaedia of Islam* (2nd ed.).

Розділ 3

Міжвладдя та нове піднесення

- ¹ N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, Paris, 1899, pp. 486-488.
- ² Про Мурада див.: *Islâm Ansiklopedisi*, vol. VII, pp. 598-615 (турецькою мовою).

Розділ 4

Остаточне утвердження Османської імперії 1453–1526

- ¹ Про облогу Константинополя див.: S. Runciman, *The Fall of Constantinople*, Cambridge, 1965.
- ² Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München, 1953, pp. 212-213
- ³ Zorzi Dolfin, *Assiedo e presa di Constantinopoli nell'anno 1453*. München, 1868, chapter 20.
- ⁴ Про Мегмеда див.: Babinger, *Mehmed der Eroberer und Seine Zeit*, а також рецензію на цю книгу: Н. İnalçık, 'Mehmed the Conqueror (1432-1481) and His Time', *Speculum*, vol. XXXV–3 (July, 1960), pp. 408-427.
- ⁵ Про Баєзидову зовнішню політику див.: S. N. Fisher, *The Foreign Relations of Turkey, 1481-1512*, Urbana, 1948; Н. Sohrweide, 'Der Sieg der Safeviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert', *Der Islam*, vol. 41 (1965).

Розділ 5

Османська імперія як світова потуга 1526–1596

- ¹ Селім I підтвердив капітуляції, видані мамлюцькими султанами консулам Каталонії та Франції у Єгипті 1517 р. Сюлейман I поновив їх по своєму сходженні на трон. Капітуляції, з приводу яких відбулися переговори між великим везіром Ібрагімом Пашою та Ж. де ла Форє (J. de la Forest), послом Франциска I до султана у 1536 р., ніколи не були ним затверджені; отже ніяких капітуляцій 1536 р. не було. Перші османські капітуляції, надані французам, були укладені у 1569 р. Див.: "İmtiyāzāt" у Енциклопедії Ісламу (*Encyclopaedia of Islam* [2nd ed.]).
- ² E. Benz, *Vittenberg und Byzanz*, Marburg, 1949; S. A. Fisher-Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestantism, 1521-1555*, Cambridge, Mass., 1959; K. M. Setton, 'Lutheranism and the Turkish Peril', *Balkan Studies*, vol. III–1 (1962), pp. 136-165.

Розділ 6

Занепад османської імперії

- ¹ M. Guboglu, *Paleografia și diplomatica Turco-Osmana*, Bucarest, 1958, p. 167, facsimile no. 7
- ² H. Wood, *A History of the Levant Company*, London, 1935, p. 37
- ³ A. B. Hinds (ed.), *Calendar of State Papers, Venice*, London, 1909, vol. XV, documents no. 194, 299, 352, 587, 903.
- ⁴ Ö. L. Barkan, 'Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire ottoman aux XVe et XVIe siècles', *Journal of Economic and Social History of the Orient*, vol. I–1, pp. 23–25.
- ⁵ P. Masson, *Histoire du commerce française dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris, 1896, pp. xix–xxiii.
- ⁶ C. D. Rouillard, *The Turk in French History, Thought and Literature*, Paris, 1938; Bertrandon de la Broquière (ed. Ch. Schefer), *Voyage d'Outremer*, Paris, 1892; R. Schwoebel, *The Shadow of the Crescent*, New York, 1967.

Частина друга

ДЕРЖАВА

Розділ 7

Постання династії османів

- ¹ Neshri (ed. F. Taeschner), *Ġihannüma*, Leipzig, 1951, p. 194.
- ² Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, p. 168.
- ³ *Ibid.*, p. 226.

Розділ 8

Як успадковувався престол

- ¹ Findıklılı Mehmed Ağa (ed. A. Refik), *Silāhdār Tarihi*, Istanbul, 1928, vol. 2, p. 297.

Розділ 9

Османська концепція держави та суспільний устрій

- ¹ M. H. Zottenberg (tr.), *Chronique*, Paris, 19, vol. 2, p. 340.
- ² R. R. Arat (ed.), Ankara, 1959, вірші 2057-2059.
- ³ *Ibid.*, verses 5479-5490.
- ⁴ Tā'riḫ-i Abu'l-Fath, Istanbul, p. 13.
- ⁵ Tabarī, *Chronique*, p. 218.
- ⁶ M. Minovi (ed.), *Kalīlah wa Dimnah*, Tehran, p. 319; Nizām al-Mulk (ed. H. Darke), *Siyar al-Mulūk*, Tehran, 1962, pp.178-179; A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhagen, 1936, pp. 93-94, 362, 383.

Розділ 10

Султанське право (канун)
та релігійний закон (шаріат)

- ¹ M. Arif (ed.), *Tā' rīkh-i 'Osmānī Endjūmeni Medjmu'asi*, supplement.
- ² J. von Hammer, *Das osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung* (2 vols.), Vienna, 1815; Ö. L. Barkan, *XV ve XVInci asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları*, Istanbul, 1943.
- ³ H. İnalçık, 'Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu', *Belleten*, vol. XXIII (1959), pp. 579-608.
- ⁴ H. İnalçık, 'Adâletnâmeler', *Türk Tarih Belgeleri Dergisi* (Часопис Турецького історичного товариства, Анкара), vol. II-3/4, pp. 65-67.
- ⁵ Див. вище примітку 2.
- ⁶ З цього питання див: M. F. Köprülü, *Alcune osservazione intorno all'influenza delle istituzioni bizantine sulle istituzioni ottomane*. Rome, 1953.
- ⁷ Збірку таких законів див.: R. Anhegger and H. İnalçık (eds). *Kānūnnâme-i sulţānī ber mûceb-i 'örf-i 'Osmānī*, Ankara, 1956.
- ⁸ Див.: H. İnalçık, 'Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu', *Belleten*, vol. XXIII (1959), pp. 575-608.

Розділ 11

Палац

- ¹ *Kavānīn-i Yeniçeriyān*, рукопис з Музею Палацу Топкапи, Revan K, №№ 1319, 1320 (список цього ж твору, що зберігається у Санкт-Петербурзі, було видано в серії «Памятники письменности Востока», див.: *Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи* (изд. И. Е. Петросян), Москва, 1987 — прим. перекл.).
- ² V. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge, Mass., 1941, pp. 99, 133.
- ³ A. H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge, Mass., 1913, p. 71.
- ⁴ Ç. Uluçay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*, Istanbul, 1950, p. 31.

Розділ 12

Центральна адміністрація

- ¹ V. Grecu (ed.), *Istoria*, Bucarest, 1950, p. 178; İ. H. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*. Ankara, 1948, p. 1.
- ² *Le voyage d'outremer*, ed. Ch. Schefer, Paris, 1932, p. 140
- ³ *Illustrations de B. de Vigenère Bourbonnois sur l'Histoire de Chalcocondyle athénien*, in *Histoire de la décadence de l'empire grec et l'établissement de celui des turcs*, Rouen, 1660, p. 19.
- ⁴ Цит. за: *Tā' rīkh-i 'Osmānī Endjūmeni Medjmu'asi*, supplement 10.
- ⁵ Див.: H. İnalçık, *Fatih Devri üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara, 1954, pp. 217-219.

Розділ 13

Провінційна адміністрація та тімарна система

- 1 Fr. Babinger, *Die Aufzeichnungen des Genuezen Jacopo-de-Promontorio über den Osmanenstaat um 1475*, Sitzungsab. der Bayer. Akad. der Wissens. Phil.-His. Kl. II.8, 1956.
- 2 Див.: Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Göçebeleri İskân Teşebbüsleri*, İstanbul, 1960.
- 3 Ö. L. Barkan, 'Les formes de l'organisation du travail agricole dans l'empire ottoman aux XVe et XVIe siècles', *Revue de la Faculté des Sciences Économiques de l'Université d'Istanbul*, vol. I-1 (1939), pp. 29-74, vol. I-4 (1940), pp. 397-447, 297-321, vol. II (1940), pp. 165-180, 198-245.
- 4 *A Voyage into the Levant*, in *A Collection of Voyage and Travels ... compiled from curious and valuable library of the late Earl of Oxford*, London, 1745, p. 533.
- 5 Один з прикладів див.: S. J. Shaw, *The Budget of Ottoman Egypt, 1005-1006/1596-1597*, Mouton, The Hague, 1969.

Частина третя

ЕКОНОМІЧНЕ ТА СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Розділ 14

Османська імперія та міжнародна торгівля

- 1 Див.: Н. İnalçık, 'Bursa and the Commerce of the Levant', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. III-2 (1960), pp. 131-142.
- 2 Gibb (ed.), *The Travels of Ibn Baṭṭūṭa*, pp. 450-452.
- 3 J. E. Telfer (ed.), *Travels and Bondage*, London, 1879, p. 34.
- 4 G. R. E. Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medicis*, Cambridge, Mass., 1932, p. 122.
- 5 Див.: "Ḥaṭīr" в *Encyclopaedia of Islam* (2nd ed.)
- 6 Див мою статтю 'Bursa and the Commerce of Levant', p. 137.
- 7 Про османсько-португальське суперництво в Індійському океані див.: L. Dames, 'The Portugese and the Turks in the Indian Ocean in the Sixteenth Century', *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1921, part I; E. Denison Ross, 'The Portugese in India and Arabia, 1517-1538', *ibid*, 1922, part I; R. B. Serjeant, *The Portugese off the South Arabian Coast*, Oxford, 1963; Hajji Khalifeh, *The History of the Maritime Wars of the Turks* (tr. J. Mitchel), London, 1831; L. O. Schuman, *Political History of the Yemen at the beginning of the Sixteenth Century*, Amsterdam, 1961.
- 8 F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1949, pp. 425-433.
- 9 Про торгівлю Анталы див. мою статтю 'Bursa and the Commerce of Levant', p. 143.
- 10 F. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, 1960, pp. 166, 191-193.
- 11 Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medicis*, pp. 120-121.
- 12 Див.: "İmtiyāzāt" в *Encyclopaedia of Islam* (2nd ed.).

- ¹³ Див.: Н. İnalçık, 'Remarks on an Essay on the Economic Situation of Turkey During the Foundation and Rise of the Ottoman Empire', *Belleten*, vol. XV (1951), pp. 656-661; Ö. L. Barkan, 'XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri', *Belleten*, vol. XXXIV (1970), pp. 557-607.

Розділ 15

Османські міста та шляхи сполучення, міське населення, цехи та купці

- 1 I. Neshri (ed. Fr. Taeschner), p. 182.
- 2 Див.: Ö. L. Barkan та E. N. Ayverdi (eds.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, Istanbul, 1970. Треба зазначити, що лише мала частина цих *вакфів* створювала нові релігійні та добродійні заклади з комерційними підприємствами для їхньої підтримки. Здебільшого це були малі вакфи.
- 3 R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1962, pp. 44-47.
- 4 Ці цифри повідомив Гюсейн Гезарфен (див. вступ до праці Баркана та Айверді). Порівняймо їх із багато перебільшеними цифрами, наведеними Евлією Челебі в Мантрана, С. 353-357.
- 5 La Boullaye-Le Gouz, *Les voyages et observations du Sieur de la Boullaye-le Gouz*, Paris, 1653, цитовано в Мантрана (див. вище прим. 3), С. 481 (прим. 2).
- 6 Про османські дороги див.: Fr. Taeschner, *Das anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen* (2 vol.), Leipzig, 1924-1926; О. Зіроєвіч, *Константинопольська дорога з Белграду до Софії*, Белград, 1970 (сербською мовою).
- 7 *Die Heerstrasse Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*, Prague, 1877, p. 113.
- 8 Ö. L. Barkan, 'Kolonizatör Türk Dervişleri', *Vakıflar Dergisi*, vol. II (1942), pp. 305-353.
- 9 Ibn Battūta, p. 419; див. також: "Akhi" в *Encyclopaedia of Islam* (2nd ed.).
- 10 B. Lewis, 'The Islamic Guilds', *Economic History Review*, vol. VIII, no. I (1937), p. 20-37.
- 11 G. Baer, 'The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds', *International Journal of Middle East Studies*, vol. I (1970); див. також "Ḥarīr" в *Encyclopaedia of Islam* (2nd ed.)
- 12 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, vol. 3, Istanbul, p. 286; cf. Naima, *Ta'rikh*, vol. 5, p. 97.
- 13 Н. İnalçık, 'The Capital Formation in the Ottoman Empire', *The Journal of Economic History*, vol. XXIX, p. 97-140.

Частина четверта

РЕЛІГІЯ ТА КУЛЬТУРА В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Розділ 18

Тріумф фанатизму

- ¹ Див.: P. Kahle, *Die verschollene Columbus-Karte von 1498 in einer türkischen Weltkarte von 1513*, Berlin, 1933.

Розділ 19

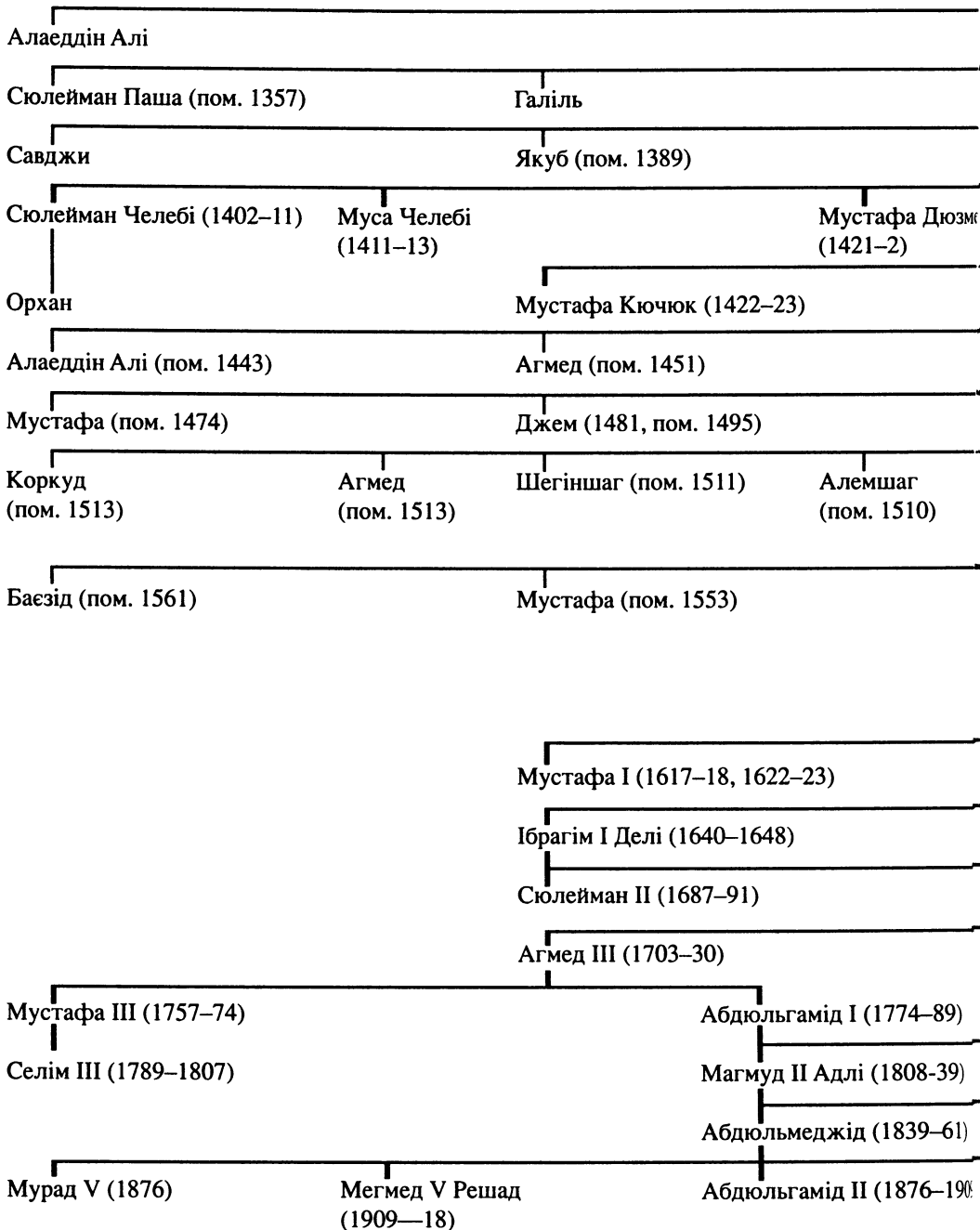
Народна культура та містичні ордени (тарікати)

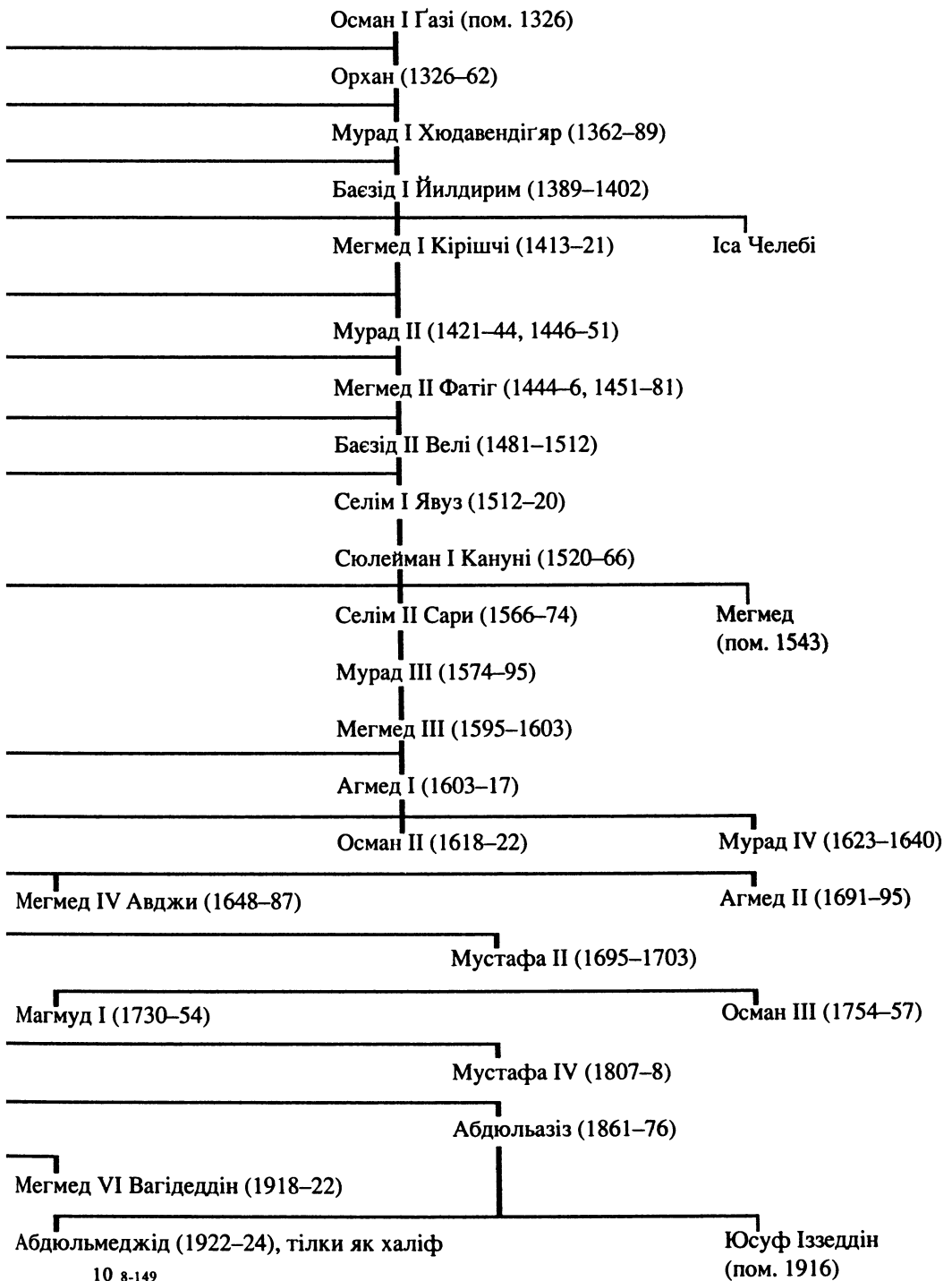
¹ *Istoria Turco-Bizantina*, Bucarest, 1948, pp. 148-150.

² F. Babinger, 'Von Amurath zu Amurath', *Oriens*, III-2 (1950), p. 245.

³ Див.: J. K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, London, 1937.

ГЕНЕАЛОГІЯ ОСМАНСЬКОЇ ДИНАСТІЇ

ХРОНОЛОГІЯ ОСМАНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

- 1261–1310 Виникнення у Західній Анатолії газійських князівств Ментеше, Айдин, Сарухан, Каресі та Османли (османського).
- 1269 Турки з Ментеше вдираються до візантійського порту Карія.
- 1301 Перемога Османа Газі біля Бафеона.
- 1304 Каталанці на візантійській службі проти турків; турки з Ментеше завойовують Ефес.
- 1308 Айдинські турки здобувають Піргіон (Біргі); смерть Месуда II, останнього сельджуцького султана.
- 1313 Саруханські турки завойовують Магнезію (Манісу); початок громадянської війни у Візантії.
- 1326 Завоювання османцями Бурси (6 квітня); смерть Османа Газі та воцаріння Орхана.
- 1327 В Бурсі карбується перша османська срібна монета (акче).
- 1331 Османське завоювання Нікеї (Ізніка).
- 1332 Перший похід на Балкани, здійснений Ізмірським беєм Умуром.
- 1333 Перемога Орхана над Андроніком III біля Пелеканона.
- 1335 Падіння монгольської імперії в Ірані.
- 1337 Османське завоювання Нікомедії (Ізміта).
- 1341–7 Громадянська війна у Візантії.
- 1344 Хрестоносці захоплюють Ізмір.
- 1345 Османи анексують князівство Каресі; остання експедиція Умур Бея на Балкани.
- 1346 Одруження Орхана з Феодорою, донькою Іоанна IV Кантакузина.
- 1352 Орхан дарує капітуляції генуезцям; Орханів син Сюлейман в Адріанополі; Сюлейман займає Цимпу; початок османського завоювання Фракії.
- 1353–6 Венеціансько-генуезька війна.
- 1354 Османська окупація Анкари та Галіполі (2 березня);

- Іоанн V Палеолог у Константинополі; зречення Іоанна IV Кантакузина.
- 1355 Смерть Стефана Душана (20 грудня); розпад Сербської імперії.
- 1357 Смерть Сюлеймана; османсько-візантійський мир.
- 1359 Князь Мурад поновлює османський наступ на Фракію;
- 1361 завоювання Цуруллоса (Чорлу) та Дідимотейкоса (Діметоки).
- 1362 Мурад завойовує Адріанополь (Едірне).
- 1363–5 Смерть Орхана; воцаріння Мурада I; повстання проти Османів в Анатолії.
- 1364 Османські завоювання у Південній Болгарії та Фракії; здобуття Філіппополіса.
- 1369 Візантійсько-болгарська війна.
- 1371 Іоанн V у Римі.
- 1373 Османська перемога над сербськими князями Вукашином та Углешою під Черманом (26 вересня).
- 1376 Весна, спільне повстання Андроніка та османського князя Савджи проти їхніх батьків та його придушення восени того ж року.
- 1375–80 Андронік IV сідає у Константинополі при підтримці османців та генуезців; Андронік віддає Галіполі османам. Османи анексують частини князівств Герміян та Гаміділі.
- 1379 Іоанн V Палеолог повертає собі візантійський престол за допомогою османців.
- 1380–81 Венеціансько-генуезька війна.
- Османці захоплюють Серрес (19 вересня).
- 1383 Османці завойовують Софію.
- 1385 Османці приходять у Ніш; османська інтервенція в район Амасьї в Анатолії.
- 1386
- 1387 Османське завоювання Салонік; перемога над Караманідами.
- 1388 Коаліція сербів, боснійців та болгар; поразка османців біля Плошніка (27 серпня); захоплення османцями Північної Болгарії (восени).
- 1389 Битва на Косовому полі (15 червня); воцаріння Баєзіда I.
- 1389–90 Завоювання Баєзідом I Західної Анатолії та князівств Ментеше, Айдин, Сарухан, Герміян та Гаміділі.
- 1390 Поразка Караманідів; загони Палеологів беруть участь у поході війська Баєзіда в Анатолію.
- 1391 Османці в Адалії (Антальї) та Алайїє (Аланья); захоплення османцями Скоп'є та рейд у північну Албанію.
- 1392 Османці у Кастамону та Амасьї; невдача у війні проти

- Кадія Бурганеддіна, султана Сівасу.
- 1393 Баезід повертається на Балкани й загарбує Подунайську Болгарію; він скликає усіх балканських васальних князів, включно із Палеологами, до себе у Веррію.
- 1394–1402 Облога Константинополя османцями.
- 1394 Османці завойовують Фесалію; походи у Морею.
- 1395 Похід Баезіда в Угорщину та Валахію; битва коло Аргеша (17 травня); Валахія стає васально-залежним від Османів князівством; страта болгарського царя Шишмана (3 червня); союз Венеції, Угорщини та Візантії проти османців.
- 1396 Битва біля Нікополя (25 вересня).
- 1397 Поворот Баезіда в Анатолію й анексія Карамана; завоювання болгарського князівства Відін та князівства Кадія Бурганеддіна.
- 1399 Завоювання мамлюцьких міст Малатї та Ельбістана у долині Евфрату.
- 1400 Мануель II Палеолог у Європі; Тімур плундрує Сівас (10 серпня).
- 1401 Баезід в Ерзінджані.
- 1402 Битва під Анкарою (28 липня); Тімур відбирає Смірну (Ізмір) у госпітальєрів (грудень).
- 1403 Самогубство Баезіда в Акшегірі (8 березня); Тімур відновлює анатолійські князівства; громадянська війна між синами Баезіда — Сюлейманом з Едірне, Ісою з Бурси та Мегмедом з Амасї; угоди між Сюлейманом та християнськими правителями; Салоніки повернено візантійцям (жовтень).
- 1406 Війна між принцями Мегмедом та Сюлейманом.
- 1410 Сюлейман завдає поразок Мусі у Румелії (15 червня та 11 липня).
- 1411 Муса завдає поразки Сюлейману (лютий) й бере в облоги Константинополь (літо).
- 1412 Угода між Мегмедом та Мануелем проти Муси (липень).
- 1413 Мегмед завдає поразки Мусі коло Софії (5 липня); Мегмед I об'єднує османські території; Караманіди беруть в облогу Бурсу.
- 1414 Мегмед I бере в облогу Конью та відвойовує Гаміділі.
- 1415 Похід Мегмеда у Західну Анатолію, відвоювання ним Смірни (Ізміра); конфлікт з Венецією.
- 1416 Баезідів син Мустафа в Румелії; П'єтро Лорендано знищує османський флот біля Галіполі (29 травня); повстання Шейха Бедреддіна (літо) та його страта (18 грудня); Мірча вдирається у Сілістрію та Деліорман

- (осінь); Мегмед I вступає на територію Джандарідів.
1417 Мегмед I займає Караман (восени) й анексує Кіршегір та Нігде.
- 1418 Похід Мегмеда I на Джанік.
1419 Кампанія проти Мірчі; захоплення Джурджу.
1420 Смерть Мегмеда I; Мурад II у Бурсі (травень), Мустафа встановлює контроль над Румелією.
- 1422 Мустафа відступає від Улубата; його страчують в Едірне (січень); Мурад бере в облогу Константинополь (2 червня – 6 вересня); повстання Мурадового брата Мустафи в Анатолії.
- 1423 Мурад завдає поразки Мустафі й підкорює Джандарідів та Караманідів; Турахан Бей у Мореї (травень).
- 1423–30 Салоніки під владою Венеції; османсько-венетійська війна.
- 1424 Мирний договір між османцями та візантійцями.
1425 Османська анексія Ізміра та відвоювання Ментеше й Теке.
- 1427 Смерть сербського князя Стефана Лазаревича (19 липня); угорці вступають у Белград; османці входять у Голубач; Сигізмунд захоплює Джурджу; Караманіди займають Гаміділі.
- 1428 Мир між османцями та угорцями.
1429 Шагрух в Азербайджані.
1430 Захоплення османцями Салонік (29 березня) та Іоаннії.
1432–3 Повстання у Південній Албанії.
1434 Османсько-угорське змагання за Валахію, Сербію та Боснію.
- 1435 Шагрух в Анатолії.
1437 Мурад II відвоює Гаміділі; смерть Сигізmunда.
1438 Похід Мурада у Трансільванію.
1439 Завоювання Мурадом II Семендрії; кінець незалежної Сербії; деспот Боснії стає данником Османів.
- 1440 Невдала облога османцями Белграда.
1441–2 Янош Гуньяді завдає поразки османцям у Трансільванії.
1443 Гуньяді вдирається на Балкани; битва біля Златиці (25 грудня); повстання Скандербега у Північній Албанії.
- 1444 Мир між Угорщиною та Османською імперією (Едірне, 12 червня); відновлення Сербії; мир між Османами та Караманідами (Єнішегір, серпень); зречення Мурада II престолу на користь свого сина Мегмеда II; Варненська битва (10 листопада).
- 1446 Друге воцаріння Мурада II.
1448 Похід Мурада II проти Скандербега; битва на Косовому

- полі (17–19 жовтня).
- 1449 Похід на Валахію; відвоювання Джурджу.
- 1450 Друга кампанія Мурада II проти Скандербега.
- 1451 Смерть Мурада II (3 лютого); воцаріння Мегмеда II (18 лютого); похід Мегмеда II проти Караманідів (травень–червень); поновлення миру з Венецією (10 березня) та Угорщиною (20 листопада).
- 1452 Зведення над Босфором фортеці Румелі Гісари (січень–серпень); оголошення війни проти Візантії.
- 1453 Облога Константинополя (6 квітня–29 травня); падіння Пери.
- 1454 Мир з Венецією (18 квітня); похід Мегмеда II у Сербію; османський флот на Чорному морі; генуезькі колонії у Причорномор’ї стають османськими данниками.
- 1455 Молдавія починає сплачувати османцям данину (5 жовтня); другий похід Мегмеда II на Сербію.
- 1456 Невдала облога османцями Белграда; Трапезундська імперія сплачує османцям данину.
- 1457 Скандербег перемагає у битві біля Албулена.
- 1458 Похід Магмуда Паші проти Сербії.
- 1459 Здача угорцями Семендрії (червень); завоювання Амастріса (Амасри); Папа Пій II оголошує хрестовий похід.
- 1460 Завоювання Мореї.
- 1461 Завоювання князівства Джандарідів та Трапезундської імперії.
- 1462 Мегмед II вступає у Валахію (літо); Магмуд Паша на Лесбосі (вересень).
- 1463 Війна з Венецією; венеціянці перебирають контроль у Мореї; Мегмед II займає Боснію; угорський король у Яйце (16 грудня).
- 1464 Османці відвоюють Морею (весна); Мегмед бере в облогу Яйце; смерть Папи Пія II (15 серпня), смерть Ібрагіма Караманського; громадянська війна у Карамані.
- 1466 Кампанія Мегмеда II проти Скандербега; зведення фортеці Ельбасан.
- 1467 Друга кампанія Мегмеда II проти Скандербега; перехід Шегсувара, правителя Зулькадіру, під протекцію османців.
- 1468 Смерть Скандербега (17 січня). Завоювання Мегмедом II Караману (літо); опір туркменських племен у Таврських горах.
- 1469–74 Відновлення контролю у Карамані.
- 1469 Напад венеціянців на міста Енос та Нову Фокею.
- 1470 Завоювання Мегмедом II острова Евбеї (11 липня).

- 1471 Узун Гасан з держави Ак-Коюнлу, Венеція, король Кіпру, лицарі ордену св. Іоанна та емір Алайїє (Аланы) утворюють антиосманську коаліцію.
- 1472 Узун Гасан плюндрує Токат; союзне військо Ак-Коюнлу та Караманідів займають Караман; мамлюки страчують Шегсувара.
- 1473 Битва під Башкентом (Отлук-белі) (11 серпня).
- 1474 Османські наскоки на Трансільванію; облога Скутарі в Албанії.
- 1475 Завоювання генуезьких колоній у Криму; встановлення османської зверхності над Кримським ханатом.
- 1476 Мат'яш Корвін здобуває Шабац (15 лютого); похід Мегмеда II на Молдавію (літо) та проти Корвіна (зима).
- 1477 Бейлербей Сюлейман бере в облогу Лепанто; османські загони в околицях Венеції.
- 1478 Смерть Узун Гасана (6 січня); Мегмед II бере в облогу Скутарі в Албанії; захоплення Крої в Албанії (6 червня); османський напад на Фріулі.
- 1479 Мир з Венецією (25 січня); османські рейди у Трансильванію та Угорщину; захоплення Анапи, Копи й Тмутарокані.
- 1480 Облога Родосу Месігом Пашою; Гедік Агмед Паша з військом висаджується в Отранто.
- 1481 Смерть Мегмеда II (3 травня); воцаріння Баезіда II (20 травня); битва під Єнішегіром між Баезідом та Джемом (20 червня); османські сили здаються в Отранто (11 вересня).
- 1482 Джем разом з Касимом Караманським знову в Анатолії; втеча Джема на Родос (26 липня); угода між рицарями ордену св. Іоанна Єрусалимського та Баезідом II стосовно Джема (вересень); страта Гедіка Агмеда Паші (листопад).
- 1484 Кампанія Баезіда проти Молдавії; анексія Кілії та Акермана.
- 1484–91 Війна з єгипетськими мамлюками.
- 1495 Смерть Джема (25 лютого).
- 1496 Османці вступають у Чорногорію; походи польського короля Альбрехта на Молдавію; польсько-угорський союз.
- 1497–9 Війна з Польщею.
- 1499–1503 Війна з Венецією.
- 1499 Перемога османського флоту біля Наваріна (12 серпня); захоплення Лепанто.
- 1500 Угорщина оголошує війну Османам; шах Ісмаїл встановлює свою владу в Ірані; повстання караманських племен

- у Таврських горах.
- 1503 Мирна угода з Венецією (10 серпня).
- 1504 Шах Ісмаїл здобуває Багдад.
- 1507 Ісмаїл проходить османською територією у поході на Зулькадір.
- 1511 Повстання шіїтських прибічників Ісмаїла у Теке (березень); громадянська війна в Османській імперії.
- 1512 Селім I змушує свого батька зректися престолу (24 квітня); повстання на північному сході Анатолії; смерть Баезіда II (26 травня).
- 1512–13 Селім I завдає поразки своїм братам і страчує їх, а також приборкує партизанів шаха Ісмаїла в Анатолії.
- 1514 Селім завдає поразки шаху Ісмаїлу біля Чалдирана (23 серпня).
- 1515 Яничарський заколот (січень); здобуття Кемаха (19 травня); завоювання князівства Зулькадір (червень).
- 1516 Завоювання Діярбекіра (липень); підбиття османцями Східної Анатолії; Селім розбиває мамлюків під Марж Дабіком (24 серпня); Селім вступає в Алеппо.
- 1517 Битва при Рейданії (22 січня); оборона Каїра Туман Баєм; упокорення шеріфа Мекки (17 липня).
- 1520 Смерть Селіма I (21 вересня); воцаріння Сюлеймана I (30 вересня).
- 1521 Завоювання Белграда (29 серпня); поразка й страта Джанбарді Газалі у Сирії (лютий).
- 1522 Кінець династії Зулькадіра; завоювання Родоса (21 січня).
- 1523 Ібрагім стає великим везіром.
- 1524 Повстання Агмеда Паші у Єгипті (січень).
- 1525 Ібрагім у Єгипті (24 березня–14 червня).
- 1526 Битва під Мохачем (29 серпня); Сюлейман I вступає у Буду (10 вересня); Ян Заполья стає угорським королем (10 листопада).
- 1527 Фердинанд Австрійський захоплює Буду.
- 1529 Сюлейман I відбирає Буду (8 вересня); Заполья коронується у Буді (14 вересня); Сюлейман I бере в облогу Відень (26 вересня–16 жовтня).
- 1531 Австрійці беруть в облогу Буду (грудень).
- 1532 Кампанія Сюлеймана I проти Австрії; захоплення юнса (28 серпня); Андреа Дорія захоплює Корон (8 серпня).
- 1533 Мир з Фердинандом (22 червня); Хайреддін Барбароса стає великим адміралом; завоювання Барбаросою Туніса (серпень); відвоювання Корона (12 вересня); війна з Іраном (серпень).

- 1534 Захоплення Тебріза (13 липня); перехід на бік османців султана Гіляна; Сюлейман I у Багдаді.
- 1535 Сюлейман I повертається у Тебріз (весна); Карл V у Тунісі (21 липня).
- 1536 Сюлейман повертається у Стамбул (8 січня), страта Ібрагіма (5 березня).
- 1537 Війна з Венецією; Сюлейман I в Албанії; османський рейд на Апулію (липень); облога острова Корфу (25 серпня); Сюлейман повертається у Стамбул (1 жовтня).
- 1538 Сюлейман у Молдавії (літо); анексія Південної Молдавії (4 жовтня); єгипетський губернатор Сюлейман Паша приходить під Діу (4 вересня); морська перемога османців під Превезою (29 вересня).
- 1539 Завоювання Кастельнуово (10 серпня).
- 1540 Мир з Венецією (2 жовтня); підкорення османцям Монемвазії та Наполі-ді-Романья; смерть Запольї; австрійці облягають Буду.
- 1541 Кампанія Сюлеймана I проти Фердинанда; Сюлейман I в Буді (2 вересня); анексія Угорщини; Карл V приходить під Алжир (20 серпня).
- 1543 Франко-османський флот захопив Ніццу (20 серпня); Сюлейман I в Угорщині; завойовано Вальпово, Печ, Сіклош та Гран.
- 1544 Завойовано Вишеград.
- 1545 Укладено перемир'я між Сюлейманом I та Фердинандом.
- 1547 Мирний договір між Османами та королем Франції з одного боку та Габсбургами, Папою та Венецією – з іншого (1 серпня).
- 1548 Кампанія Сюлеймана проти Ірану; завоювання Вана (25 серпня).
- 1549 Завоювання Грузії; Сюлейман I повертається у Стамбул (12 грудня).
- 1551 Османці у Трансільванії; завоювання Бечкерека, Варада, Чанада та Ліпи; Тургуд-реїс (Драгут) захоплює Тріполі (14 серпня).
- 1552 Завоювання Темешвара (липень) та інших міст у Банаті; османці відступають перед португальцями в Ормузі; московське завоювання Казані; поразка османців при Ерлау (жовтень).
- 1553 Війна з Іраном; Сюлейман I в Ереґлі (Караман); страта його сина Мустафи.
- 1554 Кампанія Сюлеймана в Ірані; завоювання Нахчевана та Ерівана (літо); московське завоювання Астрахані.
- 1555 Укладено в Амасьї мир з Іраном (29 травня).

- 1556 Відкриття мечеті Сюлейманіє (16 серпня).
1556–9 Постійні бойові дії проти австрійців в Угорщині.
1559 Громадянська війна між синами Сюлеймана I Селімом та Баезідом (травень); Баїзід утікає в Іран (листопад).
1560 Іспанці висаджуються на о. Джерба; великий адмірал Піяле Паша захоплює Джербу (31 липня).
1561 Страта принца Баезіда (25 вересня); напад козаків на Азов.
1562 Мир з імператором Фердинандом (1 липня).
1565 Облога Мальти (20 травня–11 вересня).
1566 Облога Сігетвара (5 серпня–7 вересня); смерть Сюлеймана під Сігетваром (6 вересня); сходження на престол Селіма II (24 вересня); окупація Хіоса.
1567 Повстання зайдітів на чолі з Мутаггаром у Ємені.
1568 Мир з імператором «Священної Римської імперії» (17 лютого).
1569 Османська експедиція проти Московії; невдала спроба прокласти канал між Волгою та Доном й облога Астрахані (вересень).
1570 Мирні переговори з московським царем; османський капітан Улуч Алі захоплює Туніс (січень); експедиція на Кіпр; захоплення Нікосії.
1571 Утворення “Священної Ліги” проти османців (20 травня); спалення Москви Девлет Гереем (травень); османське завоювання Фамагусту (1 серпня); морська битва під Лепанто (7 жовтня).
1572 Османи підтримують обрання Генріха Валуа королем Польщі; Дон Хуан Австрійський захоплює Туніс (жовтень).
1573 Мирний договір з Венецією (7 березня); поновлення миру з імператором (3 жовтня).
1574 Сінан Паша відвойовує Туніс (24 серпня); смерть Селіма II (12 грудня).
1577 Поновлення миру з імператором (1 січня).
1578 Вбивство великого везіра Соколлу Мегмеда; війна з Іраном (весна); перемога Лала Мустафи біля Чилдира (10 серпня); анексія Грузії, Шірвана та Дербенда; битва під Аль-Джазаром в Марокко (4 серпня).
1579 Перський контрнаступ.
1582 Османська перемога на річці Курі.
1583 Перемога Османа Паші під Беш-Тепе (6 червня).
1585 Осман Паша захоплює Тебріз (вересень).
1587 Аббас Великий проголошується шахом Ірану.
1588 Османи завойовують Карабаг.

- 1589 Повстання яничарів у Стамбулі (3 квітня).
- 1590 Мир з Іраном (21 березня); поновлення миру з імператором (29 листопада).
- 1591–2 Яничарські повстання та зміни в уряді.
- 1593 Повстання сіпагів у Стамбулі (27 січня); Сінан Паша стає великим везіром; османська поразка під Шішаком (20 червня); війна з Австрією (осінь); Сінан Паша в Угорщині; захоплення Веспрема (13 жовтня).
- 1594 Сінан Паша захоплює Рааб; повстання волоського воєводи Міхала.
- 1595 Антиосманська коаліція між Габсбургами, Валахією, Молдавією та князем Трансільванії (січень); смерть Мурада III (16 січня); воцаріння Мегмеда III (27 січня); Сінан Паша відступає (жовтень); австрійці захоплюють Штульвайсенбург та Вишеград (8 вересня); волоський воєвода Міхал у Добруджі.
- 1596 Кампанія Мегмеда III в Угорщині; захоплення Ерлау (23 вересня); битва під Мезьокерестешем (26 жовтня); заворушення джеляліїв в Анатолії.
- 1598 Австрійці знову оволоділи Раабом (29 березня) та Веспремом і взяли в облогу Буду; Міхал нападає на Нікополь.
- 1599 Мирні переговори з Австрією; в Урфі взято в облогу ватажка повстанців Караязиджи; Міхал наступає у Трансільванії.
- 1600 Османці захоплюють Каніжу.
- 1601 Смерть Міхала (19 серпня); ерцгерцог Фердинанд зазнає поразки при Каніжі (18 листопада).
- 1602 Ерцгерцог Матіас бере в облогу Буду (осінь).
- 1603 Повстання сіпагів (січень); шах Аббас відвоює Тебріз (21 жовтня); смерть Мегмеда III (22 грудня); воцаріння Агмеда I (23 грудня).
- 1604 Шах Аббас завойовує Ериван, Шірван та Карс; ерцгерцог Матіас взяв в облогу Буду.
- 1605 Османці проголошують королем Угорщини Імре Бочкаї; завойовують Гран.
- 1606 Мирний договір між османцями та австрійцями у Сітватороку.

ГЛОСАРІЙ

<i>Абдал</i>	1) інколи так називали мандрівних дервішів; 2) у деяких дервішських орденах назва рангу.
<i>Аваріз</i>	надзвичайні податки, якими обкладалася реяя у випадках крайньої необхідності.
<i>Ага</i>	начальник, хазяїн, головний слуга у маєтку.
<i>Ага яничарський</i> <i>(Єнічері агаси)</i>	головний офіцер яничарського корпусу.
<i>Адалет-наме</i>	султанський рескрипт, яким засуджувалися зазначені у ньому зловживання місцевої адміністрації.
<i>Аджемі</i>	новачок 1) аджемі оглан: новачок у школі пажів палацу; пізніше новобранець, якому належало увійти до яничарського корпусу; 2) новоприбула невільниця у гаремі султанського Палацу.
<i>Ак-ага</i>	білий євнух у Палаці.
<i>Акрітай</i>	візантійські пограничні війська.
<i>Акче</i>	срібна монета, головна грошова одиниця для грошових підрахунків в Османській імперії.
<i>Алтмишли-медресе</i>	медресе шестидесяти. Ступінь медресе, вищий за зовнішні (дахіль) медресе, на чолі з мюдеррісом, який заробляв денно шістдесят акче, звідки й походить ця назва.
<i>Ахі</i>	проводир напіврелігійного братства у пізні сельджуцькі й ранні османські часи.
<i>Ашик</i>	коханець, кандидат на вступ в орден Бекташі.
<i>Баба</i>	батько 1) ім'я, що інколи давалося старійшинам різних груп дервішів; 2) голова бекташійського осередку.
<i>Бабаі</i>	1) назва дервішів – послідовник Баба Ісгака, який підняв повстання в Анатолії у 1241 р.; 2) інколи так називалися мандрівні дервіші-мелямії.

- Базирган* купці, термін, що вживався по відношенню до значних купців, які здійснювали міжнародну морську чи караванну торгівлю; також відомі як тюджджар.
- Байло* венеціянський посол у Константинополі.
- Байрамі* дервішський орден, заснований Гаджжі Байрамом (пом. 1430 р.).
- Батініт* 1) той, хто шукає прихований езотеричний сенс у Корані;
2) той, хто вважає, що у Корані поряд з очевидним сенсом приховано езотеричний, який можна досягнути лише від шіїтського імама.
- Баш-кадин* головна жінка, перша жінка у гаремі Палацу, яка народила султанові сина.
- Бедестан* критий ринок для продажу коштовних речей.
- Бедреддінлю* послідовник секти Шейха Бедреддіна (пом. у 1416 р.); також відомий як сімавни.
- Бей* 1) князь, правитель незалежного князівства;
2) управитель округи (див. санджак, санджакбей).
- Бейлербей* бей над беями, правитель бейлербеїліка, найвищий ранг провінційного уряду Османської імперії.
- Бейлербеїлік* 1) провінція, найбільша адміністративна одиниця в Османській імперії, яка управлялася бейлербеєм;
2) посада бейлербея.
- Бейлік* будь-яка округа чи князівство, керовані беєм.
- Бекташі* дервішський орден, заснований Гаджжі Бекташем Великим приблизно у другій половині XIII сторіччя.
- Біат* клятва на вірність новому султанові, яку складали групи представників ісламської спільноти.
- Бірун* зовнішній відділ султанського Палацу.
- Вақф (вақи́ф)* земля чи інші джерела прибутку, які по смерті заповідача передаються з побожною метою на добродійні справи.
- Вақфійе* заповідання майна у вақф, тестамент на заснування вақфу.
- Валіде-султан* мати правлячого султана.
- Везір* міністр султана й член імперської ради.
- Везір-і-азам, великий везір* головний везір, заступник султана.
- Войнік* слов'янський воїн на службі в османів.
- Гадіс* 1) писана традиція висловлювань та вчинків пророка Мухаммада;
2) релігійна наука про цю традицію.
- Гаджеган* голова бюрократичного підрозділу.
- Гайдарі* інколи так називали мандрівних дервішів мелямі.
- Гальветі* орден дервішів.
- Гамзаві* послідовник секти дервіша Гамзи Балі з Боснії (пом. у 1561 р.).

<i>Ганафітська школа</i>	одна з чотирьох правничих шкіл у сунітському ісламі, названа за іменем її номінального засновника Абу Ганіфі (пом. у 767 р.).
<i>Гарач</i>	подушна подать з немусульманських підданих в ісламських країнах.
<i>Гарекет-і-алтмишли</i>	вищий ступінь алтмишли-медресе.
<i>Гарекет-і-харіч</i>	вищий ступінь харіч-медресе.
<i>Гарем</i>	жіночі апартаменти в мусульманському житлі.
<i>Гарем-агаси</i>	ага гарему, головний чорний євнух Палацу, також відомий як дарюссааде-агаси.
<i>Гісб</i>	закони стосовно моральних підвалин суспільства, насамперед що торкалося правил ведення комерції; також відомі як ігтісаб.
<i>Гуруфі</i>	езотерична релігійна секта, заснована Фадлуллагом (пом. у 1394 р.).
<i>Гутбе</i>	проповідь після полуденної молитви по п'ятницях, під час якої згадувалося ім'я правлячого султана чи халіфа; разом із правом карбувати монету вважалася найважливішою прерогативою суверенного правителя.
<i>Гюкюмет-санджаги</i>	урядовий санджак, автономний санджак у східній Анатолії, управління яким передавалося у спадок місцевому племінному ватажкові.
<i>Газа</i>	Священна війна за іслам.
<i>Газі</i>	воїн, який б'ється за іслам.
<i>Гедіклі</i>	1) ранг в ієрархії ремісничого цеху чи бюрократії, що був поміж учнем і майстром, підмайстер. 2) ранг в ієрархії гарему Палацу, нижче позиції уста.
<i>Гурбет таіфесі</i>	бездомне плем'я, групи безземельних та безробітних юнаків в Анатолії шістнадцятого століття.
<i>Данішменд</i>	студент старших курсів у медресе.
<i>Дарюльгадіс</i>	одне з медресе при мечеті Сюлейманіє, в якому вивчали гадіси.
<i>Дарюльгарб</i>	оселя війни, не-ісламські землі.
<i>Дарюльіслам</i>	оселя ісламу, ісламські краї.
<i>Дарюссааде-агаси</i>	ага Притулку щастя, голова чорних євнухів Палацу, також відомий як гарем-агаси, тобто гаремний ага.
<i>Дахіль-медресе</i>	«внутрішнє медресе», вище медресе, що давало релігійну освіту.
<i>Девшірме</i>	1) набір християнських дітей для навчання на посади службовців Палацу, адміністрації чи військового корпусу капикулу; 2) юнак, призваний по такому набору.
<i>Деде</i>	дідусь; титул, що надавався проводирям різних дервішських братств, а спеціально — голова ордену Бекташі.

<i>Дербенджи</i>	сторож на перевалі, мосту чи перевозі.
<i>Дергяз-і-Алі</i>	Висока Порта, османський уряд.
<i>Дефтер-кетхюдаси</i>	кетхюда реєстрів, провінційний службовець, який був відповідальний за тімарські реєстри.
<i>Дефтердар</i>	скарбник, голова імперської Скарбниці; називався Баш-дефтердаром.
<i>Діван-і-гюмаюн</i>	імперська рада, рада великого везіра й центральний орган османського уряду.
<i>Джаріє</i>	дівчина-невільниця, нижча ступінь в ієрархії палацового гарему.
<i>Джебеджі-баши</i>	головний зброяр, командувач відділу султанових зброярів.
<i>Джебелю</i>	озброєний панцирем воїн, якого приводив сіпагі-державець тімару.
<i>Джеллялі</i>	антиурядовий повстанець в Анатолії XVI сторіччя.
<i>Джизья</i>	подушний податок на немусульман в ісламських державах.
<i>Дьонюм</i>	одиниця земельної площі; 940 кв.м.
<i>Дюльбед-оглани</i>	постільничий султана.
<i>Егль-і-хібре</i>	знаюча людина, цеховий експерт, який контролював якість товарів та брав участь у визначенні ціни.
<i>Емляк</i>	власність, нерухомість.
<i>Ендерун</i>	внутрішній відділ султанського Палацу.
<i>Еснаф</i>	термін для означення дрібних торговців, ремісників та лавочників.
<i>Еялет</i>	провінція; від XVI сторіччя цей термін вживався для означення бейлербеїліка.
<i>Завіє</i>	оселя для дервішів, з гостинницею для подорожуючих.
<i>Зеамет</i>	військовий лен із щорічним прибутком від 20 тис. до 100 тис. акче.
<i>Ібтіда-і-алтмишли</i>	початкове алтмишли медресе.
<i>Ібтіда-і-дахіль</i>	початкове дахіль медресе.
<i>Ібтіда-і-харіч</i>	початкове харіч медресе.
<i>Ігтісаб</i>	закони стосовно моральних устоїв суспільства, насамперед що торкалося правил ведення комерції; також відомі як гісб.
<i>Іджма</i>	узгодження думок як підстава для формулювання законодавчого принципу.
<i>Іль-язиджиси</i>	крайовий писар, який складав детальний перепис краю, в якому показувалися всі джерела прибутку.
<i>Імарет</i>	комплекс громадських будівель та установ, що утримувалися вакфом.
<i>Іспендже</i>	назва податку чіфт-ресмі, який сплачували християни (походить від назви податку «жупаніца» з Сербії).

<i>Ічоглани</i>	хлопець з набору девшірме, вибраний пажем для навчання у султанському Палаці.
<i>Йигитбаши</i>	старший член цеху, який відав його внутрішніми справами.
<i>Кадилик</i>	1) адміністративно-судова округа; територіальний підрозділ санджаку; 2) посада кадія.
<i>Кадин</i>	жінка, титул, який надавався чотирьом особливо привілейованим хас одалик.
<i>Кадіаскер</i>	вищий судовий чин в імперії після шехюльіслама. Було два кадіаскера, перший — для Румелії, другий — для Анатолії.
<i>Кадій</i>	суддя, який чинив правосуддя як за шаріатом, так і за кануном, а також керуючий кадиликом.
<i>Календері</i>	ім'я, яке інколи давалося мандрівним деревішам Мелямі.
<i>Калфа</i>	1) звання старшого чиновника; 2) майстер у ремісничому цеху, який був його виборним і оплачуваним керівником.
<i>Кантар</i>	міра ваги; 56 449 кг.
<i>Канун</i>	світський закон або закони, які видавалися султанами і не входили до шаріату.
<i>Канун-і-османі</i>	збірка законів османських султанів.
<i>Канун-наме</i>	кодекс законів; збірка султанських законодавчих актів, що не стосувалися шаріату.
<i>Капи</i>	Ворота, Поріг, «Порта» — назва османського уряду.
<i>Капи-агаси</i>	ага воріт, начальник білих євнухів Палацу.
<i>Капиджи-баши</i>	головний воротар 1) начальник сторожі воріт Палацу; 2) командир загону палацової сторожі.
<i>Капиджилар-кетхюдаси</i>	інтендант воротарів, друга особа в ієрархії сторожі Палацу.
<i>Капикулу</i>	раб Порти, девшірме або раб на державній службі у війську, в адміністрації чи Палаці.
<i>Капудан-і-дерья</i>	капітан моря, головнокомандуючий османським флотом.
<i>Кафес</i>	апартаменти Палацу, де в ізоляції утримувалися принци-претенденти на престол.
<i>Кетхюда</i>	помічник, заступник, представник установи в уряді 1) заступник бейлербея або іншого провінційного урядовця; 2) представник уряду у міському кварталі; 3) старший керуючий у ремісничому цеху, який представляв інтереси цеху перед владою.
<i>Кизилбаш</i>	червоноголовий, член напівполітичної шіїтської секти в Анатолії.

<i>Кілер</i>	комірник, посада комірника Палацу.
<i>Кутб</i>	стрижень, духовний проводир містико-релігійного ордену.
<i>Кягья-бей</i>	заступник великого везіра у військових та адміністративних справах.
<i>Кягья-кадин</i>	наглядачка за новоприбулими невольницями в гаремі Палацу.
<i>Левенд</i>	1) особа без землі і роботи; 2) розбійник на суші або на морі.
<i>Мевлеві</i>	орден дервішів, послідовників Мевляни Джалаледдіна Румі (1207-1273).
<i>Медресе</i>	вищий заклад ісламської освіти.
<i>Меляметі або Мелямі</i>	секта дервішів, які не визнавали зовнішніх проявів релігійності.
<i>Міралем</i>	завідувач султанськими штандартами, наметами та музикою.
<i>Мірахур</i>	султанський конюшенний.
<i>Мірі</i>	1) володіння та прибутки уряду; 2) те, що належить віданню уряду.
<i>Молла</i>	титул старших улемів.
<i>Музіб</i>	друг, новоприйнятий у дервішський орден Бекташи.
<i>Мутмесіб</i>	ринковий інспектор, який наглядав за дотриманням суспільних моральних засад у комерційних справах, виконував положення ігтісаба.
<i>Мударараба</i>	комерційна акція, коли інвестор вкладає свій капітал у торгове підприємство іншої особи (комменда).
<i>Муфті</i>	офіційно призначений тлумач шаріату.
<i>Мюдєрріс</i>	головний викладач та керуючий у медресе.
<i>Мюлязім</i>	кандидат на державну посаду.
<i>Мюльк</i>	повна власність.
<i>Мюрід</i>	новачок дервішського ордену.
<i>Мюршід</i>	духовний проводир у дервішському ордені.
<i>Мюселлем</i>	один із нерегулярних військових корпусів, що ніс військову чи військово-допоміжну службу в рахунок певних податкових пільг.
<i>Мюсіле-і-сагн</i>	вісім підготовчих медресе, заснованих Мегмедом II.
<i>Мютевеллі</i>	головний попечитель вакфу.
<i>Мютеферріка</i>	один з елітних підрозділів Палацу, утворений з синів пашів та васальних правителів.
<i>Назір</i>	суперінтендант, особливо вакфу.
<i>Накшбанді</i>	орден дервішів, заснований Мугаммадом Накшбандом (1317-1389).
<i>Невруз</i>	перський новий рік, який припадає на день весняного рівнодення.

<i>Нішанджи</i>	секретар імперської ради, який завіряв тугрою офіційні накази та листи від імені султана.
<i>Османли</i>	османець, османський.
<i>Пір</i>	старий, духовний голова дервішського ордену.
<i>Пронія</i>	військовий лен у Візантійській імперії та державах, що успадкували її території, прототип тімара.
<i>Реайя</i>	підданий Османської імперії, який сплачував податки, окремий стан, відмінний від правлячого військового класу.
<i>Реісолькюттаб</i>	начальник писарів 1) начальник департаментів відомства великого везіра; 2) з XVIII сторіччя міністр закордонних справ.
<i>Рікябдар</i>	султанів стремінний.
<i>Сагн-і-семан</i>	двір восьми, вісім медресе, засновані Мегмедом II навколо мечеті його імені; також відомі як семаніє.
<i>Сальяне</i>	щорічна сума грошей, що доставлялася в столицю імперії губернаторами провінцій, де не діяла тімарна система.
<i>Санджак</i>	головна адміністративна одиниця в Османській імперії, яка керувалася санджакбеем, підрозділом бейлербеїліка.
<i>Сариджа</i>	провінційне ополчення, озброєне рушницями.
<i>Секбан</i>	елітний корпус, що походив від загону султанових псарів; з часом один із підрозділів яничарського корпусу.
<i>Сема</i>	музика й кружляння в танці під час ритуальної служби у дервішів мевлеві.
<i>Семаніє</i>	вісім медресе, засновані Мегмедом II навколо мечеті його імені; також відомі як сагн-і-семан.
<i>Сеферлі ода</i>	султанська походна канцелярія.
<i>Сілягдар</i>	завідувач особистою зброєю султана.
<i>Сімавни</i>	послідовник секти шейха Бедреддіна (пом. 1416 р.); також відомий як Бедреддінлю.
<i>Сіпагі</i>	1) кіннотник, який тримає тімар в обмін на військову службу; 2) сіпагі Порти: член постійного султанського кавалерійського корпусу.
<i>Сіпагі-бьолюклері-агалари</i>	аги кавалерійських загонів, командири кавалерійських загонів, складених із капикулу.
<i>Сір-кятібі</i>	утаємничений писар, довірений секретар султана чи везіра.
<i>Субаши</i>	державець зеамету, командир загону сіпагів-державців тімарів у війську, відповідальний за порядок у ввіреній йому окрузі.
<i>Субашилик</i>	підрозділ санджака, що був у віданні субаши.
<i>Сунізм</i>	ісламська ортодоксія, непримиренна до шіїтів та шіїзму.

<i>Тарікат</i>	містичний релігійний орден, дервішський орден.
<i>Таштаджі</i>	дроворуб; назва туркменського племені, яке один час спеціалізувалося на заготівлі лісу у горах Тавру.
<i>Тезкере</i>	представлення бейлербея центральному урядові з рекомендацією на пожалування тімаром.
<i>Тезкереджі</i>	1) секретар імперської ради; 2) секретар ради при бейлербеї.
<i>Текке</i>	осередок дервішів одного ордену.
<i>Темлік</i>	пожалування власності султаном.
<i>Тетімме</i>	школа, що готувала студентів для вищої освіти у медресе.
<i>Тімар</i>	ленне пожалування за воєнну службу із щорічним прибутком до 20 тис. акче.
<i>Тімар-дефтердари</i>	дефтердар тімарів; провінційний чиновник, який відав справами стосовно тімарів.
<i>Топчу-баши</i>	головний гармаш, командуючий султанською артилерією.
<i>Тугра</i>	офіційна монограма султана, якою завірялися державні документи.
<i>Тюдждар</i>	купці; термін, що вживався стосовно значних купців, які провадили міжнародну морську чи караванну торгівлю; також відомі як базирган.
<i>Тьорю</i>	кодекс звичаєвого права тюрко-монгольських народів.
<i>Улеми (алім — одн.)</i>	доктори з ісламського канонічного права, мусульманських традицій та богослов'я.
<i>Уста</i>	1) майстер у ремісничому цеху, чиновник-експерт; 2) чин в ієрархії гарему Палацу.
<i>Факи</i>	від факиг «правник», консервативний проповідник ідей Мегмеда Біргі (1522-1573).
<i>Фен</i>	прикладне мистецтво чи наука.
<i>Ферман</i>	султанський едикт.
<i>Фетва</i>	письмова відповідь з питань релігійного права, виданий шейхюльісламом чи іншим муфтієм.
<i>Футува</i>	1) напіврелігійне братство у середньовічній Анатолії; 2) етичне вчення такого братства.
<i>Халіфе</i>	1) халіф, призначений спадкоємець; 2) ранг у дервішському ордені Бекташі.
<i>Ханбалітська школа</i>	одна з чотирьох правничих шкіл у сунітському ісламі, названа по імені її засновника Агмада бін Ханбала (пом. у 855 р.).
<i>Харіч медресе</i>	«зовнішнє медресе», медресе з викладанням елементарних курсів дисциплін.
<i>Хас</i>	володіння султана, принца крові, бейлербея, санджакбея, що приносило річного прибутку понад сто тисяч акче.
<i>Хасекі</i>	жінка в Палаці, яка користується особливою прихильністю султана; також відома як хас одалик.

<i>Хас-ода</i>	приватні покої султана.
<i>Хас-ода-баши</i>	завідувач приватними покоями султана.
<i>Хас-одалик</i>	імперська конкубітка; жінка в Палаці, яка користується найбільшою прихильністю султана.
<i>Хазіне</i>	імперська скарбниця.
<i>Хазіне-дефтердари</i>	дефтердар Скарбниці; провідний чиновник, що завідував джерелами прибутку до Скарбниці.
<i>Чавуш</i>	службовець Палацу, якого часто відряджували на провінцію для доставки одних наказів та виконання інших.
<i>Чавуш-баши</i>	головний чавуш, голова чавушів Палацу.
<i>Чакирджи-баши</i>	головний сокольник, голова султанських сокольників.
<i>Чашнігір-баши</i>	головний куштувальник, голова султанових куштувальників.
<i>Челебі</i>	1) почесний титул, який носили представники вищих верств; 2) титул проводиря релігійного ордену, насамперед ордену Мевлеві.
<i>Черібаши</i>	воєначальник, на провінції – командир загону сіпагів – державців тімарів.
<i>Чіфт</i>	одиниця орної землі, площа якої дорівнювала 60–150 дьонюмам.
<i>Чіфт-бозан-акчесі</i>	подадок за псування маєтку, який сплачували селяни сіпагу — державці тімару як компенсацію за залишення сіпагової землі.
<i>Шагірд</i>	1) учень у ремісничому цеху чи у чиновницькому апараті; 2) ранг в ієрархії гарему в Палаці, що був вищий джаріє й нижчий гедіклі.
<i>Шаріат</i>	ісламське право.
<i>Шейх</i>	шейх, проводир, голова 1) авторитетний релігійний лідер; 2) племінний вождь; 3) духовний наставник султана; 4) релігійний наставник ремісничого цеху.
<i>Шейхюльіслам</i>	голова в ієрархії улемів.
<i>Шііт</i>	прибічник ші'а — мусульманської секти, яка вважає четвертого халіфа Алі першим істинним проводирем правовірних, імамом, після Пророка Мугаммада.
<i>Юрюк</i>	турецький номад в Анатолії та на Балканах.
<i>Яничари</i>	постійний піхотний корпус, що поповнювався наборами девшірме й утримувався коштом імперської Скарбниці.
<i>Яя</i>	піхотинець 1) турецький селянин, який служив у війську; 2) на шістнадцяте століття один із допоміжних воєнних корпусів, члени якого тримали землю і мали податкові пільги в обмін на службу урядові.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

I. Загальні праці

- J. von Hammer Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches* (10 vols), Pest, 1827–35 (репринт: Graz, 1963). Переважно компіляція османських літописів.
- J. W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa* (7 vols.), Hamburg – Gotha, 1840–63, (репринт: 1962). Більш систематизована обробка матеріалу із залученням європейських джерел.
- N. Jorga, *Geschichte des osmanischen Reiches* (5 vols.), Gotha, 1908–13 (репринт: 1962). Більший наголос на історію Балкан.
- İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, (4 vols.), Ankara 1947–59. Османська історія. Науково-популярна праця турецькою мовою.
- Demetrius Cantemir, *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire* (tr. N. Tindal), London, 1734.
- Fr. Sansovino, *Historia universale dell'origine et imperio de Turchi*, Venice, 1582.
- P. Ricaut (Rycaut) and R. Knolles, *The Turkish History from the Original of that nation to the Growth of the Ottoman Empire* (3 vols.), London, 1687–1700.
- R. F. Kreutel, *Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte*, Graz, 1959. Переклад німецькою мовою літопису Ашікпашазаде, що переповідає традиції XIV–XV сторіч.

Коротші історії

- S. Lane-Pool, *The Story of Turkey*, London, 1888. Османська історія в одному томі: застаріла.
- E. S. Creasy, *History of the Ottoman Turks*, London, 1877 (репринт: Beirut, 1961).
- R. Davison, *Turkey*, Englewood Cliffs, N.J., 1968.
- D. Vaughan, *Europe and the Turk, 1350–1700*, Liverpool 1954.
- Cambridge History of Islam, I, Cambridge, 1970, pp. 263–393.

II. Бібліографічні видання

- J. K. Birge, *A Guide to Turkish Area Studies*, Washington, 1949.
- V. Michoff, *Sources bibliographiques sur l'histoire de la Turquie et de la Bulgarie* (4 vols.), Sofia, 1914–34.

- V. Michoff, *Bibliographie des articles de périodiques allemands, anglais et italiens sur la Turquie et la Bulgarie*, Sofia, 1938.
- Historiographie Yougoslave, 1955–1956*, Beograd, 1965.
- Modern Greek Culture: A Selected Bibliography in English-French-German-Italian* (3rd edition), Athens, 1970.
- Bibliographie d'Études Balkaniques*, vol. I: 1966, Sofia, 1968 vol. II: 1967, Sofia, 1969.
- J. D. Pearson, *Index Islamicus, 1906–1955, A Catalogue of Articles on Islamic subjects in Periodicals and Other Collective Publications*. Cambridge, 1958; *Supplement*. 1956–1960, Cambridge, 1962; *Supplement*, 1960–1965, Cambridge 1967. У кожному томі є спеціальний розділ, що стосується османців.
- Enver Koray, *A Bibliography of the Turkish Publications on History, 1729–1955*, vol. I, Ankara, 1952 (турецькою мовою). Vol. 2, 1955–1968, Ankara, 1971.
- B. Lewis and P. M. Holt (eds.), *Historians of the Middle East*, Oxford, 1962.
- Istanbul Kütüphaneleri Tarih – Coğrafya Yazmaları Kataloğu. I Türkçe Tarih Yazmaları* (10 vols.), Istanbul, 1943–51. Каталог манускриптів турецькою мовою, що зберігаються у бібліотеках Стамбула.
- Franz Babinger, *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927. Бібліографія османських літописів, як надрукованих, так і не надрукованих, а також біографії авторів.
- B. Spuler and L. Forrer, *Der vordere Orient in iltamischer Zeit*, Bern, 1955, pp. 193-215. Аннотована бібліографія про османців.
- L. Forrer, 'Handschriften osmanischer Historiker in Istanbul', *Der Islam*, XXVI–2, pp. 173-220.
- A. S. Levend, *Gazavâtâmeler ve Mihâl-ođlu Ali Bey Gazavâtânesi*, Ankara, 1958 (турецькою мовою). Бібліографія османської літератури про військові кампанії разом з публікацією «Газаватнаме» Алі Бея.
- Fehmi E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Katalođu* (2 vols.), Istanbul, 1961. Каталог турецьких манускриптів з бібліотеки палацу Топкапи.
- Fehmi E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Farsça Yazmalar Katalođu*, Istanbul, 1961. Каталог перських манускриптів.
- Karl Göllner, *Turcica, Die europäischen Turkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, I. Band: 1501–1550, Bucarest-Berlin, 1961; II. Band: 1551–1600, Bucarest-Baden, 1968. Вичерпний довідник.
- H. Bowen, *British Contributions to Turkish Studies*, New York, 1945.
- Berna Moran, *A Bibliography of the Publications in English Concerning the Turks, XV-XVIIIth Centuries*, Istanbul, 1964.

III. Найважливіші періодичні видання, енциклопедії та словники, що містять статті про турків-османців

а. Турецькою мовою

- Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası* 1911–22, далі видавалося під назвою *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 1922–31.

- Tarih Vesikalari*, видавалося Міністерством народної освіти, I-XVII (1941-58).
Belleter, видається Турецьким історичним товариством в Анкарі, починаючи з 1937 р.
Tarih Dergisi, видається історико-філологічним факультетом Стамбульського університету, починаючи з 1949 р.
Türkiyat Mecmuası, видається Інститутом тюркології у Стамбулі, починаючи з 1925 р.
Tarih Araştırmaları Dergisi, видається історико-філологічним факультетом Анкарського університету, починаючи з 1963 р.
Belgeler, видається Турецьким історичним товариством. Періодичне видання османських документів.
Vakıflar Dergisi, видається в Анкарі, починаючи з 1938 р. Журнал, в якому друкуються документи і дослідження, стосовно установ, пов'язаних з османськими вакфами.
İslâm Ansiklopedisi, видається у Стамбулі, починаючи з 1950 р. Турецький переклад першого видання Енциклопедії Ісламу (*Encyclopaedia of Islam*) з додатками та розширеними статтями на турецькому матеріалі.
 M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (3 vols.) Istanbul, 1946–55. Словник османських історичних термінів та висловлювань.
 M. Sureyya, *Sicill-i Osmâni* (4 vols.), Istanbul, 1890–95. Османський біографічний словник.

б. Західніми мовами:

- Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, I–II, Wien, 1921–3.
Archivum Ottomanicum, ed. T. Halasi-Kun and H. İnalçık, Leiden, (перший випуск вийшов у 1973).
Turcica, Revue d'études turques, Paris, починаючи з 1969 р.
 A. Tietze and H. and R. Kahane, *The Lingua Franca in the Levant*, Urbana, 1958.
 C. Mostras, *Dictionaire géographique de l'Empire Ottoman*, St. Petersburg, 1873.
Encyclopaedia of Islam (l'Encyclopédie de l'Islam), Leiden-London, нове видання, що виходить з 1960 р., дійшло до літери О у 1998 р., незамінний довідник.

IV. Османська дипломатика та збірники документів

а. Османські документи та архіви

- F. Kraelitz-Greifenhorst, *Osmanische Urkunden in türkische Sprache aus der zweiten Hälfte der 15. Jhr.*, Wien, 1921.
 L. Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmäßigkeit in Ungarn*, Budapest, 1926.
 L. Fekete, *Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung* (2 vols.), Budapest, 1955.
 J. Reychman and A. Zajaczkowski. *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats*, revised and expanded, tr. A. S. Ehrenkreutz, ed. T. Halasi-Kun, the Hague, Paris, 1968.
Arşiv Kılavuzu (2 vols.), Istanbul, 1938-40. Каталог документів, що зберігаються в архіві палацу Топкапи, незавершене видання.

- L. Fekete, 'Über Archivalien und Archivwesen in der Türkei', *Acta Orientalia*, vol. III/iii (1953).
- S. Shaw, 'Archival Sources for Ottoman History: The Archives of Turkey', *Journal of the American Oriental Society*, vol. 80 (1960), pp. 1-12.
- Bernard Lewis, 'The Ottoman Archives, as a Source for European History', *Report on Current Research*, Washington, 1956, pp. 17-25.
- Bernard Lewis, 'The Ottoman Archives as a Source of History for the Arab Lands', *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1951, pp. 139-155.
- Bernard Lewis, 'Studies in the Ottoman Archives', *BSOAS*, vol. XVI-3 (1954), pp. 469-501
- Bernard Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives*, Jerusalem, 1952.
- A. Bombaci, 'La collezione di documenti turchi dell'archivio di Venezia', *Riv. Studi Orient.*, vol. XXIV (1949).
- G. Elesović, *Turski spomenici, I*, частини 1 і 2, Белград, 1940-52.
- K. Schwarts, *Osmanische Sultansurkunden des SINAI-Klosters*, Freiburg, 1970.
- T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, Istanbul, 1952 (турецькою мовою). Зібрання документів вакфів та фінансових записів стосовно Румелії XV-XVI сторіч. *Istanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546)*, ed. Ö. L.Barkan and E. H. Ayverdi. Акти стамбульських вакфів.

б). Збірники документів західними мовами

- A. von Gevay (ed.), *Urkunden und aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Oesterreich, Ungarn und der Pforte im xvi. und xvii. Jahrh.* (3 vols.), Wien, 1838-42.
- E. Alberi, *Relazione degli ambasciatori Veneti al senato* (3 series), vols. I-III, Firenze, 1840, 1844 and 1855.
- E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, (4 vols.), Paris, 1848-60. Зібрання французьких документів, 1515-1589.
- I. de Testa *Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères* (10 vols.), Paris, 1864-1901.
- P. Duparé, *Recueil des instructions aux ambassadeurs et ministres de France*, vol. XXIX, Turquie Paris, 1969.

V. Записки західних мандрівників та спостерігачів

- F. Babinger, *Die Aufzeichnungun des Genuesen Iacopo de Promontorio-de Campis uber den Osmanenstaat um 1475*, München, 1957.
- A. von Harff, *The Pilgrimage of Arnold von Harff* (tr. M. Letts), London, 1946. M. Sanuto, *I Diarii* (58 vols.), Venice, 1879-1903.
- Th. Spandugino, *De la Origine degli imperatori ottomani, ordini dela corte, forma del guerreggiare, loro religione, rito et costumi dela natione*, published in Sathas, *Documents inédits*, vol. IX, Paris, 1890, pp. 138-261.
- G. A. Menavino, *Trattato de' costumi et vita de' Turchi*, Florence, 1548.
- H. Dernschwam, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555)*, ed. F. Babinger, München, 1923. Один з найкращих спостерігачів щоденного життя у Туреччині.

- J. Chesneau, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon (1549)*, ed. Ch. Schefer, Paris, 1887.
- G. Postel, *De la République des Turces*, Poitiers, 1552.
- Kaiserliche Gesandtschaften aus Goldene Horn*, ed. Karl Teply, Stuttgart, 1968.
- C. de Villalon, *Viage de Turquía, 1557*, in M. Serrano y Sanz, *Autobiografías y memorias*, Madrid, 1905.
- N. de Nicolay, *Les Navigations, peregrinations et voyages*, Antwerp, 1576.
- P. Belon du Mans, *Les observations de plusieurs singularités et choses memorables trouvées en Grece, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays*, Paris, 1588.
- Reinhold Lubenau, *Beschreibung der Reisen (1573-1589)*, ed. W. Sahm, Königsberg, 1912.
- Du Fresne Canaye, *Voyage du Levant (1573)*, ed. H. Hauser, Paris, 1897.
- Johann Wild, *Neue Reysbeschreibung eines gefangenen Christen, 1604–10*, Nürnberg, 1613.
- A. Carayon, *Relations inédites des missions de la Société de Jésus à Constantinople*, Paris, 1864.
- Thomas Roe, *The Negotiations . . . in his Embassy to the Ottoman Porte, from the Year of 1621 to 1628*, ed. S. Richardson, 1740.
- G. Sandys, *Travels (1610)*, fifth ed., London, 1652.
- T. Sherley, *Discourse of the Turks*, ed. E. Denison Ross, London, 1936.
- A. Sherley, *His Relations of his Travels*, London, 1613.
- H. Blount, *A voyage into the Levant*, 2nd ed., London, 1636.
- Alberto Bobovio (*Ali Bey*), *Relazione del Seraglio del Gran Signore*, надруковано у Cornelio Magni, *Viaggie dimore per la Turchia*, Venetia, 1682.

VI. Періоди османської історії (політична історія)

а. Початки

- Fr. Giese, 'Das Problem der Entstehung des osmanischen Reiches', *Zeitschrift für Semitistik und verwandte Gebiete*, vol. II (1924), pp. 246–271. Перше критичне й професійне дослідження проблеми походження османської держави. Підкреслюється роль ахіїв.
- H. A. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916. (репринт 1968). Опис османської експансії 1300 – 1402 pp.
- M. Fuad Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, Paris, 1935. Критикує Гіббонсову теорію грецького походження османців та османської держави, які на підставі критичного аналізу східних джерел виводяться від сельджуків Анатолії.
- M. F. Köprülü zade, 'Bemerkungen zur Religionsgeschichte Kleinasien' *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, vol. I, pp. 203–222.
- M. Fuad Köprülü, 'Problems of the Ethnic Origins of the Ottoman Empire', *Bulleten*, vol. VII (Ankara, 1943), pp. 219–314 (турецькою мовою). Далекоідуче дослідження проблеми.
- C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London, 1968. Стисла історія Анатолії перед османським домінуванням.
- O. Turan, 'Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks', *The Cambridge History of Islam*, Cambridge, 1970, pp. 231–262.

- P. Wittek, 'Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum', *Byzantion*, vol. XI (1936), pp. 285–319.
- P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London, 1938. Підсумок попередніх досліджень, у якому критично переосмислюється сельджуцьке походження османців, пікреслено роль традицій *гази*.

б. Бейліки (туркменські князівства)

- P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesehe, Studie zur Geschichte Kleinasiens im 13–15. Jahrhundert*, Istanbul, 1934. Грунтовне дослідження утворення туркменських князівств у Західній Анатолії.
- P. Lemerle, *L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident, Recherches sur 'La geste d'Umur Pacha'*, Paris, 1957. Аналіз цього важливого турецького джерела з використанням візантійських джерел.
- B. Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im spätmittelalter*, Wiesbaden, 1964.
- İ. H. Uzunçarşılı, *The Beyliks in Anatolia*, Ankara, 1937 (турецькою мовою). Огляд, некритичний.
- F. Köprülü, 'Notes on the History of the Beyliks in Anatolia', *Türkiyat Mecmuası*, vol. II (1928), pp. 1–32 (турецькою мовою).
- Fr. Taeschner, 'Beiträge zur Geschichte der Achis in Anatolien (14–15. Jahrhundert)', *Islamica*, vol. IV (1931), pp. 1–47.
- Fr. Taeschner, *Die islamische Futwwabunde*, *ZDMG*, vol. 12 (1933), pp. 6–49.
- Fr. Taeschner, 'Akhi', *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., vol. I.

в. Від прикордонного князівства до імперії (1352–1402)

Крім загальних праць Гаммера, Цінкайзена та Йорги, див також:

- I. Beldiceanu-Steinherr, *Recherches sur les actes des régnes des Sultans Osman, Orhan et Murad I*, München, 1967.
- H. İnalcık, 'Ottoman Methods of Conquest', *Studia Islamica*, vol. II, pp. 103–129.
- G. G. Arnakis, *The Early Ottomans*, Athens, 1947 (грецькою мовою). Важливе дослідження, побудоване на османських та візантійських джерелах.
- G. G. Arnakis, 'Gregory Palamas among the Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources', *Speculum*, vol. XXVI (1951), pp. 104–118.
- The Travels of Ibn Battuta*, tr. H. A. R. Gibb, vols I–II, London, 1956–61. Свідчення очевидця про князівство Орхана.
- P. Charanis, 'The Strife Among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370–1402', *Byzantion*, vol. XVI (1942–3), pp. 286–314, vol. XVII, pp. 104–118. Дослідження, побудоване на візантійських джерелах.
- Fr. Babinger, *Beiträge zur frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14–15. Jahrhundert)*, München, 1944.
- H. İnalcık, 'Edirne'nin Fethi', *Edirne'nin 600 Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara, 1965, pp. 137–159 (турецькою мовою).
- D. Angelov, 'Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs', *Byzantinoslavica*, vol. XVII (1956), pp. 220–275.

- M. Braun, *Kosovo*, Leipzig, 1937.
- M. Braun, *Lebensbeschreibung des Despoten Stefan Lazarević von Konstantin dem Philosophen im auszug herausgegeben und übersetzt*, Göttingen, 1956.
- H. İnalçık, 'Bâyâzîd I', *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., vol. I.
- A. S. Atiya, *The Crusade of Nicopolis*, London, 1938.
- M. Silberschmidt, *Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches, 1381-1400*, Leipzig, 1923. Важливе дослідження, побудоване на венеціанських документах.
- M. M. Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur en Anatolie, 1402*, Bucarest, 1942. For the review of it, see *Belleten*, vol. XI-42 (1947), pp. 341-345.
- G. Ostrogorsky, 'La prise de Serrès par les Turcs', *Byzantion*, vol. 35 (1965), pp. 302-319.
- H. H. Giesecke, *Das Werk des Azîz ibn Ardaşir Astarâbâdî, Ein Quelle zur Geschichte des Spätmittelalters in Kleinasien*, Leipzig, 1940. Важливе джерело до історії Центральної Анатолії другої половини XIV сторіччя.
- Ernst Werner, *Die Geburt einer Grossmacht—Die Osmanen (1300–1481), Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus*, Berlin, 1966. Марксистська інтерпретація.
- z. *Міжвладдя та нове піднесення (1402–51)*
- P. Wittek, 'De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople', *Revue des Etudes Islamiques*, vol. 12 (1938), pp. 1-34. У цьому нарисі трактуються проблеми періоду міжвладдя.
- J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus, 1391-1425*, New Brunswick, 1969.
- H. J. Kissling, 'Das Menâqybnâme Scheich Bedr ed-dîns, des Sohnes des Richters von Samavna', *ZDMG*, no. 100 (1950), pp. 112-176.
- H. İnalçık, 'Arnawutluk', *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed. vol I, pp. 653-658.
- Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, ed. Ch. Schefer, Paris, 1892. Автор відвідав Османську імперію у 1432-3 рр.
- Ducas, *Istoria Turco-Bizantina (1341-1462)*, ed. Vasile Grecu, Bucarest, 1958. Важливе джерело до історії правліль Мурада II й Мегмеда II.
- F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Senat de Venise Concernant La Romanie*, vols I-III, Paris, 1958-61.
- N. Jorga, *Notes et Extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, vols I-II, Paris, 1899.
- W. Miller, *Essays on the Latin Orient*, Cambridge, 1921.
- A. E. Vacalopoulos, 'Les limites de l'empire byzantin', *Byzant. Zeitschrift*, vol. 55 (1962), pp. 56-65.
- G. Beckmann, *Der Kampf Kaiser Sigmunds gegen die werdende Weltmacht der Osmanen, (1392-1437)*, Gotha, 1902.
- O. Halecki, *The Crusade of Varna*, New York, 1943.
- J. Dąbrowski, 'L'année 1444', *Bulletin Inter. de l'Académie polonaise des sciences et des lettres, Classe d'his. et de phil.*, Cracovie, 1952. Домбровський займає позицію, що суперечить погляду Галецького.
- H. İnalçık, *Studies and Documents on the Reign of Mehmed the Conqueror*, Ankara, 1954 (турецькою мовою). У першому розділі (с. 1-53) проблеми кризи 1444 р. розглядаються у світлі нововідкритих османських літописів..

- F. Babinger, 'Von Amurath zu Amurath'. Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna (1444), *Oriens*, vol. III-2 (1950), pp. 233–244.
- H. İnalçık, 'Murad II', *İslâm Ansiklopedisi*, vol. VIII, pp. 589–615
- F. Taeschner and P. Wittek, 'Die Vezirfamilie der Candarlyzâde (14.-15. Jah.) und ihre Denkmäler', *Der Islam*, vol. 18. (1929), pp. 60–115.
- G. Ostrogorsky, 'Byzance, état tributaire de l'empire turc', *Zbornik Rodova* (1958), pp. 49-58.
- đ. *Остаточне утвердження Османської імперії (1453–1526)*
- F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München, 1953 (доповнене італійське видання вийшло у Турині 1967 р. (англійське видання було вперше надруковано у Принстоні 1979 р. – прим. перекл.). Рецензія на книгу: H. İnalçık, 'Mehmed the Conqueror (1432–1481) and His Time', *Speculum*, vol. XXXV (1960), pp. 408–427.
- S. Runciman, *The Fall of Constantinople*, Cambridge, 1965.
- A. Mercati, 'Due lettere di Giorgio da Trebisonda a Maometto II', *Orien. Chr. Period*, vol. 9 (1943), pp. 285–322.
- Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, tr. Ch. Riggs, Princeton, 1964.
- H. İnalçık, 'The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City', *Dumbarton Oaks Papers*, no. 23 (1970), pp. 213-249.
- H. İnalçık, 'Mehmed II' *İslâm Ansiklopedisi*, vol. VII, pp. 506–535 (турецькою мовою).
- E. Hocks, *Pius II und der Halbmond*, Freiburg i. Br., 1941.
- Fr. Babinger, 'Relazioni Visconteo-sforesche con la corte ottomana durante il sec. XV', *Atti del Convegno di Studi su la Lombardia e l'Oriente*, Milano, 1963.
- A. Bombaci, 'Venezia e l'impresa turca di Ottranto', *Rivista Storico Italiana*, no. 66 (1954), pp. 159–203.
- Fr. Babinger, 'Lorenzo il Magnifico e la Corte ottomana', *Archivio Storico Italiano* (1963).
- Fr. Babinger, 'Maometto II il Conquistatore e l'Italia', *Riv. Stor. It.*, vol. 63 (1951).
- S. Tansel, *Sultan II. Bayezit'in Siyasî Hayatı*, Istanbul, 1964 (турецькою мовою). Політична історія правління Баєзіда II.
- N. Beldiceanu, 'La conquete des cités marchandes de Kilia et de Cetățea Alba par Bayezid II', *Südost-Forschungen*, vol. XXIII, pp. 36-115.
- S. N. Fisher, *The Foreign Relations of Turkey, 1481– 1512*, Urbana, 1948.
- R. S. Schwoebel, *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk (1453-1517)*, New York, 1967.
- H. Pfefferman, *Die Zusammenarbeit der Renaissancepäpste mit den Turken*, Wintertuhr, 1946.
- Donado da Lezze, *Historia Turchesca (1300–1514)*, ed. I. Ursu, Bucharest, 1909. Важливе джерело, сучасне подіям.
- H. S. Kissling, *Sultan Bayezid II's Beziehungen zu Markgraf Francesco von Gonzaga*, München, 1965.
- L. Thusane, *Djem-Sultan*, Paris, 1892. Cf. H. İnalçık, 'Djem', *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., vol. 2, pp. 529–532.
- H. A. von Burski, *Kemâl Re'is: Ein Beitrag zur Geschichte der Türkischen Flotte*, Bonn, 1928.

- F. Babinger, 'Vier Bauvorschläge Lionardo da Vinci's an Sultan Bayezid II (1502–1503)', *Nachr. der Academie der Wissensch. in Göttingen* (Phil.-his. Kl., 1958, no. 1).
- Fr. Babinger, 'Kaiser Maximilians I. "geheime Praktiken" mit den Osmanen (1510/11)', *Südost-Forschungen*, vol. XV (1956).
- V. Minorsky, *La Perse au XVe siècle entre la Turquie et Venise*, Paris, 1933.
- H. Sohrweide, 'Der Sieg der Safeviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert', *Der Islam*, vol. 41 (1965), pp. 95-223.
- E. Eberhard, *Osmanische Polemik gegen die Safeviden im 16. Jahr. nach arabischen Handschriften*, Freiburg, 1970.
- S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Istanbul, 1969 (турецькою мовою). Репродукуються численні важливі документи з турецьких архівів.
- H. Jansky, 'Die Eroberung Syriens durch Sultan Selim I', *Mitt. zur osmanischen Geschichte*, vol. II (1923), pp. 173–241.
- H. Jansky, 'Die Chronik des Ibn Tūlūn als Geschichtsquelle über den Feldzug Sultan Selims I. gegen die Mamluken', *Der Islam*, vol. XVIII (1929), pp. 24–33.
- Ibn Iyas, *An Account of the Ottoman Conquest of Egypt*, tr. W. H. Salmon, London, 1921.
- Marie-Therese Speiser, *Das Selīm-nāme des Sa'dī b. 'Abd al-Mute'al*, Zürich, 1946.
- H. Massé, 'Selīm Ier en Syrie, d'après le Selīm-Nāme', *Mélanges René Dussaud*, vol. 2 (1939), pp. 779-782.
- H. A. R. Gibb, 'Lutfi Paşa on the Ottoman Califate', *Oriens*, vol. 15 (1962), pp. 287–295.
- H. A. R. Gibb, 'Some Considerations on the Sunni Theory of the Califate', *Studies on the Civilisation of Islam*, ed. S. J. Shaw and W. R. Polk, Boston, 1962, pp. 141–150.
- C. A. Nallino, *Notes sur la nature du 'Califat' en général et sur la prétendu 'Califat Ottoman'*, Roma, 1919.
- C. H. Becker, 'Barthold's Studien über Kalif und Sultan', *Der Islam*, vol. 6, pp. 386–412.
- M. Hartmann, 'Das Privileg Selims I für die Venezianer von 1517', *Orientalist. Stud. F. Hommel*, vol. II (1918), pp. 201–222.
- Şinasi Altundağ, 'Selim I', *İslâm Anksilopedisi*, vol. X, pp. 423–434 (турецькою мовою). Особливо корисна бібліографією османських джерел.
- H. Edhem, *Sultan Selim's aegyptischer Feldzug*, Weimar, 1916.
- R. B. Merriman, *Suleiman the Magnificent*, Cambridge, Mass., 1944.
- L. Forrer, *Die osmanische Chronik des Rüstem Pascha*, Leipzig, 1923.
- F. Tauer, *Histoire de la campagne du Sultan Suleyman Ier contre Belgrade en 1521*, Prague, 1924.
- J. H. Mordtmann, *Zur Kapitulation von Buda im Jahre 1526*, Budapest-Constantinople, 1918.
- M. Pavet de Courteille, *Histoire de la campagne de Mohacz par Kemal Pacha Zadeh*, Paris, 1859.
- e. Османська імперія як світова потуга (1526–96)*
- I. Ursu, *La politique orientale de François Ier*, Paris, 1908.
- E. Oberhammer, *Konstantinopel unter Süleiman dem Grosses*, München, 1902.
- M. Luther, *Vom Kriege wider die Türcken*, Wittenberg (?), 1529.
- F. Tauer, 'Soliman's Wiener Feldzug', *Archiv Orientalni*, vol. 24 (1956).

- W. Sturminger, *Bibliographie und Ikonographic der Türkenbelagerungen Wiens 1529 und 1683*, Graz-Köln, 1955.
- K. Brandi, *Kaiser Karl V* (2 vols.), München, 1937–41.
- S. A. Fischer-Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestantism, 1521–1555*, Cambridge, Mass., 1959.
- H. İnalçık, 'The Origin of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal', *Annales de l'Univ. d'Ankara*, vol. 1 (1947), pp. 47-110.
- S. Chew, *The Crescent and the Rose*, New York, 1937.
- C. D. Rouillard, *The Turk in French History, Thought and Literature (1521–1660)*, Paris, 1941.
- E. S. Forster, (tr.), *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople, 1554-1562* (репринт), Oxford, 1968.
- Şerafettin Turan, *Rebellion of Prince Bayezid, Son of Sultan Suleyman*, Ankara, 1961 (турецькою мовою).
- P. Argenti, *Chios Vincta*, Cambridge, 1941.
- A. Vambéry (tr. and ed.), *Travels and Adventures of the Turkish Admiral Sidi Ali Reis*, London, 1899.
- R. B. Serjeant, *The Portuguese Off the South Arabian Coast*, Oxford, 1963.
- L. Dames, 'The Portuguese and Turks in the Indian Ocean in the Sixteenth Century', *Journal of the Royal Asiatic Society*, part 1, 1921.
- Hajji Khalifeh, *The History of the Maritime Wars of the Turks*, tr. James Mitchell, London, 1831.
- E. Denison Ross, 'The Portuguese in India and Arabia, 1517–1538', *J.A.S.*, part 1, 1922.
- W. E. D. Allen, *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*, London, 1963.
- A. Bombaci, 'Le fonti turcho della battaglia delle Gerbe', *Rivista di Studi Orientali*, vol. 19 (1941), pp. 193–248.
- A. C. Hess, 'The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453–1525', *The American Hist. Rev.*, vol. LXXV-7 (1970), pp. 1892-1919.

ж. *Занепад*

- M. Naima, *Annales of the Turkirh Empire from 1591 to 1659*, tr. C. Fraser, I, London, 1832.
- L. von Ranke, *Die Osmanen und die spanische Monarchie*, Leipzig, 1877.
- F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1949 (2nd ed., 2 vols.) Paris, 1967.
- U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine, 1552–1615*, Oxford, 1960.
- Orhan Burian, *The Report of Lello, Third English Ambassador to the Sublime Porte*, Ankara, 1952.
- S. Bono, *I corsari barbareschi*, Turin, 1964.
- J. Pignon, 'La milice des Janissaires de Tunis au temps des Deys (1590–1650)' *Cahiers de Tunis*, vol. IV (1956).
- R. C. Anderson, *Naval Wars in the Levant, 1559–1853*, Princeton, 1952.
- G. Hill, *A History of Cyprus* (4 vols.), Cambridge, 1940–52.

- H. İnalçık, *Ottoman Policy and Administration in Cyprus after the Conquest*, Ankara, 1969.
- C. Roth, *The House of Nasi: Dukes of Naxos*, Philadelphia, 1949.
- G. E. Rothenberg, *The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747*, Urbana, 1960.
- James C. Davis, *Pursuit of Power, Venetian Ambassadors' Reports on Turkey, France and Spain, 1560–1600*, New York, 1970.
- Suraiya Faroqhi, *Die Vorlagen (telhîs) des Grosswesirs Sinan Paşa an Sultan Murād III*, (дисертація), Hamburg, 1967.
- Cengiz Orhonlu, *Telhisler, (1597-1607)*, Istanbul, 1970. Доповіді великих везирів султанам.
- N. H. Biegan, *The Turco-Ragusan Relationship, 1575-1595*, The Hague–Paris, 1967.
- A. H. Wratislaw (tr.), *Adventures of Baron Wenceslas Wratislaw of Mitrowiz 1599*, London, 1862.
- Le Strange (tr.) *Don Juan of Persia, 1560–1604*, London, 1926.
- P. Paolo Carali, *Fakhr ad-dîn II, Principe del Libano e la Corte di Toscana, 1605-1635* (2 vols.), Roma, 1936.
- F. A. Behrmayer, 'Koğabeg's Abhandlung über den Verfall des osmanischen Staatsgebäudes seit Sultan Suleiman dem Grossen', *ZDMG*, vol. 15 (1861) pp. 272-332.
- F. A. Behrmayer, 'Das Nasihatnâme. Dritter Beitrag zur osmanischen Gesellschaft', *ZDMG*, vol. XVIII (Leipzig, 1864), pp. 699-740.
- Kâtib Chelebi, *The Balance of Truth*, tr. G. L. Lewis, London, 1957.
- R. Tschudi (ed. and tr.), *Das Asafnâme des Luft Pascha*, Berlin, 1910.
- B. Lewis, 'Ottoman Observers of Ottoman Decline', *Islamic Studies*, vol. I, (Karachi, 1962), pp. 71–87.
- H. İnalçık, *The Ottoman Decline and Its Effects Upon the Reaya*, Rapport to the Second International Congress of Studies on South-East Europe, Athens, 1970.

VII. Османське право і фінанси

- P. Horster, *Zur Anwendung des islamischen Rechts im 16. Jh. Die juristischen Darlegungen (ma'ruzât) des Schejch ül-Islam Ebu Su'ûd (ges. 1574)*, Stuttgart, 1935.
- Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda osmanlı imparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları I: Kanunlar* (Юридичні та фінансові основи сільського господарства в Османській імперії I: Закони), Istanbul, 1943. Збірка документів; основоположне джерело для студій над османського права та фінансів XV–XVI сторіч.
- Ö. L. Barkan, 'The Ottoman Budgets', *Revue de la Faculté des Sciences Econ. de l'Univ. d'Istanbul*, vol. XVII (1955–6), pp. 193–347.
- H. İnalçık, 'Süleyman the Lawgiver and Ottoman Law', *Archivum Ottomanicum*, vol. I (1969), pp. 105–138.
- H. İnalçık, 'Land Problems in Turkish History', *Muslim World*, vol. 45(1955).
- R. R. Arat, 'Un yarlık de Mehmed II le Conquerant', *Annali*, nuova serie, vol. I (Roma, 1940), pp. 25–68.
- N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, Paris–La Haye, 1960. Рецензію на цю книгу див.: H. İnalçık, 'Notes', *Der Islam*, Bd. 43 (1967), pp. 139–157.

- R. Mantran, *Réglements fiscaux ottomans, la police des marchés de Stamboul au début du XVI siècle*, in *Cahiers de Tunisie*, vol. IV (1956), pp. 213–241.
- R. Mantran–J. Sauvaget, *Réglements fiscaux ottomans*, Beirut, 1951.
- W. Hinz, 'Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jh.', *ZDMG*, vol. XXV (1950), pp. 177–201.
- A. Galanté, *Turcs et Juifs, Etude historique et politique*, Istanbul, 1932.
- M. Crusius, *Turco-Graeciae*, libro octo, Basel, 1584.
- F. Scheel, *Die staatrechtliche Stellung der ökumenischen Kirchenfürsten in den alten Türkei*, Berlin, 1943.
- N. Zernov, *Eastern Christendom*, London, 1961.
- S. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge, 1968.
- L. Hadrovics, *Le peuple serbe et son église sous la domination turque*, Paris, 1947.
- G. Stadtmüller, 'Osmanische Reichsgeschichte und balkanische Volksgeschichte', *Leipziger Viertelsj. für Südost-Europa*, no. 3 (1939), pp. 1–24.
- M. Mladonovic, 'Die Herrschaft der Osmanen in Serbien im lichte der Sprache', *Südost-Forschungen*, vol. XX (1961), pp. 159–203.
- R. M. Dawkins, 'The Crypto-Christians of Turkey', *Byzantion*, vol. VIII (1933), pp. 247–277.
- L. Fekete and Gy. Kaldy-Nagy, *Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Offen), 1550–1580, türkischer text*, Budapest, 1962.
- S. J. Shaw, *The Budget of Ottoman Egypt*, The Hague–Paris, 1968.
- S. J. Shaw, *Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1789*, Princeton, N.J., 1962.
- R. Anhegger, *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im osmanischen Reich* (3 vols.), Istanbul, 1943–5.

VIII. Палац та Уряд

- J. von Hammer, *Das osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung* (2 vols.), Wien, 1815.
- Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'empire ottoman* (7 vols.), Paris, 1788–1824.
- P. Rycaut, *Present State of the Ottoman Empire*, London, 1670.
- İ. H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları* (2 vols.), Ankara, 1943–4 (турецькою мовою). Яничарський корпус й інші військові організації Порти.
- İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara, 1948 (турецькою мовою). Центральний уряд і військово-морський флот в Османській імперії.
- İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara, 1945, (турецькою мовою). Османський Палац.
- İ. H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, Ankara, 1963 (турецькою мовою).
- H. A. R. Gibb and H. Bowen, *Islamic Society and the West*, vol. I in 2 parts, London, 1950–57.
- V. L. Ménage, 'Notes and Communications. Sidelights on the *Dewshirme* from Idris and Sa'duddîn', *BSOAS*, vol. 18 (1956), pp. 181–183.

- B. D. Papoulia, *Ursprung und Wesen der 'Knabenlese' im osmanischen Reich*, München, 1963.
- N. M. Penzer, *The Harem*, London–Bombay–Sydney, 1936.
- J. A. B. Palmer, 'The Origins of the Janissaries', *Bulletin of the John Rylands Library*, vol. XXXV (1953), pp. 448–481.
- U. Heyd, 'Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Süleyman The Magnificent', *Oriens*, vol. 16 (1963), pp. 153–170.
- M. Baudier, *Histoire générale du serrail et de la cour du Grand Seigneur*, Paris, 1623.
- B. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge, 1941.
- B. Miller, *Beyond the Sublime Porte: The Grand Seraglio of Stambul*, New Haven, 1931.
Базовано на описі А. Бобовіо.
- W. L. Wright, *Ottoman Statecraft: The Book of Counsel for Viziers and Governors of Sari Mehmed Pasha*, Princeton, 1935.
- Також див. частину V: Записки західних мандрівників та спостерігачів.

IX. Населення, міста й дороги

- Ömer L. Barkan, 'Les deportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'empire ottoman', *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul*, vol. XI (1946–50), pp. 524–569, vol. XIII, pp. 56–79, vol. XV, pp. 209–329.
- Ömer L. Barkan, 'Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire ottoman au XVe et XVIe siècles', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. 1 (1957).
- Ömer L. Barkan, 'Les formes de l'organisation du travail agricole dans l'empire Ottoman aux XVe siècles', *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Univ. d'Istanbul*, vol. I-II (1939), pp. 29–74 (резюме французькою мовою, pp. 14–44); vol. II (1940), pp. 198–245 (резюме французькою мовою, pp. 165–180).
- Ömer L. Barkan, 'Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes, des XVIe et XVIIe siècles', *Recueil Société Jean Bodin*, vol. VII (1955), pp. 289–311.
- N. Todorov, 'La situation démographique de la péninsule balkanique au cours des XVe et XVIe siècles', *Annuaire de L' Univ. de Sofia*, vol. LIII–2, 1959.
- Franz Taeschner, *Das anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen* (2 vols.) Leipzig, 1924–6.
- N. Todorov (ed.), *La ville balkanique, XVe-XIXe Siècles*, Académie bulgare de sciences, Sofia, 1970.
- G. Baer, 'The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds', *International Journal of Middle East Studies*, vol. 1 (1970), pp. 28–50.
- M. Alexandrescu-Dersca, 'Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle', *Studia et Acta Orientalia*, vol. I, 1957, pp. 13–37.
- W. Behrnauer, 'Mémoire sur les institutions de police chez les Arabes, les Persans et les Turcs', *Journal Asiatique*, Ve serie, t. XV (1861), pp. 347–92.
- F. Taeschner, *Alt-Stambuler Hof und Volksleben*, Hannover, 1925.
- A. Refik, *Istanbul Hayati* (2 vols.), Istanbul, 1930–31 (турецькою мовою). Документи стосовно соціально-економічної історії Стамбула XVI–XVII ст.

- Evliya Chelebi, *Travels* (10 vols.), видавці N. Asım, Kilisli Rifat and H.N. Orkun, Istanbul, 1896-1938 (турецькою мовою). Поклади цінної інформації щодо соціальної історії Османської імперії XVII сторіччя. Неповний переклад англійською мовою див.: *Narrative of Travels in Europe, Asia and Africa* (2 vols.), tr. J. von Hammer, London, 1834.
- A. A. Pallis, *In the Days of the Janissaries*, London, 1951. Вибране з Евлії Челебі.
- B. Lewis, *Istanbul and the Civilisation of the Ottoman Empire*, Oklahoma, 1963.
- R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1962.
- M. Hadzijahić, 'Die privilegierten Städte zur zeit des osmanischen Feudalismus', *Südost-Forschungen*, vol. XX (1961), pp. 130-58.

X. Торгівля

- U. Heyd, *Histoire du commerce du Levant* (2 vols.), Leipzig, 1936.
- H. İnalçık, 'Harır', *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., vol. III.
- H. İnalçık, 'Bursa and the Commerce of the Levant', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. III/2 (1960), pp. 131-147.
- G. R. B. Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medicis*, Cambridge, Mass., 1932.
- A. C. Wood, *History of the Levant Company*, London, 1935.
- P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris, 1896.
- U. Dorini - T. Bertele, *Il libro dei conti di Giacomo Badoer, Constantinopoli, 1436-1440*, Roma, 1956.
- F. Thiriet, 'Les lettres commerciales des Bembo et le commerce vénitien dans l'empire ottoman à la fin du XVe siècle', *Studi in onore di Armando Saponi*, Milan, 1957, pp. 911-933.
- H. İnalçık, 'Capital Formation in the Ottoman Empire', *The Journal of Economic History*, vol. XXIX (1969), pp. 97-140.
- J. Tadić, 'Le commerce en Dalmatie et à Raguse et la décadence économique de Venise au XVIIe siècle', *Civiltà Veneziana studi* 9, Venezia-Roma, pp. 237-274.
- H. İnalçık, 'İmtiyazât: Ottoman', *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., vol. IV. Дослідження капітуляцій.
- M. Berza, 'La colonia fiorentina di Constantinopoli nei secoli XV.-XVI.', *Revue hist. du Sud-Est Européen*, vol. XXI (1944), pp. 137-154.

XI. Культура

- A. Bombaci, *Storia della letteratura turca dall'antico imperio di Mongolia all'odierna Turchia*, Milan, 1956.
- A. A. Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Istanbul, 1943 (турецькою мовою). Уперше була надрукована французькою мовою.
- E. J. W. Gibb, *History of Ottoman Poetry* (6 vols.), London, 1900-9.
- R. Ettinghausen (preface), M. S. İpşiroğlu and S. Eyüboğlu (intro.), *Turkey: Ancient Miniatures*, UNESCO World Series, Paris, 1961.
- E. Esin, *Turkish Miniature Painting*, Vermont-Tokyo, 1960.

- G. M. Meredith-Owens, *Turkish Miniatures*, The British Museum, London, 1963.
- I. Stchoukine, *La peinture turque d'après les manuscrits illustrés, 1re partie de Süleyman I à Osmân II, 1520–1622*, Paris, 1966.
- F. Ögütmen, *Miniature Art from the XIIIth to the XVIIth Century*, Istanbul, 1966.
- C. E. Arseven, *L'art turc depuis son origine jusqu'à nos jours*, Istanbul, 1939.
- K. Erdmann, *Orientteppiche aus vier Jahrhunderten*, Hamburg, 1950.
- K. Erdmann, *Das anatolische Karavansaray* (2 vols.), Berlin, 1961.
- M. K. Özergin, 'Anadolu'da Selçuk Kervanserayları', *Tarih Dergisi*, no. 20, pp. 141–170.
- A. Gabriel, 'Les mosquées de Constantinople', *Syria*, vol. VII (1926), pp. 359–419.
- A. Gabriel, *Une capitale turque: Brousse* (2 vols.), Paris, 1958.
- C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin, 1912.
- J. Karabacek, *Abendlaendische Künstler zur Konstantinopel im 15. und 16. Jhd.*, Wien, 1917.
- Tahsin Öz, *Turkish Textiles and Velvets*, Ankara, 1950.
- E. Diez and O. Aslanapa, *Turkish Art*, Istanbul, 1955 (турецькою мовою).
- E. Diez, 'The Architect Sinan and his Works', *Atlantis*, April 1953.
- R. M. Meriç, *Sinan, the Architect, His Life' and Art*, vol. I, Ankara, 1965 (турецькою мовою). Тексти про його життя і творчість.
- H. Glück, *Die Kunst der Osmanen*, Leipzig, 1922.
- K. Erdmann, *Zur türkischen Baukunst seldschukischer und osmanischer Zeit*, Istanbul, 1958.
- E. Akurgal, C. Mango and R. Ettinghausen, *Treasures of Turkey*, SKIRA, 1966.
- U. Vogt-Göknil, *Les mosquées turques*, Zürich, 1953.
- U. Vogt-Göknil, *Living Architecture: Ottoman*, Oldbourne London, 1966.
- Aptullah Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago, London, n.d.
- H. Glück, *Die Bäder Constantinopels*, Wien, 1921.
- C. Gurlitt, 'Die Bauten Adrianopels', *Orientalische Archiv*. (Leipzig), vol. I (1910-11).
- A. Gabriel, *Châteaux turcs du Bosphore*, Paris, 1943.
- A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie* (2 vols.), Paris, 1931–45.
- K. Otto-Dorn, *Das islamische Iznik*, Berlin, 1941.
- E. Egli, *Sinan, der Baumeister osmanischer Glanzzeit*, Zürich, 1954.
- Metin And, *A History of Theatre and Popular Entertainment in Turkey*, Ankara, 1963-4.
- Metin And, *Dances of Anatolian Turkey*, New York, 1959.
- H. Ritter, *Karagöz, türkische Schattenspiele* (3 vols.): I, Hannover 1924; II, Istanbul, 1941; III, Wiesbaden, 1953.
- Semavi Eyice, 'Sultaniye – Karapınar' a Dair', *Tarih Dergisi*, no. 20 (1965), pp. 117–140 (турецькою мовою). Розвідка про побудований Сінаном комплекс будівель на караванному шляху Конья – Ереґлі.
- N. Göyünç, 'Eski Malatya'da Silâhdar Mustafa Paşa Hani', *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Історико-філологічний факультет, Стамбульський університет, vol. 1 (1970), pp. 63-92. Студія над каравансараем Мустафи Паші (1637).
- Taşköprüzâde, *Eş-Şaqâiq en-no'manijje, enthaltend die Biographen der türkischen und im osmanischen Reiche wirkenden Gelehrten, Derwisch-Scheikh's und Ärzte . . .*, tr. O. Rescher, Constantinople–Galata, 1927.

- J. K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, London, 1937.
- I. Beldiceanu-Steinherr, *Scheich Üftade, der Begründer des Gelvetijje Ordens*, München, 1961.
- H. J. Kissling, 'Aus der Geschichte des Chalwetijje-Ordens', *ZDMG*, vol. 103–2 (1953), pp. 233–269.
- H. J. Kissling, 'The Role of the Dervish Orders in the Ottoman Empire', *Studies in Islamic Cultural History*, ed. G. E. von Grünebaum, *American Anthropologist*, Memoire no. 76 (1954).
- F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans* (2 vols.), Oxford, 1929.
- P. Kahle, *Ṣiṭṭat Re'īs Bahriye, Das türkische Segelhandbuch für das Mittelländische Meer vom Jahre 1521*, Berlin–Leipzig, 1926.
- Piri Reïs, *Kitāb-i Bahriye*, Istanbul, 1935.

ПОКАЖЧИК

- Аббас, шах Ірана, 52, 53, 55, 61.
Аббасидський халіфат, 13, 44, 66, 75, 111, 112, 114, 120, 163, 191.
Абдали, 200, 205, 209, 211.
Абдуллаг, хан узбеків, 52.
Абдуллаг Ефенді, 198.
Абисінія, 116.
Абу Бакр, 138.
Абу Бакр з Дамаска, 195.
Аваріз, 60, 158.
Аверроїзм,
Авлонья (Вльоре, Валона), 39, 46.
Австрія, 50, 52, 53, 60, 104, 116.
Агмед I, 70, 73, 101, 103, 108, 109.
Агмед II, 71, 103.
Агмед III, 71, 74, 110.
Агмед, османський принц, 96.
Агмед Паша, губернатор Єгипту, 109.
Агмед Паша, Герсек, 159.
Агмед Паша, Кьопрюлю, 111.
Аги, 91, 93, 95.
Адалет-наме, 86, 103.
Адана, 136.
Аден, 138, 139.
Аджемі, 94, 96.
Адріанополь (Едірне), 19, 27, 30–32, 43, 87, 90, 99, 100, 138, 141, 145, 152, 154, 158, 159, 170, 182, 183, 188, 207, 215.
Адуд-ад-Дін, 191.
Азак (Азов), 49, 54, 141–144, 146.
Азербайджан, 42, 43, 48, 53, 150.
Азія, 15, 16, 24, 26, 32, 39, 48.
Мала Азія, 55, 56, 115, 139.
Айя Софія, церква, 72, 155, 156.
Ак-ага, 90.
Акерман, 40, 141, 143–145.
Ак-Коюнлу, 38, 41, 42, 81, 209.
Акрітай, 17.
Аксарай, 133, 180, 190, 213.
Акче, 37, 56, 60, 72, 95, 114, 120, 122, 125–127, 136.
Акшемседдін, шейх, 109, 195, 206.
Ала-ад-Дін Фанарі,
Ала-ад-Дін Тусі, 180, 191.
Аланья, 38, 136, 140.
Албанія, 20, 23, 26, 27, 30, 37, 39, 46, 91, 126, 146, 147, 158.
Александрета, 151.
Александрія, 139, 146, 149, 150.
Алем-меггері, 94.
Алеппо, 44, 133, 136, 137, 139, 151, 158.
Алжир, 46, 54, 116, 118, 130.
Аль-Джазаїр, 53
Алі, зять Пророка Мугаммада, 205, 210, 212.
Алі, історик, 113.
Алі аль-Фанарі, 181.
Алі Джемалі, 105
Алі Кушчу, 190, 191.
Алі Паша, Чорлулу, 182, 184.
Алькасар, битва під, 54.
Аль-Мутаваккіль, 67.
Амадей IV, граф Савойський, 22.
Амасра, 153.
Амасья, 25, 27, 48, 115, 133, 136, 142.
Аміруцес, грецький учений, 195.
Амударья, 15.
Анатолія, 13, 15–22, 24–26, 36, 39, 41, 53, 57–62, 81, 83, 90, 100, 115, 118, 119, 121, 133, 133, 149, 150, 152, 157–162, 164, 180,

- 185, 196, 200, 201, 204, 207–210;
– князівства, 17, 25, 27, 29, 31, 36, 42, 66, 79;
– купці, 119, 136;
– міста, 69, 75, 153;
– правителі, 24, 25, 28, 38, 41–43, 66, 76, 104, 107.
– селяни, 26, 57;
– суспільство, 91, 102, 164.
Англія, 69, 102, 149, 150.
Англійці, 53–55, 150.
– купці, 151.
– пірати, 150.
Андронік IV, візантійський імператор, 22.
Анджолелло, Дж. М., 153.
Анкара, 24, 26, 27, 95, 133, 142, 158, 202, 206.
Анкана, 148.
Анталья, 25, 136, 139, 140
Арабські: алфавіт, 189;
– землі, 44, 61, 133, 136;
– мова, 179, 180, 182, 188, 189, 195.
– світ, 43, 56.
Аравія, 67, 136, 158, 159.
Арагон, 37.
Аргеш, 26.
Аргос, 37, 38, 153.
Ардебіль, 42, 209, 210.
Арістотель, 191.
Арон III, 141.
Аскетизм, 180.
Астрабад, 136, 207.
Астрахань, 49, 109.
Астрологія, 180, 189, 193.
Астрономія, 182, 190, 193, 194.
Атауллаг, 198.
Атлас Майор, 194;
Мінор, 194.
Атмейдани, 192, 206.
Аттар, 215.
Африка, 54.
Ахеменіди, 88.
Ахії, 73, 162, 167, 200.
Ахїзм, 164.
Ашик, 213.
Ашчі, 94.
Баба Ісгак, 201, 208.
Баба, 200.
Бабаї, 201, 202, 205, 214.
– бабаїзм, 208, 211.
– бабайіє-вефайіє, 65.
Бавовна, 137.
– тканини, 137, 173.
Багдад, 43, 48, 51, 87.
Багмані, 138.
Басезд I, 15, 25–27, 32, 33, 39, 66, 70, 75, 100, 116, 120, 130, 136, 147, 202.
Басезд II, 26, 33, 40–43, 82, 83, 121, 144, 156, 192, 207, 215.
Басезд, принц, 73.
Базиргян, *див. також* купці, 174.
Байдаві, учений, 191.
Байрамі, дервішський орден, 189, 205, 206.
Балим Султан, 212.
Балкани, 15–17, 22–26, 31, 56, 60, 79, 115, 119, 124, 138, 145, 148;
– іслам на Балканах, 212.
– османські завоювання, 13, 19–21, 24, 27, 29, 30, 39;
– балканські князі, 21, 22, 25, 37;
– васали османів, 21, 22, 25.
Барак Баба, 200.
Барбаросса, *див.* Хайреддін.
Барвники, 137, 142.
Басра, 48, 116, 139.
Баш-кадин, 97.
Башкент, битва під, 38.
Бафеон, битва під, 16.
Бедестан, 18, 155, 160, 161, 171.
Бедреддін, Шейх, 28, 181, 187, 191, 202–205, 207.
Бедреддінлю, *або* Сімавни, 204, 207.
Беї, беги, 16, 65, 66, 115, 116.
Бейлербеї, 60, 94, 95, 98, 105, 106, 116, 120, 125, 128–130.
– Румелії, 31, 95, 105, 106.
Бейлербеїлік, 47, 115, 116, 127.
Бейрут, 139, 150.
Бейшегір, 142.
Бекташі, релігійний орден, 203, 205, 207, 209, 213, 216;
– бекташіство, 208–212.
Белліні, Джентіле, 39, 40, 195.

- Бендер-Аббас, 55.
 Бергама, 157.
 Белінггері, 195.
 Белград, 21, 29, 30, 37, 39, 45, 158–161.
 Біат, 72.
 Бібліотеки, 188.
 Біргі, 18.
 Біреджік, 137.
 Бірун, 51.
 Бітліс, 137.
 Блаунт, Г., 124.
 Блаю, Ж., 194.
 Близький Схід, 54, 55, 174.
 Близькосхідні: держави, 48, 62, 77, 80, 87, 104, 111, 114, 174, 185;
 – економіка, 77, 78, 114, 178;
 – суспільство, 15, 75, 100, 153, 164, 173, 174, 185;
 – торгівля, 138;
 – цивілізації, 62.
 Бодье, М. 96.
 Бозджаада, *див.* Тенедос.
 Болгарія, 19, 21, 23–26, 30, 31, 91, 145, 157, 208.
 Болу, 158.
 Боснія, 25, 30, 37, 39, 82, 89, 116, 147, 148, 160, 207.
 Босфор, 33, 36, 54, 87, 146
 Бранкович, Георгій, 22, 37
 Браїла, 145.
 Брокьер, Б. де ла, 32, 37, 100.
 Буда, 45, 46, 52.
 Бузбек, О. К. 160, 161, 189.
 Бурганеддін, султан Сіваса, 25, 26.
 Бурса, 18, 27, 29, 31, 38, 42, 43, 73, 87, 127, 133, 136–139, 144, 147, 148, 152, 154, 155, 158, 159, 168, 170–172, 181, 182, 188.
 Бюрократія, 78, 89, 111, 113, 114, 194, 199.
 Бьорклюдже Мустафа, 204.
- Вакф, 28, 40, 56, 57, 59, 65, 83, 113, 120, 124, 154–156, 159, 161, 162, 183, 188, 198, 204, 211, 216.
 Вакфйє, 154–156, 160, 188.
 Валахія, 25, 26, 52, 118, 145.
 Валіде-султан, 70, 71, 73, 74, 97, 98, 108, 109.
- Валона, *див.* Авлонья.
 Ван, 137.
 Варна, 31.
 Варсак, пл291, 208.емена,
 Васальні: держави, 19, 22, 23, 24, 26, 27, 30, 31, 36;
 – князі, 21, 22, 25, 28, 30, 43;
 – пани, 26.
 Варфоломійська ніч, 33.
 Васко да Гама, 139.
 Везір, 31, 56, 72, 73, 75, 89, 95, 98, 103, 104–108, 111, 114, 128, 185;
 – великий везір, 32, 40, 56, 72, 73, 75, 89, 95, 98, 103–106, 108–114, 173, 174, 186, 199, 204.
 Венеція, 26, 29, 31, 33, 36–38, 41, 42, 52, 73, 118, 136, 145, 148–150, 195;
 – байло, 19, 20, 33, 147;
 – вплив, 27, 37;
 – торгівля, 39, 136;
 – флот, 26, 28, 31, 33, 41.
 Венеціянці, 25, 29, 30, 31, 38, 39, 41, 139, 141, 146.
 Веррія, 25.
 Виробництво, 79, 157, 172.
 Верховний суд, *див.* імперська рада.
Via Egnatia, 20, 158.
 Відень, 46, 52.
 Відін, 25.
 Візантійська імперія, 15, 19, 22, 31, 118–120;
 – імператор, 22, 25, 27, 36, 51;
 – вплив, 122, 124,
 – землі, 16, 18, 29.
 Візантійці, 26, 31, 57.
 Візантія, 16, 19–22, 25, 28, 29, 31, 33, 36.
 Візе, 208.
 Військовий клас, 43, 84, 78, 79, 121, 122, 126.
 Вірмени, 144, 145, 153, 162;
 – церква, 67;
 – купці, 142.
 Влад, Дракула, 37.
 Владіслав, король Угорщини, 30.
 Вльора, *див.* Авлонья.
 Внутрішній Палац, *див.* Ендерун.
 Внутрішня Служба, *див.* Ендерун.

- Вогнепальна зброя, 31, 33, 38, 41, 43.
 Воєнні технології, 31.
 Войніки, 23, 59.
 Волга, 49, 50, 68, 142.
 Волохи, 21, 23, 27–31, 37.
- Габсбурги, 45–47, 49, 52, 53, 118, 149.
 Гаджжі Бекташ, 208, 211.
 Гадіси, 183, 187.
 Гаджеган,
 Гаджжі Байрам, 200.
 Гайдарії, 205.
 Гайдуки, 124, 161.
 Галіль, Гамід великий везір, 106, 114.
 Галіль, принц, 20.
 Галіль, Чандарли великий везір, 31–33, 36,
 73, 109.
 Гальветі, дервішський орден, 109, 205.
 Гаміди, династія, 24.
 Гаміділі, 24, 30.
 Гамза Балі з Боснії, 207.
 Гамзавії, 205, 207.
 Ганафіти, 195, 199.
 Гарач, див. подушний податок.
 Гарем, 70, 74, 91, 96–98;
 – ага, (дарюссаде агаси), 73, 90, 97.
 Гармати, 31, 33, 72, 112.
 Гасан, ахій, 65.
 Гасан, Ємішчі великий везір, 73, 107.
 Гаятізаде, Фейзі, 195.
 Генріх IV, король Франції, 150.
 Генріх Валуа, 50.
 Герсек, 159.
 Герцеговина, 160.
 Гіджаз, 44, 67, 138
 Гільдії, 157, 170, 171.
 Гірсова, 145.
 Гісба, див. ігтісаб.
 Голландці, 53–55, 150;
 – пірати, 53;
 – торгівля, 55, 150.
 Голубач, 48.
 Гондіус, 199.
 Греки, 20, 33, 36, 91, 141, 142, 144, 145, 153.
 162, 202.
 Грецькі: війська, 33;
 – купці, 145, 148;
 – учені, 39, 67;
 – філософи, 39.
 Грузія, 52, 81, 83, 118.
 Гуньяді, Янош, 30, 31, 125.
 Гуруфії, 202, 205, 207, 208;
 – гуруфійство, 207, 208.
 Гутба, 51, 63, 71, 72.
- Гаврі, мамлюцький султан, 43, 44.
 Газа (Священна війна), 16–18, 24, 28, 36,
 66, 67, 75, 77, 91;
 – традиції, 24, 29.
 Газалі, 180, 189, 190, 191, 197, 214.
 Газії, 16, 17, 20–22, 24, 43, 65–67, 76, 200–
 203;
 – князівства, 18.
 Галата, 97, 102, 136, 138, 142, 153, 156;
 – обсерваторія, 193.
 Галіполі, 19–22, 28, 141, 146.
 Гебзе, 158.
 Гедік Агмед Паша, 39, 40, 73, 108.
 Гедіклі, 97.
 Геннадій, патріарх, 39, 67, 195.
 Генуя, 146;
 – її колонії, 36, 39, 146.
 Генуезці, 33, 136, 137, 143, 146.
 Георгій Трапезунтіос, 67.
 Герміянське князівство, 24.
 Гілян, 136, 137.
 Гуджерат, 138.
 Гурані, Молла, 187.
 Гурбет таїфесі, 57
 Гюнс, 46.
 Гьок-Тюркські написи, 77.
 Гьордес, 142.
- Давуд з Кайсері, учений, 180, 214.
 Дамаск, 44, 137, 138, 159–161.
 Данина, 21, 29, 36, 53.
 Данішменди, 181.
 Дар-аль-Маснаві, 216.
 Дарданелли, 19, 22, 24, 26, 31, 36, 141, 146.
 Дарюльгадіс, 181.
 Дарюльгарб, 17, 22.
 Дарюльіслам, 16.
 Девлетшаг, 24.

- Девшірме, 58, 89, 96, 99, 208.
 Деї, Бенедетто, 138.
 Деліорман, 208.
 Деметрій Палеолог, 37.
 Денізілі, 17, 102, 157.
 Дербенд, на Кавказі, 52.
 Дербенджії, 161.
 Деряг-і-Алі, *див.* Капи.
 Дервіші, 40, 65, 110, 121, 161, 200–202, 205, 206, 208, 211;
 – мандрівні, 205;
 – мевлевії, 65, 205, 206, 216;
 – ордени, 65, 42, 109, 110;
 – та османське завоювання, 20.
 Державці левів, 126.
 Десятина, 122, 123.
 Дефтердар, 72, 103, 104/107, 111, 116, 129, 130, 185.
 Дешт-і-Кипчак, 142.
 Джалаль-ад-Дін Румі, Мауляна, 214–216.
 Джамаль-ад-Дін, 190.
 Джандаріди, 24, 29, 31, 39.
 Джанпуладоглу, ватажок джеляліїв, 61.
 Джаріє, 96.
 Джебеджі-баши, 93, 94.
 Джебелю, 125.
 Джелялії, 60, 61.
 Джеляль-заде, Нішанджи, 113.
 Джем, принц, 40, 41, 201.
 Джидда, 67, 138, 139.
 Джизья (подушний податок), 60, 128.
 Джірід, 90.
 Джовіо, Паоло, 88.
 Джурджу, 28, 145.
 Джюстіньяні Лонго, 33.
 Діван-і-Гюмаюн, *див.* імперська рада.
 Діль, 158.
 Діу, 138.
 Діярбекір, 43, 137.
 Дніпро, 52, 54.
 Доброчинні установи, *див.* вакф.
 Добруджа, 25, 28, 30, 157, 201, 202, 204, 208;
 – деспот, 21.
 Дон, 49, 143.
 – канал між Доном та Волгою, 143.
 Дон Хуан Австрійський, 51.
 Доріа, Андреа, 46.
 Дубровнік (Рагуза), 118, 145, 147–149, 158.
 Дука, 99.
 Дукат золотий, 60, 90.
 Дунай, 15, 22, 25, 26, 28–32, 37, 39, 145.
 Дураццо, 37.
 Душан, Стефан, король Сербії, 23, 24.
 Дюльбенд-оглани, 91.
 Ебуссууд, 187, 196, 198, 207.
 Евбея, 38, 39, 153.
 Евлія Челебі, 155, 159, 213.
 Евренуз, 116.
 Евфрат, 15, 26, 32, 38, 39, 137.
 Егейське море, 39, 141.
 Егейські острови, 146, 157.
 Егль-і-гіреф, 94.
 Егль-і-хібре, 165, 166, 168.
 Едебалі, Шейх, 65.
 Едірне, *див.* Адріанополь.
 Ейюб Енсарі, 72, 156.
 Елефгерой, 124.
 Емір Султан, Шейх, 73.
 Емляк, 28, 40.
 Ендерун, 51.
 Ердель, *див.* Трансільванія.
 Ергене, 159.
 Еретна, 24, 25.
 Ерзінджан, 133, 136.
 Ерзурум, 43, 133, 145, 160, 162, 208.
 Ертугрул, 60.
 Бялет, 116, 129.
 Євнухи, 72, 73, 90, 91.
 Євреї, 17, 140, 141, 145, 148, 153, 163, 172, 189, 194, 195, 207.
 Європа, 19, 20, 22, 24, 25, 32, 39, 41, 4550, 51–53, 55, 62, 88, 123, 124, 133, 144, 151, 156, 170, 193, 195, 201;
 – Центральна, 13, 51, 52, 148, 159;
 – її економічний вплив, 168.
 Європейські: вовняні тканини, 56, 136, 139, 172;
 – купці, 136, 139;
 – опіка, 99;
 – політика, 41, 42, 90, 114;
 – правителі, 32м 45–48;

- ринок, 59, 137;
- срібло, 59;
- торгівці, 137;
- стиль, 99, 126.
- Єгипет, 24, 41, 43, 44, 51, 53, 67, 75, 81, 88, 109, 113, 116, 128, 130, 138, 139, 141, 149, 151, 153, 157, 180, 181, 214;
- торгівля, 138, 140, 149.
- Єлизавета I, 151.
- Ємен, 44, 55, 138, 139.
- Єнікьой, 54.
- Єнішегір, 30.
- Єрусалим, 20, 44.

- Завіє, 20, 65, 161, 162.
- Завойовник, *див.* Мегмед II.
- Заганос, 31, 32, 36, 109.
- Закон: цивільний, 23, 76, 80;
- успадкування престолу, 38, 40, 69;
- ісламський, *див.* шаріат.
- Аз-Замахшарі, 183.
- Заполья, Ян, 45.
- Здольники, 61, 124.
- Зеамет, 120, 126–128.
- Земля, 23, 28, 37, 110.
- Земельні закони, 23;
- Землекористування, 23, 28, 42.
- Зерцало для принців, 77, 173.
- Золота монета, 56, 127, 128.
- Золота Орда, 15.
- Золотий Ріг, 72, 155.
- Зулькадір, 41, 43.

- Илгин, 110.
- Ишик, 211.

- Ібн аль-Арабі, 197, 199, 203, 214–216.
- Ібн Батгута, 18, 136, 162.
- Ібн Кемаль, (Кемаль Пашазаде), 36, 43, 88, 187, 188, 192, 196, 214.
- Ібн Рушд, 189, 191.
- Ібн Сіна, 189, 191.
- Ібн Таймійя, 214.
- Ібн Халдун, 28, 80, 214.
- Ібрагім I, 71, 73, 74, 91, 97, 110.
- Ібрагім Паша, 106, 109, 113, 156.
- Іван IV, московський цар, 48, 49.
- Ігтісаб, 165, 166, 170, 171, 174, 179.
- Іджма, 195, 199.
- Ідріс з Бітліса, 203, 204.
- Ізмір (Смірна), 18, 127, 142, 151, 158, 162, 202.
- Ізміт, 157, 158.
- Ізнік, *див.* Нікея.
- Ільханідів імперія, 15, 26, 76, 133.
- Іль-язижиси, 119.
- Імами, правознавці, 163.
- Імаретна система, 153, 155, 159, 161.
- Імперська рада (Діван), 87, 88, 167, 173, 185, 196.
- Індія, 48, 51, 54, 55, 68;
- товари, 136, 138, 139;
- прянощі, 56, 138–140;
- тканини, 56, 138;
- торгівля, 55, 136, 138.
- Індійський океан, 13, 48, 54, 55, 138, 151.
- Індонезія, 138, 139.
- Індо-перські традиції, 77, 78.
- Інеболу, 143.
- Ірак, 48, 61.
- Іран (Персія), 15, 24, 26, 38, 42, 47–49, 52, 53, 55, 60, 61, 75, 76, 88, 102, 133, 136, 137, 142, 150, 158, 159, 161, 162, 180, 181, 190, 191, 196, 200, 205, 207, 209–211, 213.
- Іригація, 78.
- Іса Бей, 159.
- Ісгак Паша, 40, 73, 182.
- Іскендер Бег, 30, 31.
- Іслам, 17, 20, 23, 42, 67, 68, 89, 96, 126, 179, 185, 188–191, 194, 195, 199, 201.
- Ісламізація, 23, 75, 77, 89.
- Ісламські: думка, 66, 111;
- міста, 21, 43, 206;
- містицизм, 195–198;
- науки, 179, 180, 182, 183, 185, 187, 189, 190, 194, 198, 198, 214;
- правителі, 44, 66, 86, 69, 77, 86, 195;
- принципи (інститути), 18, 72, 73, 86, 98, 154, 165, 203, 214;
- світ, 24, 26, 41, 43, 44, 67, 188, 194, 196, 205, 214;
- спільнота, 77, 116;
- суспільства, 113, 114, 154, 166, 199;
- халіфат, 17, 44, 196;

- юриспруденція, 44, 69, 80, 81, 166, 181, 183, 187, 188, 195, 196, 203.
- Ісмаїл Деде, 216.
- Ісмаїл Машуки, 206.
- Ісмаїл Сефевід, шах Ірану, 42, 43, 209.
- Іспанія, 41, 47, 52, 53, 56, 68, 140, 150, 194.
- Іспендже, 119.
- Італія, 21, 39, 46, 136, 149, 189.
- Італійські: купці, 133, 141, 142, 144;
– воюючі держави, 33, 40, 41;
– гуманісти, 67;
- Ічоглани, *див. пажі*.
- Йігітбаши, 165, 167, 169, 170.
- Кабалістика, 207.
- Кава: пиття, 198;
– торгівля, 55.
- Кавказ, 43, 49, 50, 52, 53.
- Кадіаскер, 104, 107, 181, 185–187.
- Кадізаде Муса Паша, 190, 198, 202.
- Кадій, 23, 25, 26, 56, 59, 72, 76, 84, 86, 88, 89, 99, 100, 102, 104, 105, 107, 108, 113, 115, 123, 126, 129, 130, 154, 164, 166, 167, 171, 173, 185, 186, 188, 196, 202.
- Казань, 49, 109, 143.
- Каїр, 55, 66, 67, 138, 139, 172.
- Кайи, 66.
- Кайит Бай, мамлюцький султан, 81.
- Кайсері, 29, 133, 173, 18-, 208, 213.
- Каліла і Дімна, 78.
- Календер Челебі, 196, 209.
- Календерії, 205, 211.
- Калфа, 112, 169, 170, 172.
- Кальвіністи, 47, 53, 150.
- Кальвінотуркізм, 47.
- Калькашанді, 112.
- Кантакузен, Іоанн V, 19, 21.
- Канун-і-османі, 23, 82, 84.
- Канун-наме, 81, 83, 85, 120.
- Канцелярія, 113.
- Капали Чарши, 155.
- Капи, 101, 103.
- Капи-агаси, 90, 91, 97, 104, 107, 108.
- Капиджи-баши, 93–95.
- Капиджилар-кетхюдаси, 93, 94.
- Капикулу, 58, 59, 61, 62, 70, 71, 90, 109, 110, 127, 171, 175.
- Капітуляції, 62.
- Капудан-і-дерья, 47, 105, 107, 116, 141.
- Кара Гайдароглу, 161.
- Карабурун, 204.
- Каравани, 136–138.
торгівля, 136;
дороги, 136.
- Караван-сараї, 78, 43, 133, 148, 157–160, 166.
- Караман, 24, 26, 33, 38, 39, 41, 95, 127, 153.
- Караманіди, 24, 29, 30–32, 38, 41, 136, 209.
- Караханіди, 75, 195.
- Караязиджи, 61.
- Каресі, 19.
каріон, 194.
- Карл V, імператор, 45–48, 68, 116.
- Кармати, 163.
- Карний кодекс, 84.
- Карнобадський прохід, 21.
- Касим Паша, 101.
- Каспійське море, 48, 49, 52.
- Кастамону, 17, 24, 39, 65, 95, 142, 188.
- Кастріюга, 30.
- Като-Камбресі, мирна угода, 51.
- Кафа (Кефе), 116, 141–143, 148, 153.
- Кафес, 108, 109.
- Керсі, 26.
- Кесар, 36.
- Кетхюда, 26, 163–165, 167, 169, 170, 171, 173.
- Кизилбаш, 42, 43, 196, 198, 204, 207, 209–211, 215.
- Кизил-Ирмак, 208.
- Київ, 143.
- Кігі, 145.
- Кілія, 40, 141, 143–145.
- Кіпр, 38, 50–52, 57, 81, 83, 140, 146.
- Книгодрукування, 188.
- Козаки, 49, 52, 54,
– гетьман, 118.
- Козья, 160.
- Колонізація, 18, 21.
- Константинополь, *див. також* Стамбул, 19–21, 66, 67, 81, 87, 109, 133, 136, 146, 147;

- блокада, 25, 26, 29, 31, 33;
- завоювання, 16, 26, 27, 32.
- Констанца, 157.
- Конья, 24, 89, 99, 133, 136, 180, 188, 213–216.
- Копернік, 195.
- Коран, 79, 165, 179, 183, 185, 187, 189, 191, 195, 198, 205, 207, 212.
- Кордон, 20, 37, 41, 44, 65, 67.
- Корінф, 153.
- Корон, 37, 41, 46.
- Косово, битва біля, 25, 81.
- Кочі Бей, 58.
- Кочовики, 20, 42, 123, 124, 159, 201, 208, 209, 213;
- християни, 23.
- Крим, 39, 49, 50, 116, 144, 201;
- порти, 142;
- хан, 41, 49;
- ханат, 49, 50, 118, 142, 143.
- Кріпаки, 124.
- Кріт, 140, 141, 144.
- Крітовулос, історик, 195.
- Крушевац, 37.
- Ктесіфон, 87.
- Кубанський степ, 142.
- Кул, *див.* невільники,
- система кулів, 28, 88, 98, 99.
- Купці, 78, 99, 148, 158–162, 163, 168, 170, 173, 174.
- Курайш, 67.
- Курськ, 144.
- Кутадгу Біліг, 75, 77.
- Кютагья, 25, 115, 209.
- Кутб, 206.
- Кутбеддін з Ізніка, 214.
- Кютагья, 24, 115, 209.
- Кябіз, Молла, 188, 196.
- Кятіб Челебі, 114, 188, 194, 195.
- Кьопрюлю, родина везірів, 199.
- Кьоседаг, битва біля, 15.
- Кьосем Султан, 109.

- Лагса, 116.
- Лайбайер, 96.
- Лала Шагін, 20.
- Лангускі, Дж. де, 66.

- Ларенде, 157.
- Левант: ринок, 147;
- тогівля, 141, 146.
- Левантійська компанія, 150, 151.
- Левенди, 57.
- Лепанто, морська битва біля, 41, 50–54.
- Лесбос, 38.
- Lex tallionis, 84.
- Лихварі, 174.
- Ліван, 53, 150.
- Лімнос, 39.
- Лісабон, 139.
- Лондон, 150.
- Лоренцо Медічі, 147.
- Люгер, Мартін, 48.
- Люгеранство, 47, 48.
- Лютфі, Молла, 188, 190, 192.
- Лютфі Паша великий везір,
- Львів, 141.

- Магді, 203, 207, 210.
- Магмуд Паша великий везір, 155, 160, 182.
- Магмуд Гаван, 138.
- Магмуд, Шейх, 110.
- Магриб, 51.
- Маїна, 39.
- Македонія, 20, 23, 147, 157, 208.
- Макіавеллі, 88.
- Маліпєро, 139.
- Мальта, 51.
- Мамлюки, 24, 43, 44, 113, 167;
- військо, 43;
- султан, 24, 41, 66, 149;
- султанат, 15, 41;
- флот, 138.
- Мангалія, 157.
- Маніса, 71, 72, 87, 146, 172, 204.
- Аль-Маргінані, 182.
- Марж Дабік, 44.
- Маріца, 20, 21.
- Мармурове море, 15.
- Марокко, 54.
- Марсель, 150.
- Мауляна, *див.* Джалаль-ад-Дін.
- Мачін, 145.
- Мевлевії, 205.
- Мегмед I, 27–30, 77, 120, 202.

- Мегмед II, 30, 31, 33, 36–39, 41, 42, 87–89, 105, 106, 109, 120, 124, 141, 146, 147, 152, 153, 155, 156, 160, 173, 181, 183, 187, 190–193, 199;
 – його канун-наме, 69, 82, 83, 105, 186;
 – реформи, 32, 33, 90, 121, 181.
 Мегмед III, 70, 71, 104, 109, 110.
 Мегмед IV, 71, 74, 95, 97, 109, 110.
 Мегмед, аль-Фанарі, 181, 187, 188, 190, 214.
 Мегмед з Біргі, 198, 199.
 Мегмед, принц, 71, 78.
 Мегмед Паша, Абаза, 62.
 Мегмед паша, Джерраг, 103, 107.
 Мегмед Паша, Кьопрюлю, 108, 110, 113.
 Мегмед Паша, Нішанджи, 89.
 Мегмед Паша, Соколлу, 48, 106, 108, 113.
 Мегмед, Шамізаде, 113.
 Медицина, 189, 194, 195.
 Медіна, 44, 51, 67, 110, 138, 140.
 Медічі, 136, 147.
 Медресе, 18, 108, 130, 179, 181–183, 185, 190, 191, 193, 194, 197, 199.
 Мезьокереш, битва під, 52, 96.
 Мекка, 43, 44, 51, 67, 110, 118, 137–140, 211.
 Мелас, 18.
 Мелямії, 205–207, 215.
 Менавіно, 90.
 Мерзіфон, 142, 157.
 Меркатор, 194.
 Меркантілізм,
 Месіг Паша, 39, 142.
 Мистецтво, 90, 99.
 Мита, 40, 112, 139, 144, 147, 148, 150;
 – збори, 40, 137, 141, 151;
 – прибутки від митних зборів, 40, 136, 137.
 Мілан, 41, 46, 100.
 Міннет Бей, 159.
 Міралем, 93, 95.
 Мірахур, 93.
 Мірім Челебі, 190, 192.
 Мірча, 25, 26, 28.
 Містицизм, 17, 180, 189, 190, 197, 200, 202–205, 213, 214.
 Міхал Газі, 17, 202.
 Модон, 37, 41.
 Мокка, 55.
 Молдавія, 36, 37, 51, 52, 39–41, 45, 118, 141, 145;
 – купці, 142.
 Молли, 185, 186.
 Момбаса, 54.
 Монастирі, 22, 212.
 Монастир (місто), 20, 155, 158, 161.
 Монгольська імперія, 15, 16, 133;
 – вторгнення, 15, 75;
 – намісники, 24;
 – правителі, 24;
 – території, 66;
 – хани, 77.
 Монополії, 83, 140, 144, 149.
 Морави долина, 21.
 Морея, 25, 26, 29–31, 37–39, 41, 46, 144, 146, 147, 153.
 Московити, 48, 49, 144.
 Московія, 49, 50, 52, 109, 142–144.
 Мостар, 148.
 Мохач, битва під, 45.
 Мугаммед, Пророк, 43, 51, 67, 179, 183, 185, 188, 189, 196, 198, 205, 212.
 Мугіб, 213.
 Мугтесіб, 166, 171.
 Муданья, 158.
 Мудараба, 174.
 Мурад I, 20, 22, 24, 25, 66, 106, 115, 208.
 Мурад II, 29–32, 40, 66, 73, 99, 100, 148, 159, 180, 181, 206, 215.
 Мурад III, 70, 71, 101, 102, 106, 109, 188, 193, 215.
 Мурад IV, 71, 96, 103, 110.
 Мурад Паша, 108.
 Муршид, 213.
 Муса Челебі, 27.
 Мустафа I, 70.
 Мустафа II, 110.
 Мустафа III, 101.
 Мустафа, принц, 98.
 Мустафа, Решід, 114.
 Мустафа Челебі, 28, 29.
 Мусульмани, 20, 24, 47, 76, 195, 207.
 Мусульманські: володарі, 66, 67;
 – держави, 24, 36, 44, 76, 111;
 – купці, 28, 136–139, 141, 142, 144, 145;

- населення, 29, 38, 77, 89–91, 142, 143, 153;
- пуританство, 198;
- ханати, 138;
- юристи, 185.
- Муфтій, 185, 186, 188.
- Мюдерріс, 180, 181, 185, 186, 188, 192.
- Мюлязім, 112.
- Мюльк, 120.
- Мюселлем, 59.
- Мютевеллі, 154, 161, 183.
- Мютеферріка, 94, 95, 128.

- Навплія, 37.
- Нагід,
- Накшбенді, дервішський орден, 110, 205.
- Населення зростання, 56.
- Насі, Йозеф, 144.
- Насір-ад-Дін Тусі, 78, 182, 189, 191, 214.
- Насреддін Ходжа, 213.
- Насуг Паша великий везір, 106.
- Неаполь, 41, 42.
- Невільники, раби, 25, 28, 43, 57, 79, 88, 89, 91, 96, 98, 99, 100, 124, 126, 143, 172, 175;
- ринок, 89, 96, 140;
- система, *див.* кул.
- Невруз, 102.
- Негавенд, 52.
- Несімі, 207.
- Немусульмани, 153, 156, 160, 163, 189, 194.
- Нешрі, 156.
- Нідерланди, 53.
- Нігде, 157.
- Нізам-аль-Мульк, 79.
- Нікея, 16, 18, 20, 21, 158.
- Нікополь, 15, 25, 26, 145;
- битва при, 26.
- Німеччина, 48;
- німецька піхота, 58.
- Ніш, 21, 160.
- Нішанджи, 81, 83, 104, 112, 113.
- Новіпазар, 147.
- Нововведення, 187, 199.
- Ногай, 49.
- Номади, *див.* кочовики.
- Нормандський текстиль, 150.
- Огуз Хан, 66.
- Озю (Очаків), 116.
- Ормуз, 48, 138, 139 с.
- Омейяди, 111, 114.
- Орхан, внук Баезіда I, 30, 33, 36.
- Орхан, син Баезіда II,
- Орхан, султан, 18, 19, 33, 36, 65, 66, 136.
- Освіта, 89, 90.
- Осман I Газі, 15, 16, 18, 65, 76.
- Осман II, 71, 97.
- Осман Паша, 52.
- Османли, 16.
- Османські: адміністрація, 23–25, 28, 42, 47, 50, 53, 58, 69, 70, 75, 95, 111, 113, 115–119, 128;
- буржуазія, 168, 170;
- військо, 21–23, 25, 26, 30, 33, 36, 38, 40–43, 49, 59, 61, 70, 71, 79, 85, 90, 91, 93–95, 103, 109, 112, 113, 119, 124, 125, 127, 130;
- династія, 15, 19, 23, 25, 32, 42, 44, 65, 66, 69–71, 95, 202;
- економіка, 23, 32, 54, 99, 110, 149, 151, 156;
- експансія, 20–26, 44;
- закони, 23, 42, 71, 80, 86, 90, 113, 114, 124;
- занепад, 27;
- зверхність, сюзеренітет, 20–22, 25, 26, 36, 43, 44, 70;
- міста, 32, 43, 94, 99, 155, 156, 169, 170;
- князівство, 16;
- флот, 31, 36, 41, 43, 46, 47, 49, 53, 54, 107.
- Османізація, 24, 25.
- Ост-Індська компанія, 55.
- Очаків, *див.* Озю.
- Отранго, 29–41.
- Охрид, 20, 158.

- Пажі, 89–91, 95–97.
- Паламас, Григорій, архієпископ, 20, 201.
- Палатія, 133.
- Палац, 22, 25, 39, 44, 59, 69–74, 77, 83, 87–89, 94, 95, 101, 108, 112, 114, 124, 126, 128, 140, 143, 144, 156, 169, 172, 195, 198, 201, 207.
- Палеологи, 16, 22, 25, 37.
- Папа, 22, 25, 32, 36, 37, 41, 47, 49, 144, 186.

- Папство, 148.
 Патріархат, 67.
 Пахімер, історик, 16.
 Пера, *див.* Галата.
 Переписи, 75, 81–82.
 Перець, 55, 145.
 Періпатеїзм, 189.
 Пероз, сасанідський шах, 75.
 Перси, 75, 111, 112.
 Перська затока, 48, 55, 138.
 Перські: війни, 137.
 – культура, 76, 78, 79, 145, 215, 216;
 – література, 216;
 – пропагандисти, 207;
 – шовк, 55, 56, 136, 147.
 Північне Причорномор'я, 141–145, 157, 158, 201.
 Пій II, Папа, 36.
 Пір Султан Абдал, 210.
 Пірі Реїс, 194.
 Платон, 96.
 Племена, 24, 38, 42;
 – вожді, 28, 43.
 Пловдів (Філібе), 145, 155, 158, 182, 208.
 Плошнік, битва при, 25.
 Побиття, покарання, 84, 85, 90, 93, 110, 114, 125, 128, 166.
 Податки, 17, 23, 40, 60, 61, 123, 128;
 – винятки, 23, 72, 79, 173;
 – незаконні, 79, 86, 129;
 – оподаткування, 23, 38, 42, 60, 75, 78, 89, 110, 112;
 – оренда, збирання, 23, 44, 78, 98;
 – платники, 23, 39, 89.
 Подунав'я, 158, 159.
 Подушний податок, 17, 89.
 Портолани, 194.
 Португалія, 53, 54, 194.
 Португальці, 43, 67, 68, 138, 139.
 Польща, 50, 71, 118, 41, 144, 158, 201;
 – король, 30, 39.
 Православ'я, 153;
 – церква, 67.
 Працівники, 56.
 Праця, 86.
 Превеза, 46.
 Приватні Покої, *див.* хас-ода.
 Прикордоння, 17, 28, 65;
 – беї, 28;
 – держава, 16, 28, 41, 44, 73, 75;
 – імперія, 19, 73;
 – сельджуцьке, 24, 65;
 – сторожі, 23, 72;
 – суспільство, 17, 28, 196, 201, 202.
 Притулки для подорожніх, гостиниці, 158–162.
 Провінційний уряд, 26.
 Промисловий капіталізм, 168.
 Пронія, 22, 23,
 Протестантизм, 47, 48.
 Проца, 49, 67.
 Пряноці, 148–151, 157.
 Птолемей, 195.
 Рабин, 67, 163.
 Рагіб Паша, вел. везір, 114
 Рагуза, *див.* Дубровнік.
 Ар-Разі, 189, 190.
 Рареш, Петру, 49.
 Реайя, 23, 56, 57, 59, 60, 82, 83, 106, 110, 114, 121, 122, 124, 126, 127.
 Ремісники, 90, 97, 99, 109, 111, 162, 164, 166, 167, 170, 173;
 – повстання, 173–174.
 Реестри, 89, 99, 108, 113, 124, 139, 141, 144, 165, 170.
 Реїсюлькюттаб, 111–113.
 Рейданія, битва при, 44.
 Релігійні закони, *див.* шаріат.
 Релігійні ордени, 197, 203–209, 211, 212, 215.
 Ренесанс, 39, 195.
 Рим, 22, 39.
 Римська імперія, 36, 45, 49, 66, 67
 – ромеї, 67.
 Ринок, 62, 151, 153, 165–167, 170.
 Ріко, П., 96.
 Рікябдар, 91.
 Родопи, 208.
 Родос, 39, 41, 45, 140;
 – рицарі, 38, 39, 41, 140.
 Розбійництво, 57, 60–61, 124.
 Роксолана, *див.* Хуррем Султан.
 Російські хутра, 56.

- Рум, *див.* також Анатолія, 162.
Рум (район Амасьї-Сіваса), 83.
Румелія, 22, 27–31, 36, 39, 83, 104, 107, 115, 116, 119, 127, 145, 149, 152, 157, 169, 185, 188, 202, 207–209, 211.
Румелі Гісари, 33, 36.
Руси, русичі, 91, 142.
Русь, 144, 201.
Рюстем Паша, 98.
- Саадеддін Ходжа, 109.
Саад-ад-Дін ат-Тафтазані, 181, 183, 190.
Садр-ад-Дін з Коньї, 214.
Сефевіди, 205, 206, 209–211.
Сафій-ад-Дін, 209, 211.
Сагн-і-Семан, 181, 183, 185.
Ас-Саккакі, 182.
Сакарья, 110.
Салоніки, 20, 27, 29, 37, 145, 146, 155, 158, 170, 172, 194, 201;
– архієпископ, 20, 201.
Сальяне, 116.
Самарканд, 181, 190.
Санаї, 215.
Санджак, 82, 115, 118, 120, 121, 129;
– беї, 89, 94, 95, 98, 115, 116, 123, 123–17;
– їхні канун-наме, 82, 83;
– султанові, 115.
Сараєво (Сарайбосна), 29, 148, 155, 159, 160, 173, 188, 207.
Сари Абдуллаг, 216.
Сариджа, 58–61.
Сари Салтук, 76, 201, 202.
Сарухан, 127, 202.
Сасаніди, 13, 76, 76, 87, 100, 152.
Сайїд Шаріф-аль-Джурджані, 181, 182, 189, 190.
Св. Іоанна рицарі, 140.
Священна війна, *див.* газа,
Священні міста, *див.* Мекка і Медіна,
Севастополь, 143.
Сегед, 30.
Секбани, 58–61.
Села, 140.
Селім I, 43, 44, 67, 70, 72, 73, 95, 96, 104, 105, 108, 109, 121, 137, 138, 149, 153, 209, 124, 215.
Селім II, 70, 72, 73, 109, 158.
Селім III, 74, 110.
Селман, флотоводець, 67.
Селяни, 17, 22, 23, 28, 44, 76, 78, 89, 90, 110, 113, 153, 162, 213.
Селянікі, історик, 56, 71
Сельджуки, 15, 17, 24, 65, 66, 69, 76, 116, 188, 202.
Сема, 215, 216
Семанійє, *див.* сагн-і-семан.
Сербія, 19, 21–25, 27, 29, 30, 37, 41, 82, 91, 153.
Середземне море, Середземномор'я, 38, 39, 49, 50, 51, 53, 54, 56, 140.
Серрес, 155.
Сеферлі-ода, 91.
Сигізмунд, 30.
Сирія, 41, 43, 44, 53, 61, 67, 81, 83, 138–141, 151, 180, 200.
Сібіу, (Германштадт), 30.
Сівас, 24, 25, 42, 133, 213.
Сіврігісар, 142.
Сілістрія, (Сілістра), 25, 145
Сілягдар, 91
Сільське населення, 40, 42, 44.
Сінайська пустеля, 44.
Сінан, архітектор, 99.
Сінан Бей, 142.
Сіноп, 54, 142, 143.
Сіпагі, державець тімара, 23, 28, 42, 57–60, 89, 93, 98, 103, 105, 116, 119–127, 129, 203, 209.
Сіпагі при Порті, 93, 103, 121
Сір-кятібі, 91.
Сірадж-ад-Дін з Урмії, 190.
Сітваторок, мирна угода, 53.
Сіясет-наме, 79.
Скандербег, 31, 37, 38.
Скарбниця, 60, 61, 75, 76, 85, 88, 111, 114, 120, 125, 128–130, 167;
– внутрішня, 91.
Скоп'є, 148, 155, 182.
Сланкамен, 26.
Соколлу, *див.* Мегмед Паша.
Софія, 21, 145, 148, 155, 158, 158, 180.
Спекуляція,
Стамбул, 31, 36–39, 44, 52, 56, 61, 67, 69–

- 71, 88, 89, 90, 94, 95, 97, 99, 102, 109, 110, 137, 139, 141, 142, 147, 148, 152, 153, 156–159, 166, 170, 172–174, 181–183, 185, 188, 196, 206, 210, 213.
- Справедливість, 40, 76, 77, 100–105;
– Палац Справедливості, 87, 101.
- Срібло, 59, 137, 151;
– срібна монета, 151.
- Старий Палац, 72, 87.
- Св. Стефана військовий орден, 53.
- Стефан Баторій, Стефан Великий, 39, 50.
- Субаши, 98, 120, 124–129.
- Ас–Суграварді, 197, 214.
- Суданське золото, 140.
- Суец, 48, 54, 138.
- Султан-ар–Рум, 66.
- Султан-і-азам, 66.
- Суматра, 55, 68.
- Сунітський іслам, 42, 67, 204, 205, 208, 214.
- Суфій, 205, 214, 215.
- Столейман I, 13, 19, 20, 24, 43–48, 58, 62, 67–70, 72, 79, 80, 85, 91, 95, 98, 103, 105, 113, 119, 121, 127, 128, 140, 149, 156, 162, 183, 196, 204.
- Сюлейман II, 51, 70, 71.
- Сюлейман Челебі, син Баєзіда I, 27.
- Сюлейман, син Орхана, 65.
- Ат-Табарі, історик, 75.
- Таврські гори, 38, 42, 140, 208.
- Тамань, 143.
- Татар Пазарджик, 155, 159.
- Такійюддін, астроном, 193.
- Тарікати, *див.* релігійні ордени.
- Ташкьопролюзаде Агмед, 179, 188, 193, 197.
- Татари, 142, 143
- Тахтаджи, 140, 208.
- Тебріз, 48, 133, 137, 159.
- Тезкере, 125;
– тезкереджі, 113, 129.
- Текірдаг, 157.
- Текке, 188, 199, 121–216.
- Темлік, 160.
- Тенедос, 36.
- Тетимме, 183.
- Тімар, 23, 40, 42, 56, 57, 59, 60, 82, 94, 98, 110, 114, 119, 120, 121–129;
– тімар-дефтердари, 128;
– тімар-кетхюдаси, 128;
– система, 23, 57–59, 116, 120, 121, 125, 126, 128.
- Тімур, 15, 26, 31, 33, 38, 42, 43, 56.
- Тіре, 157.
- Тіхо Браге, 193.
- Токат, 42, 136.
- Топ-арабаджи, 94.
- Топкапи, палац, 94, 96.
- Топчу-баши, 93, 94.
- Торгівля, 44, 109;
– торгові шляхи, 44.
- Торлак Кемаль, 204.
- Тосья, 142, 157.
- Трансільванія, 30, 46, 47, 52, 118.
- Трансоксанія (Мавераннагр), 182, 191.
- Трапезунд, 36, 37, 133, 136, 142–144, 153, 195.
- Требінье, 160.
- Тріполі, 53, 118, 150.
- Тугра, 104.
- Тулон, 47.
- Тулча, 44.
- Туман Бай, мамлюцький султан, 44.
- Тунджа, 21, 145.
- Туніс, 46, 53, 118.
- Туркестан, 68
– хани, 68.
- Турки, 20, 33, 87, 109, 126;
– звичаї, 42, 69, 78, 90, 211;
– мова, 90, 96, 99, 189, 195, 208, 211;
– небезпека, 22, 52;
– колонізація, 20, 21, 161;
– культурне життя, 91, 99, 113, 200, 201, 213;
– купці, 127, 143, 148;
– поселяни, 20, 102, 161;
– селища, 20, 89, 90, 162;
– традиції, 66, 67, 69, 70, 75, 96, 98, 211, 212;
– фольклор, 201, 202, 211.
- Туркмени, 15, 16, 159, 162, 200, 202, 208, 209;
– газії, 16
– кочові, 38, 42, 65, 140, 201;

- князівства, 41;
- повстання, 38, 42, 201, 204.
- Тьорю, 76, 77.
- Увейс Паша, 106.
- Угорщина, 22, 25, 26, 29, 30, 33, 36, 41, 45–47, 51–53, 81, 83, 145;
- вплив, 29, 37;
- король, 30;
- угорці, 21, 22, 26, 29–31, 37, 39
- Узбеки, 48.
- Улеми, 29, 31, 39, 40, 56, 61, 69, 71–75, 88, 89, 95, 101, 105–108, 112, 114, 115, 173, 183, 185–194, 207–209, 214.
- Узун Гасан, 24, 38, 42.
- Улугбек, 190, 193
- Унія, 25, 33.
- Ульштеттери, 149.
- Уста, 97, 98.
- Ушак, 142.
- Фадлуллаг, 207.
- Факиї, 198, 199.
- Фанатизм, 193, 195–199.
- Аль-Фарабі, 191.
- Фахр-ад-Дін, емір Лівану, 53.
- Фахр-ад-Дін, учений, 180.
- Фенер, 152.
- Феодалізм, 84, 120, 126;
- Феодальні: повинності, 23;
- децентралізація, 23;
- режим, 21, 22, 28.
- Феодора, 19.
- Феодоро, князівство, 39.
- Фердінанд, ерцгерцог, 47, 48.
- Фергад Паша, 72.
- Фергана, 182.
- Ферідун, 113.
- Ферман (наказ), 72, 77, 81, 82, 89, 113, 114.
- Фесалія, 20, 23, 147, 157, 208.
- Фетва, 24, 71, 73, 74, 103, 107, 110, 186, 188, 194, 206, 207.
- Філелфо, Дж. М. 195.
- Філібе, *див.* Пловдів.
- Філіп II, король Іспанії, 53, 54.
- Фінансова політика, 72, 103, 104, 106, 110–112.
- Фінансовий контроль, 40, 75, 104.
- Фландрія, 133.
- Флорентійські: купці, 136, 137;
- тканини, 136, 137.
- Флоренція, 133, 137, 138, 147, 148.
- Фокея, *див.* Фоча.
- Фондако, 148.
- Фоча, у Боснії, 148.
- Фоча, біля Ізміра, 20, 146, 153, 158.
- Фракія, 19–21, 147, 157.
- Франциск I, 45, 46, 118.
- Франція, 39, 41, 45–48, 51, 53, 60, 118, 149;
- Фріулі, 144.
- Фружин, 30.
- Фуггери, 149.
- Футувва, 163–165, 167, 169.
- Хабарництво, 56–59, 127.
- Хайра Бай, 44.
- Хайреддін, Барбаросса, 46, 47, 116.
- Хайреддін, Чандарли, великий везір, 106.
- Халіф, 44, 67, 74, 76, 77, 87, 166, 185.
- Халіфе, *див.* Кятіб Челебі.
- Харіч, *див.* медресе,
- Хас-ода, 91, 95, 97.
- Хас-ода-баши, 91.
- Хасекі, 97.
- Хатт-і-гюмаюн, 108.
- Хіос, 141, 146, 158.
- Ходжазаде Мустафа, 181, 186, 191, 192, 195.
- Хорасан, 52, 181.
- Хорезм, 183.
- Хосров, 75, 78.
- Хрестоносці, 15, 16, 20, 22, 25–27, 39.
- Християни, 17, 19, 21, 38, 65, 67, 111, 161, 203, 204, 207;
- держави, 34, 38, 39;
- державці тімарів, 109;
- кіннотники, 23, 79;
- корсарі, 53, 140;
- монастирі, 21, 119, 212;
- піддані, 21, 24, 36, 38, 60, 75, 85, 89, 122;
- правителі, 26, 52;
- релігія, 23, 36, 39, 47, 102;
- світ, 40, 56, 68, 145.
- Християнство, 21, 195, 196.

- Худавендігар, 66.
 Хуррем Султан, 97, 98.
 Хутра, 139, 144.
 Хюдаї Магмуд, Шейх, 109, 204.
 Хюсрев, Молла, 181, 187.
- Цар, 25, 26, 36, 49, 50.
 Централізація, 23, 26, 28, 42.
 Центральна Азія, 76, 109, 137, 158, 195, 201.
 Центральний уряд, 70, 113, 114, 165, 167, 170, 171, 173, 211, 215.
 Цехи, 62, 163, 164, 166, 167–172, 179, 206.
 Цигани, 153, 163.
 Цимпа, 19, 51.
 Цукор, 148.
- Чадир-мегтері, 94.
 Аль-Чагміні, 190.
 Чакирджи-баши, 93.
 Чалдиран, битва під, 43.
 Чавуш-баши, 93, 94, 102, 111.
 Чавуші, 71, 94, 128.
 Чанак-кале, 36.
 Чаул, 138.
 Чашнігір-баши, 98.
 Челебії, 209, 215, 216.
 Червоне море, 43, 48, 55, 56, 67, 138, 139.
 Черібаша, 129.
 Черкаси, 144.
 Черкеси, 49, 5-, 118, 143.
 Черманон, битва під, 22.
 Чернігів, 143.
 Чешме, 158.
 Чіріако з Анкони, 195.
 Чіфт, 121, 122, 124;
 – чіфт-ресмі, 119, 122;
 – чіфт-бозан-акчесі, 192.
 Чорне море, 36, 39, 43, 49, 50, 54, 56, 118, 143.
 Чухадар, 91, 95.
- Шагін, 115.
 Шагрук, 28, 31, 66.
 Шагїрд, 28, 31, 97.
 Шамани, 109, 200, 208;
 – шаманізм, 42, 209, 211, 212.
- Шаріат, 17, 24, 36, 40, 62, 73, 75, 77–80, 85, 89, 97, 100, 103, 105, 107, 110, 114, 121, 129,
 Шах гакки, 211.
 Шах Кулу, 209.
 Шейх, 40, 42, 65, 73, 109, 110, 161, 164, 165, 169, 197, 203, 204, 209, 212, 216.
 Шейх Бедреддін, *див.* Бедреддін.
 Шейхюльїслам, 73, 74, 103–105, 107, 108, 110, 181, 185–188, 193, 194, 196, 198, 207, 214.
 Шереф Хан, 48.
 Шериф Мекки, 43, 44, 67.
 Ширлі, Т., 54.
 Шишман, 26.
 Шігабеддін, 31, 32.
 Шіїзм, 43, 188, 204–206, 209.
 Шікяр-халки, 94.
 Шільтбергер, Й., 136.
 Шірван, 48, 137, 150,
 Шкодер, 37–39.
 Шмалькальденська ліга, 47.
 Шовк, 25, 136–138, 142, 147–149, 165, 168, 171, 173–175.
 Штрафи, 84, 85, 123.
 Шуджжа, Шейх, 109.
- Юрюки, *див. також* кочовики, 21.
- Ягеллони, 49.
 Ява, 55.
 Язиджиоглу, 66, 88, 189, 214.
 Язичництво, 109.
 Ямаки, у цехах, 171.
 Яса, 76, 77.
 – Чингіс Хана, 77.
 Ясак, 78.
 Яничари, 21, 28, 29, 40, 43, 58–61, 69, 72, 73, 89, 90, 91, 94, 103, 107–110, 112, 116, 118, 119, 126–128, 130, 172, 174, 193, 208, 209;
 – ага, 74, 89, 93, 104, 105, 107, 208;
 – повстання, 40, 59, 73, 110
 Яя, 23, 59, 159.

ЗМІСТ

Від видавців	5
Передмова до першого видання	10

Частина перша НАЧЕРК ОСМАНСЬКОЇ ІСТОРІЇ 1300–1600

<i>Вступ.</i> Періоди османської історії	13
<i>Розділ 1.</i> Початки Османської держави	15
<i>Розділ 2.</i> Від прикордонного князівства до імперії 1354-1402	19
<i>Розділ 3.</i> Міжвладдя та нове піднесення	27
<i>Розділ 4.</i> Остаточне утвердження Османської імперії 1453-1526	33
<i>Розділ 5.</i> Османська Держава як світова потуга 1526-1596	45
<i>Розділ 6.</i> Занепад Османської імперії	51

Частина друга ДЕРЖАВА

<i>Розділ 7.</i> Постановня династії Османів	65
<i>Розділ 8.</i> Як успадковувався престол	69
<i>Розділ 9.</i> Османська концепція держави та суспільний устрій	75
<i>Розділ 10.</i> Султанське право (канун) та релігійний закон (шаріат)	80
<i>Розділ 11.</i> Палац	87
<i>Розділ 12.</i> Центральна адміністрація	100
<i>Розділ 13.</i> Провінційна адміністрація та тімарна система	115

Частина третя ЕКОНОМІЧНЕ ТА СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

<i>Розділ 14.</i> Османська імперія та міжнародна торгівля	133
<i>Розділ 15.</i> Османські міста та шляхи сполучення, міське населення, цеци та купці	152

Частина четверта
РЕЛІГІЯ ТА КУЛЬТУРА В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

<i>Розділ 16.</i> Освіта, медресе та улеми	179
<i>Розділ 17.</i> Османська ученість	187
<i>Розділ 18.</i> Тріумф фанатизму	193
<i>Розділ 19.</i> Народна культура та містичні ордени (тарікати)	200
Примітки	217
Генеалогія османської династії	224
Репродукції османських документів	227
Хронологія османської історії	235
Глосарій	245
Вибрана бібліографія	254
Показчик	270

Галіль ІНАЛДЖИК

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ

КЛАСИЧНА ДОБА 1300–1600

Переклав з англійської
Олександр ГАЛЕНКО

Наукова редакція
Віктора Остапчука

Редакція
Юрія Іванченка

Комп'ютерний дизайн
Олега Соханя

Технічна редакція
Майї Притикіної

Здано до набору 22.10.96. Підписано до друку 08.05.98.
Формат 70х100/16. Папір офсетний №1. Друк офсетний.
Зам. 8-149.

Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України
252001 Київ-1, вул. Грушевського, 4

СП "Часопис «Критика»". 252001 Київ-1, а/с 255
Свідоцтво про реєстрацію КВ 2690 від 21.04.97

Надруковано в АТ "Книга". 254655 Київ-53, вул. Артема, 25